

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ФОНАРІЮК ОЛЕНА ЮРІЇВНА

УДК 343.3/.7:340.12

**ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Канцір Володимир Степанович
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК СИСТЕМНО-СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА	13
1.1 Стан дослідження проблем протиправної поведінки людини у філософії права	13
1.2 Світоглядно-історичне розуміння протиправної поведінки людини та її вивчення в європейській науковій думці	32
1.3 Методологічні принципи аналізу протиправної поведінки людини у різних правових системах	49
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2	
ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ	67
2.1 Загальні засади правового пізнання протиправної поведінки	67
2.2 Теоретичний рівень дослідження протиправної поведінки людини	82
2.3 Вчення про онтологічну природу людської агресивності: екзистенційний контекст	90
Висновки до розділу 2	105
РОЗДІЛ 3	
ДЕТЕРМІНІЗМ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ	107
3.1 Протиправна поведінка людини як форма соціального відхилення	107
3.2 Протиправна поведінка як фундаментальна проблема буття особистості: психолого-правові особливості	135
3.3 Макросередовищні та мікросередовищні детермінанти формування протиправної поведінки людини та способи запобігання їй	147

Висновки до розділу 3	171
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ВСТУП

Актуальність теми. Протиправна поведінка – явище багатомірне, що в умовах складної соціально-політичної ситуації вимагає розгляду в глобальному культурно-цивілізаційному контексті. Цей негативний суспільний феномен є наслідком прискореної динаміки життєдіяльності суспільства, кризи політичних процесів, занепаду рівня розвитку економіки та стану реформування правової системи держави. Загострення суперечностей між людиною, суспільством та владними інститутами, зосередженість особистості подекуди лише на задоволенні власних потреб та інтересів неминуче провокують соціальну апатію, розгубленість, агресію, що в підсумку стає поштовхом до асоціальної, протиправної, злочинної поведінки. Одним із вагомих чинників впливу на формування протиправної поведінки виступає також втрата авторитету державної влади у зв'язку із постійним невиконанням нею низки зобов'язань та відсутністю належної комунікації влади із суспільством. У таких сучасних складних політичних та соціально-економічних умовах, в яких ні державна влада, ні суспільство в цілому за свою історію ще не перебували, особливого наукового та практичного значення набуває аналіз протиправної поведінки людини.

Різноманітні аспекти протиправної поведінки розглядаються у більшості суспільних наук, адже правопорядок відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку держави в цілому і кожного громадянина, зокрема. Проблема протиправної поведінки є предметом вивчення багатьох спеціальних дисциплін, серед яких: юриспруденція, філософія, кримінологія, загальна та соціальна психологія, соціологія, педагогіка. Філософсько-правове дослідження зазначеної проблеми у нинішній складній кризовій ситуації дасть можливість поєднати здобутки зазначених наук для розв'язання ключових питань протиправної поведінки особистості в сучасних умовах ведення війни і поглиблення кризи.

Цілісний і ґрунтовний аналіз особистості як суб'єкта протиправної

поведінки та основних причин такої поведінки потребує розгляду з позицій сучасної філософсько-правової науки. Необхідним є осмислення наукових поглядів на феномен людини та особистості з позиції проявів протиправної, зокрема, злочинної поведінки в змінених особливих умовах функціонування держави.

У теорії протиправної поведінки як невід'ємної складової осмислення суспільних процесів надзвичайно актуалізується аналіз трансформаційних змін у сучасному українському суспільстві, основним суб'єктом якого є особистість людини із властивою їй складною внутрішньою структурою. У цьому контексті необхідним стає впровадження кардинальних змін у методологію аналізу та переорієнтацію від узагальнених наукових підходів щодо дослідження злочинності на вивчення протиправної поведінки конкретного індивіда в континуумі сучасних кризових явищ.

Протиправність трактуємо як суперечність нормативним зразкам поведінки, визначеним у правовій системі держави, метою яких є регулювання суспільних відносин.

Протиправна поведінка людини постійно змінюється під впливом різноманітних чинників та модифікується і адаптується відповідно до суспільних змін. Законодавча неузгодженість та неререформованість правоохоронної сфери породжує значну кількість видів протиправної поведінки. Її нові форми, які складно передбачити, виникають у зв'язку із неподоланими проблемними суспільно-політичними трансформаціями в сучасній Україні. Це обумовлює потребу сучасного наукового аналізу протиправної поведінки людини.

Ступінь наукової розробки проблеми. У процесі побудови правової держави питання реалізації прав і свобод людини та громадянина, законності та правопорядку, національної та соціальної безпеки завжди знаходяться у центрі наукових дискусій. Зокрема, праці багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців присвячено питанням протиправної поведінки та особистості як її суб'єкта. Вагомий внесок у дослідження різноманітних аспектів зазначених

проблем зробили вітчизняні дослідники Т. Гарасимів, І. Головінський, В. Дьордяй, О. Змановська, О. Костенко, О. Малиновський, О. Малько, П. Мельник, В. Мороз, О. Мушинська, Ю. Новик, В. Оксамитний, О. Омельчук, С. Омелянчик, М. Пасека, П. Рабінович, П. Самигін, В. Сіренко, В. Субочев, В. Тацій, В. Тимошенко, М. Титарчук та інші вчені. Дослідження окремих питань протиправної поведінки здійснено у працях закордонних дослідників та науковців, а саме: Ф. Адлер, Ю. Антонян, В. Бачинін, Р. Девідсон, М. Готфредсон, В. Емінов, Ю. Клейберг, В. Кудрявцев, Е. Лемерт, С. Лістван, Ч. Ломброзо, А. Марек, П. Конт, Ю. Платонов, Е. Фері, проте чимало питань і надалі залишаються невирішеними. Сучасні дослідження протиправної поведінки мають дещо фрагментарний характер, що не дозволяє скласти повне та цілісне уявлення про цей складний феномен.

Незважаючи на те, що в останні роки з'явилась значна кількість досліджень зазначеної проблеми, вченим не вдалося передбачити значне загострення кримінальних процесів у нашій державі та запобігти їм. Однією з основних причин вважаємо відсутність фундаментальних праць з питань протиправної поведінки як складного системного явища, а також вивчення її новітньої специфіки, що виступила одним із визначальних чинників зростання злочинності в останні десятиріччя. Таким чином, проблеми протиправної поведінки людини не отримали поглибленого філософсько-правового осмислення. У зв'язку з цим необхідно зосередити увагу на вимогах сучасності, пов'язаних зі зростанням злочинності, правопорушень, проявів протиправної поведінки та іншими трансформаціями, що мають безпосередній чи опосередкований вплив на злочинність і суспільний розвиток у цілому. Особливої актуальності дослідження протиправної поведінки набуває у зв'язку зі зростанням інтересу до вивчення механізмів юридичного захисту прав і законних інтересів особистості у складних соціально-економічних та політичних євроінтеграційних умовах сучасного українського суспільства. Все це зумовило вибір теми даного дисертаційного дослідження, його актуальність та своєчасність на шляху розв'язання актуальних проблем соціуму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ: ”Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри” (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є аналіз наукових праць, пов'язаних з філософсько-правовими проблемами протиправної поведінки людини, та взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями людини та її правосвідомістю як суб'єкта протиправних дій.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовної постановки та вирішення наступних *завдань*:

- розглянути витoki та еволюцію змісту поняття протиправної поведінки людини;
- узагальнити світоглядно-історичне розуміння протиправної поведінки людини та основні підходи щодо її вивчення в європейській науковій думці;
- дослідити методологічні принципи аналізу протиправної поведінки людини у правових системах розвинутих країн;
- встановити загальні філософсько-правові засади правового пізнання протиправної поведінки;
- охарактеризувати протиправну поведінку людини на теоретичному рівні;
- встановити природу агресивної поведінки у екзистенційному контексті;
- охарактеризувати основні чинники становлення протиправної поведінки людини як форми соціального відхилення;
- виявити психолого-правові особливості протиправної поведінки як фундаментальної проблеми буття;
- дослідити макросередовищні та мікросередовищні детермінанти виникнення протиправної поведінки людини та способи запобігання їй.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у сфері формування та реалізації протиправної поведінки людини.

Предметом дослідження є філософсько-правовий вимір протиправної поведінки людини.

Методи дослідження. З метою отримання найбільш достовірних наукових результатів у ході дослідження використано систему принципів, прийомів і підходів, які ґрунтуються на гармонійному поєднанні спеціальних (філософсько-правових) та загальнонаукових методів пізнання.

Метод системного аналізу використано для характеристики елементів і ознак протиправної поведінки (підрозділи 3.2, 3.3). Діалектичний та формально-логічний методи дали змогу дослідити концептуальні підходи до процесу формування протиправної поведінки та вивчення її природи (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). Історико-правовий та логічний методи було застосовано при розгляді світоглядних уявлень про протиправну поведінку людини в історичній ретроспективі, аналізі та узагальненні досліджень, проведених вітчизняними та зарубіжними науковцями у контексті проблем природи та основних чинників становлення протиправної поведінки, основних підходів щодо її вивчення та наукового осмислення (підрозділи 1.2, 3.2). Системно-структурний та порівняльно-правовий методи використано при аналізі причин формування протиправної поведінки особистості (підрозділи 1.3, 3.1, 3.3). За допомогою логіко-семантичного методу поглиблено термінологічний апарат, визначено сутність та особливості протиправної поведінки людини (підрозділ 1.1). Метод узагальнення застосовано для формулювання висновків проведеного дослідження.

Дисертація підготовлена на матеріалах із різних джерел. Теоретичною основою дослідження є критично проаналізовані положення та розробки, які містяться у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Документальну та фактологічну її основу становлять національне та зарубіжне чинне законодавство.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є

одним з перших комплексних філософсько-правових досліджень протиправної поведінки людини в сучасних умовах політичних та соціально-економічних трансформацій.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку концептуальних положень, що вирізняються науковою новизною та мають важливе теоретичне й практичне значення:

уперше:

– розроблено філософсько-правову методологічну основу аналізу феномена протиправної поведінки людини в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій, що полягає в переосмисленні наявних методологічних підходів, сформованих правовою практикою і доцільністю;

– здійснено експлікацію поняття «протиправна поведінка» з позицій філософії права з використанням новітніх наукових надбань соціології, кримінології, психології, інтегроване застосування наукових засобів і методів яких сприяло всебічному розкриттю сутності зазначеного соціального, часто непередбачуваного феномену;

– обґрунтовано авторський підхід до класифікації змісту ознак протиправної поведінки людини;

– окреслено шляхи подолання каузальних проявів протиправної поведінки, що полягають у попередженні владою появи кризових явищ, які стають руйнівними для особи і держави;

– запропоновано створення на державному рівні Концепції розвитку правової культури та правової освіти громадян;

удосконалено:

– теоретичне визначення понять «протиправність», «протиправна поведінка», «особистість правопорушника»;

– теоретико-правові положення щодо правової природи протиправної поведінки з позицій гносеологічного та екзистенційного підходів;

– наукові підходи щодо визначення елементів протиправного діяння, мотивів та чинників формування протиправної поведінки людини в сучасному

суспільстві;

набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічні засади виявів протиправної поведінки людини у конкретних історичних, соціальних, культурних та правових умовах;
- обґрунтування основних філософсько-правових концепцій, що розкривають сутність і зміст протиправної поведінки;
- положення щодо взаємозв'язку світоглядних і ціннісних орієнтацій особистості та форм її протиправної поведінки;
- наукові підходи щодо обґрунтування об'єктивних та суб'єктивних чинників формування протиправної поведінки людини в сучасних суспільно-політичних умовах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційному дослідженні теоретичні положення, пропозиції, рекомендації та висновки сприятимуть подальшій розробці шляхів подолання проблем протиправної поведінки людини, способам її запобігання та можуть бути використані:

- *у науково-дослідній сфері* – для подальших теоретичних пошуків появи проблем протиправної поведінки людини та попередження її проявів;
- *у практичній діяльності* – для удосконалення практичної діяльності органів прокуратури (акт впровадження прокуратури міста Чернівці № 113/130-15 від 11.09.2015р.) та органів внутрішніх справ (акт впровадження Управління МВС України в Чернівецькій області № Ст/825 від 22.09.2015р.);
- *у навчальному процесі* – матеріали дослідження можуть бути використані при викладанні курсів «Філософія права», «Теорія держави і права», «Юридична психологія», при підготовці навчально-методичної літератури з відповідних навчальних дисциплін, а також як допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики (акт впровадження Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 02 грудня 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним

дослідженням автора. Усі висновки, пропозиції та рекомендації, у тому числі ті, що характеризують наукову новизну, одержані автором особисто. У разі використання результатів наукових досліджень інших авторів зроблено посилання на відповідні джерела.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми загалом, окремих її аспектів, отримані узагальнення та результати було оприлюднено у доповідях на міжнародних та регіональних наукових конференціях, зокрема, таких, як: Звітна наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 28 вересня 2012 р.), II Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах близького зарубіжжя» (м. Львів, 22 листопада 2012 р.), Звітна наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 27 вересня 2013 р.), Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференція «Проблеми юриспруденції: теорія, практика, суспільний досвід» (м. Київ, 8 жовтня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Дванадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 8-9 листопада 2013 р.), Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференція «Пріоритети національного реформування держави і права: теорія та практика» (м. Київ, 8 жовтня 2014 р.), Звітна наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 17 жовтня 2014 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 26-27 серпня 2016р.).

Основні положення дисертації обговорювались та отримали схвалення на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження

висвітлено у 14 працях: 5 із них опубліковані у фахових наукових виданнях України та 1 – в іноземному науковому періодичному виданні (Молдова), 8 – у збірниках тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи зумовлена метою, завданнями, предметом та логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 198 сторінок, з них – 177 сторінок основного тексту, 21 сторінка – список використаної літератури (229 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК СИСТЕМНО-СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

1.1 Стан дослідження проблем протиправної поведінки людини у філософії права

У роботі зроблено спробу розвинути і поглибити концепцію протиправної поведінки, що певною мірою відмінна від найбільш поширеної – кримінологічної. У контексті зазначеного дослідження вважаємо за доцільне розглянути низку емпіричних досліджень сучасних філософів, правознавців та кримінологів у поєднанні з класичними вченнями. Необхідно також наголосити на зв'язку між протиправною поведінкою та ідеями і практиками, що пронизують сучасну філософсько-правову науку.

Варто зазначити, що протягом останніх десятиріч у юриспруденції можна спостерігати суттєвий поступ, що стосується теоретичного інструментарію філософських засад аналізу методології досліджень у правовій сфері. Відповідні методологічні принципи необхідно застосовувати до сучасних проявів протиправної поведінки, яка недостатньо вивчена наукою та виступає суттєвою загрозою безпеці як держави загалом, так і окремої особистості.

Потреба людини у соціальній безпеці перебуває у тісному зв'язку з її прагненням почуватися захищеною від протиправних дій. Такі чинники, як кризовий стан суспільства, нестабільність соціальних умов, труднощі у досягненні успіху законним шляхом та реалізації особистих інтересів часто стають причиною сприйняття протиправної поведінки як звичного, навіть буденного, явища. Ця ситуація безпосередньо залежна від поведінки суб'єктів права, яка виступає і наслідком, і передумовою зазначених процесів.

Деякі сучасні вчені пропонують приділити значну увагу проблемі наукових обґрунтувань субординації різноманітних типів протиправної поведінки, їх

втілення на рівнях міжсистемних і субсистемних трансформацій, які у реальній дійсності взаємодіють одна з одною, формуючи на цій основі структурну цілісність злочинності, її динамічні закономірності [152, с. 142].

Слушною видається думка українського правознавця, професора В. Шакуна, який зазначає: «...роздвоєння соціального порядку та правил поведінки скорочує простір можливого діалогу між владою та суспільством, породжує неприйняття й агресію серед широких верств населення ... зазначені тенденції деформують процес виховання майбутніх поколінь на засадах моральності та законності» [151, с. 367-368].

Для розуміння сутності протиправної поведінки необхідно розглянути наявні підходи щодо визначення даного поняття. На нашу думку, класичну концепцію потягу до вчинення злочинних, протиправних та інших соціально шкідливих дій необхідно розглядати з урахуванням понять вибору та свободи, що є складовими протиправної поведінки.

Концепції протиправної поведінки та різноманітні теорії, що пояснюють її появу, виникли у сфері кримінології. Природа сучасної кримінології, її зв'язок із іншими суспільними науками, а також часткова «ізоляція» від них, мають значний вплив на розуміння змісту протиправної поведінки.

Протиправна поведінка з погляду позитивізму зазвичай розглядається як похідна від життєвих ситуацій, вона є лише певною дією. Позитивізм, незважаючи на всі переваги і престиж науки, не зосереджується на сутності явища, яке вивчається, оскільки це предмет метафізики. Таким чином, у позитивній кримінології було приділено недостатньо уваги сутності правопорушення та складним відносинам між правопорушниками та правовими інститутами. Що стосується біологічних теорій злочинності, то їм властиві більш обґрунтовані претензії до недоречності її розгляду з точки зору права та філософії, ніж пізнішим теоріям [216]. Правові інститути, однак, є важливим елементом суспільного життя, тому питання протиправної поведінки повинні розглядатись нерозривно з ними. Проте прихильники біологічних концепцій не сприймали зв'язок між «вибриками» людського організму та формами

правових систем як можливий предмет дослідження і, тим більше, не розглядали проблеми злочинності, зокрема, протиправної поведінки, у контексті філософії.

Наукові погляди позитивістського напрямку кримінології у момент її виникнення, і навіть у сучасний період, різко контрастують з науковими поглядами на людину в класичній філософії. «У той час, як класична школа прийняла доктрину свобідної волі, позитивісти при вивченні злочинної поведінки спирались на науковий детермінізм» [191, с. 379]. Більше того, позитивістська кримінологія створила певний образ, імідж людини, який задовольняє вивчення злочинної поведінки, що ґрунтується на науковому детермінізмі. Він певним чином суперечить думці, що людина розвиває свою свободу, наділена розумом, і, таким чином, здатна до вибору. Людина, наділена свободою і розумом, розглядається з погляду «по суті, донаукового з точки зору всіх наук, що вивчають поведінку людини» [181, с. 297-298].

Детермінізм для позитивістського напрямку кримінології був не просто евристичним принципом; він був поглядом, що порівнював людину з фізичними та хімічними частинками. Вважалось, що кожна подія чимось спричинена; свобода людини та вільний вибір нею варіантів поведінки є ілюзорними. З цього приводу американський філософ П. Едвардс слушно зазначав: «Кожна людина, така як вона є, поміщена у певні обставини у певний момент, які, в свою чергу, виникають через необхідність, не може зробити нічого іншого, ніж те, що робить в даний момент. Відповідно, усе життя людини, всі значні та незначні події, що в ньому відбуваються, визначено попередньо, подібно до руху годинникової стрілки» [177, с. 120].

Згідно з вченням англійського вченого, представника органічної школи Г. Спенсера, суспільство схоже на біологічний організм і його можна представити як певне ціле, що складається із взаємозалежних та взаємопов'язаних частин. Подібно до того, як людське тіло складається з органів – легенів, серця, нирок тощо, суспільство складається з різних інститутів, таких, як сім'я, релігія, право [123]. Американський психолог,

представник біхевіоризму Дж. Б. Вотсон зазначав, що з нормальних, здорових немовлят при чіткій організації середовища можна виростити кого завгодно: або абсолютно однакових людей, з однаковими смаками та поведінкою, або зробити кожного з них фахівцем в окремій галузі – лікарем, торговцем чи навіть злодієм [17]. Таким чином, вчений категорично заявляв про пріоритетну силу впливу оточення на формування певної, строго заданої моделі поведінки у всіх людей. Видатний австрійський учений, основоположник психоаналізу, заснованого на принципі психічного детермінізму, З. Фрейд по-своєму переусвідомив проблему співвідношення необхідності і випадковості, свободи волі і закономірності в житті людини. На думку дослідника, у внутрішньому світі особистості немає місця для випадковості, пов'язаної з несвідомими бажаннями. У психіці людини діють свої закономірності, незалежно від того, усвідомлює вона їх чи ні; у сфері психічного випадкові на перший погляд процеси насправді є цілком визначеними і закономірними [140]. Згідно з теорією навчіння засновника російської фізіологічної школи І. Павлова, навчіння охоплює широке коло процесів формування індивідуального досвіду, зокрема, звикання, утворення найпростіших умовних рефлексів, складних рухових і мовних навиків. На думку вченого, одну з основ поведінки людини становить рефлекс мети (інакше – орієнтувальний), що стоїть на межі з вродженими рефlekсами і формує допитливість, почуття нового та створює передумови для успіху в праці [124].

Зважаючи на викладене вище, можна стверджувати, що соціологія Г. Спенсера, біхевіоризм Дж. Б. Вотсона, психічний детермінізм З. Фрейда, І. Павлова створювали ілюзію того, що суспільні науки невіддільні від природничих.

У XIX ст., а також на початку 20-х рр. XX ст., більшість інтелектуалів прагнула наукового статусу. Розвиток науки вимагав перегляду природи людини. Поняття людського розуму і свободи були головною підставою для того, щоб заперечити ототожнення суспільних і природничих наук. Ця ситуація спричинила потребу в появі нових наукових дисциплін, що збігалися з

вимогами представників гуманітарних наук. Заперечення свободи не тільки збігалось із вимогами суспільних наук, а також було пов'язано із ставленням до злочинців і правопорушників, адже особистість, що не має вибору, не несе відповідальності за свої дії. Замість покарання, вона потребує лікування чи інших форм корекції поведінки.

У науках, що вивчають людину, існувала значна кількість відмінностей, проте усі вчені підкреслювали необхідність адаптації науки до унікальних характеристик об'єкта дослідження – людини. Зокрема, німецький соціолог, економіст і правознавець, один із засновників соціологічної науки, М. Вебер наголошував на суб'єктивному елементі людської діяльності і, таким чином, обов'язковому елементі розуміння [26]. Американський соціолог, політолог і філософ Р. МакАйвер знаходить відмінності у різноманітних причинно-наслідкових зв'язках. Людину можна знайти і в сфері телеологічного нексусу. Оскільки людина є цілеспрямованою, причинно-наслідковий аналіз її поведінки не може ігнорувати цілі, які вона ставить перед собою, і засоби, які вона використовує. «Ті, хто виступає проти детермінізму «свобідної волі», схильні забувати, що людські істоти, як особистості та групи самі є динамічними учасниками в рамках причинного порядку» [205, с. 234-236].

Варто звернути увагу на те, що невизначеність щодо постулатів універсальної причинності призвела до виникнення більш волюнтаристських концепцій людини. Оскільки людина займає позицію у складній та недостатньо організованій соціальній системі, є об'єктом незрозумілих і часто суперечливих сил та виступає невід'ємною частиною її соціальної системи, вона володіє певною свободою вибору. Людина діє, і її дії є перемінно вільними. Жорсткий детермінізм ранньої соціології був у цілому відкинутий дослідниками людської поведінки, проте у кримінології, частково ізольованій від сучасних інтелектуальних течій, застарілі поняття жорсткого детермінізму досі продовжують формувати концепції людської діяльності, зокрема, поведінки. «Позитивістський правопорушник» не здійснює вибору, замість цього, його примушують до дій. Він змушений поводитись протиправно, оскільки його

сформували певні детермінанти. Відбувся неокласичний перегляд концепції людини, і позитивістська кримінологія більшою чи меншою мірою не зважала на нього.

Відкидаючи очевидно неправильну класичну концепцію подібності, позитивістська кримінологія вдалась до інших крайнощів – радикальної диференціації, і в різних формах зберігалась у такому вигляді. Від теорії вродженого злочинця до теорії диференціального зв'язку, пояснення злочинності залишалось незмінним у цілком протилежних обставинах, в яких перебували як правопорушник, так і законослухняна особистість. Кожен стримується, але за принципово іншого набору обставин.

Складно знайти відповідь на питання, чому деякі особистості у своєму прагненні до щастя порушують правові норми в той час, як інші цього не роблять. Видатний англійський філософ, соціолог і правознавець, основоположник утилітаризму Дж. Бентам у зв'язку з цим висловлював думку, що без адекватного стримування (болю), будь-яка людина в певних обставинах буде діяти протиправно. На думку вченого, відрізняються не особистості, а обставини [192].

Наприкінці ХХ ст. набула популярності концепція злочинної поведінки, яку в науковій літературі часто називали «теорією раціонального вибору» [173]. Ця концепція поведінки є, фактично, переробленим варіантом класичної теорії, оскільки вона припускає, що злочинна поведінка ґрунтується на використанні розрахунку, мислення, і «раціонально» продуманого вибору. Таким чином, зазначена теорія має схожі риси з ідеями економістів, які пропонують економічний, розрахунковий підхід до розуміння злочинності [169]. Раціональний вибір, крім того, ґрунтується на принципі самостійного інтересу [217], або на принципі задоволення-болю. На відміну від ранніх класичних теоретиків, зокрема, видатного філософа, кримінолога і юриста, найвидатнішого представника італійського Просвітництва Ч. Беккарія, сучасна концепція «раціонального вибору» ґрунтується значною мірою на

емпіричних дослідженнях мотивів поведінки і впливу раціональності на поведінку людини.

У науковій літературі зустрічаються також дискусії щодо теорії раціонального вибору, які пов'язують її з теорією навчання, або теорією диференціальних об'єднань, основний постулат якої полягає в тому, що майже кожна поведінка засвоюється в результаті навчання [164]. Американський кримінолог Р. Патерностер наводить низку емпіричних даних, що стосуються релятивних впливів змінних стримування та раціонального вибору, у порівнянні з соціальними та емоційно-оцінними чинниками, на «звичайні» форми протиправної поведінки. Вчений робить висновок, що фактори раціонального вибору та стримування відіграють, в кращому випадку, суперечливу роль в «рішенні» вчинення незначних протиправних дій вперше, так само, як і в подальшому прийнятті рішень, у тому числі намірів повторення правопорушень, або їх припинення [212, с. 22-38].

Доволі складно дати точнішу оцінку розрахунковій природі людської поведінки, ніж та, яку знаходимо у сучасній науковій літературі з даної проблематики. Слід зазначити, проте, що у дослідженнях доволі часто використовується інформація, отримана від осіб вже після того, як протиправне діяння було вчинене, а іноді й декілька років після події. Однак зазначена проблема, на нашу думку, не повинна стати перешкодою для подальшого вивчення концепції класичного, раціонального вибору чи будь-якого іншого підходу до поведінки людини.

Зазначений погляд характеризується певними суперечностями. Без сумніву, люди діють на основі міркувань і розрахунків. Так само поведінка людини перебуває у відповідності з її звичками, порадами оточуючих, культурними нормами і цінностями та іншими зовнішніми стимулами. Деякі вчені називають таку ситуацію «умовною свободою волі» [182, с. 30]. Саме ці чинники і умови досліджуються у даній роботі. Людині властиво постійно помилятися у своїх судженнях, інтерпретації подій, оцінюванні ситуацій тощо. Деякі сучасні дослідники, наприклад, американські соціологи і кримінологи

М. Готфредсон і Т. Хірші пояснюють ці помилки відсутністю самоконтролю, і констатують, що злочинна поведінка виникає на початку життя людини і зберігається протягом усього її життя [187].

Інші вчені, зокрема, американські кримінологи Р. Семпсон і Дж. Лауб, акцентують на тому, що вибір, зроблений на початку життя, часто ґрунтується на взаємодії між особистими впливами та впливами навколишнього середовища, але такі варіанти вибору також впливають на інші рішення, які людина приймає протягом усього життя, у тому числі ті, які впливають на соціальний та професійний вибір (як і реакція інших на ці рішення). З точки зору вчених, людина може також змінюватися у її власному сприйнятті та ставленні стосовно того, як вона повинна поводитись, і в прийнятті рішень, які стосуються зазначених змін. Такі коливання відбуваються як серед молоді, так і серед дорослого населення [218].

Не викликає здивування той факт, що вчені відкрито дискутують на тему важливості «свобідної волі» проти детермінізму стосовно предмета людської поведінки, оскільки людина, фактично, поводить себе раціонально та імпульсивно, а не механічно, запрограмовано.

На нашу думку, жодна з теорій не може бути прийнята як абсолютне пояснення протиправної поведінки, для цього необхідно створити певну комплексну, інтегровану теорію. Розумним компромісом стосовно зазначеної проблеми може стати погляд на поведінку людини, як протиправну, так і правомірну, як результат здійснення вибору в межах конкретної ситуації. Ніхто не може повністю контролювати волю людини, і такий рівень контролю не потрібний. Проте варто зосередити увагу на досягненні більш глибокого розуміння обставин та ситуацій, які, як вважає більшість дослідників, мають значний вплив на протиправну поведінку особистості.

Сучасна кримінологічна наука при вивченні детермінації злочинної поведінки спирається на концепцію, в основі якої знаходиться особистість людини – суб'єкта злочину, яка порушила правові норми внаслідок властивих їй психологічних особливостей, антисуспільних поглядів, нехтування моральними

цінностями і вибору суспільно-небезпечного шляху для задоволення своїх потреб, або ж невиявлення необхідної активності для запобігання небажаним наслідкам [5, с. 76].

У юриспруденції протиправну поведінку зазвичай розглядають як різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норми, зловживання правом та правопорушенням. Протиправною поведінкою вважається тоді, коли суб'єкт права свідомо порушує норму права. Необхідною ознакою протиправності є нормативність, тобто закріплення моделі поведінки людини нормою права [125].

Під протиправною поведінкою науковці переважно розуміють поведінку, яка порушує встановлений у державі правопорядок і може виражатися як у діях, так і у бездіяльності фізичних або юридичних осіб [99, с. 175].

На думку російського психолога Ю. Платонова, протиправна поведінка загалом – це поведінка, що має відхилення від будь-яких правових норм. Такій поведінці притаманний протисуспільний характер. Вона може існувати у формі «дрібних» порушень, що не досягають рівня злочину – асоціальної поведінки, а також у формі власне злочинних діянь, що караються згідно з Кримінальним кодексом – кримінальної, антисоціальної поведінки. Вчений при розгляді протиправних дій пропонує використовувати терміни «антисуспільні», «протизаконні», «протиправні» як синоніми делінквентної поведінки [106, с. 129-131].

Серед сучасних українських досліджень проблем протиправної поведінки заслуговує на увагу також думка професора В. Шакуна, який пропонує визначити протиправну поведінку як структурний елемент правової реальності. На його погляд, правова реальність – це сукупність правових норм та інших (як позитивних, так і негативних) проявів права, які характеризують реальний рівень наявної юридичної дійсності. Протиправна поведінка в Україні давно перетворилась на норму життя для переважної більшості членів суспільства, яке змирилось із її проявами, в тому числі на усіх рівнях державної влади. За таких умов, на думку вченого, толерантне ставлення суспільства до протиправної

поведінки закладає умови її поступової трансформації у злочин [152, с. 142].

Відомий російський правознавець В. Кудрявцев вважає визначальною рисою протиправної поведінки її суперечність наявним суспільним відносинам, завдання чи можливість завдання шкоди правам та інтересам громадян та суспільства загалом [79, с. 150].

Слід акцентувати на тому, що у проаналізованих вище визначеннях не розглядається невинність особи. У зв'язку з цим варто звернути увагу на поняття казусу як невинного заподіяння шкоди. У цьому контексті деякі вчені слушно зазначають, що в сучасному кримінальному праві України побутує концепція суб'єктивного обвинувачення, і це спричиняє потребу в ґрунтовному науковому вивченні інституту вини, а також пов'язаних із ним питань невинності. Законодавство України напряду не регулює невинне заподіяння шкоди, яке у європейському кримінальному праві традиційно називають казусом, хоча існування казусу не заперечується і нерідко трапляється на практиці. Зокрема, український юрист А. Адамян у своєму дослідженні правової природи казусу розмежовує казус, злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Серед ознак казусу автор виділяє наступні: відсутність у особи, яка заподіяла шкоду, необхідності та/або можливості передбачити настання шкідливих наслідків свого діяння; казус не є правопорушенням; казус не тягне за собою покарання [2, с. 88-90]. Вчений також наголошує на подібності казусу з обставинами, що виключають злочинність діяння [2, с. 88].

Слід також звернути увагу на поширене серед сучасних правознавців твердження про те, що суб'єктний склад протиправної поведінки (діяння) містить як правосуб'єктних невинних осіб, так і недієздатних, а також осіб, які не досягли до моменту вчинення діяння віку, передбаченого законом [65, с. 16-17; 142, с. 9].

При розгляді питання усвідомленої та неусвідомленої протиправної поведінки слід звернути увагу на конкретні обставини, що можуть по-різному впливати на поведінку особистості при вчиненні нею протиправних дій. У

зв'язку з цим варто розглянути класифікацію російського вченого О. В. Хрящева, який виділяє п'ять видів ситуаційних обставин [148, с. 23]:

1) Обставини, що суб'єктивно не залишають свободи вибору дій (ситуація завжди виникає несподівано для суб'єкта, швидко розвивається, вимагає прийняття негайного рішення; як правило, виникає реальна загроза життю або здоров'ю суб'єкта чи його близьких, тому таку ситуацію він зазвичай сприймає як безвихідну).

2) Обставини, що змушують до дій (ситуація зазвичай виникає раптово, але розвивається поступово, не вимагає негайного прийняття рішення; суб'єкт відчуває реальну загрозу серйозних втрат (помста, переслідування, глузування, виключення зі звичного кола спілкування), проте зазначені обставини не є для суб'єкта безвихідними; дуже часто вони цілеспрямовано створені авторитетними для нього особами).

3) Суб'єктивно провокуючі обставини (ситуація зазвичай виникає несподівано, проте може існувати протягом тривалого часу, і мати постійний провокаційний вплив; ситуація сприймається досить раціонально, видається безпечною, відповідальність за вчинене діяння не передбачається; зазначені обставини можуть виникати як спонтанно, так створюватись цілеспрямовано).

4) Індиферентні обставини (ситуаційні обставини існують практично постійно в незмінному вигляді; час на прийняття рішення, вибір тих чи інших дій, прогнозування їх можливих наслідків не обмежений; об'єктивно ситуація не сприяє, але й не перешкоджає протиправним діям, у суб'єкта завжди є можливість раціонального вибору дій; можливий вплив на поведінку суб'єкта авторитетних для нього осіб у вигляді пропозицій, умовлянь, обіцянок, проте у разі відмови це зазвичай не передбачає для суб'єкта реальної загрози).

5) Стримуючі обставини (ситуація існує практично постійно, час на ухвалення рішення, вибір дій та прогнозування можливих наслідків необмежений, однак об'єктивно існує безліч серйозних зовнішніх перешкод, які суб'єкту необхідно подолати, щоб домогтися поставленої злочинної мети; у суб'єкта завжди є свобода раціонального вибору дій [148, с. 25].

Таким чином, перші три види ситуаційних обставин чинять провокаційний вплив на суб'єкта, що сприяє скоєнню протиправного діяння, тому вони можуть свідчити на користь невинності суб'єкта. У випадку обставин, що не залишають свободи вибору, перешкодити вчиненню протиправного діяння можуть лише внутрішні стримуючі мотиви. За умови, що суб'єкт був ініціатором чи активним співучасником протиправного діяння, адекватно оцінював ситуацію, що склалася, індивідуальні та стримуючі обставини виступають критеріями, що свідчать на користь вини суб'єкта. Відповідно, якщо суб'єкт не зважав на стримуючі обставини та несприятливі об'єктивні умови, не був здатний коригувати свої дії відповідно до ситуації, що склалася, то таку поведінку можна розглядати як його нездатність адекватно оцінити об'єктивні зовнішні обставини та порівняти їх зі своїми реальними можливостями, що також може трактуватись як ознака невинності.

Як слушно зазначає російський правознавець І. А. Міннікес, індивідуальні особливості суб'єкта (вікові, психічні), можуть зумовити його нездатність усвідомлювати, передбачати і правильно оцінювати розвиток навіть простої ситуації, тому, крім традиційних суб'єктів протиправного діяння, ними можуть бути недієздатні особи, а також особи, які не досягли до моменту вчинення діяння віку, передбаченого законом [93, с. 20-21].

Враховуючи викладене вище, автор вважає за доцільне серед ознак відмінності між протиправною поведінкою та правопорушенням розглядати також невинність особистості – суб'єкта протиправного діяння, адже невинність є певним психічним станом особистості, за якого вона, при здійсненні протиправного діяння, не усвідомлює суспільної шкоди від своїх дій, або не передбачає можливості настання такої шкоди.

Що стосується морально-правової основи поведінки, то її зазвичай розглядають як інтегративну властивість психіки кожного індивіда, детерміновану взаємодією його інтелектуальних, вольових, емоційних та мотиваційних компонентів [62].

Варто звернути увагу на ту обставину, що будь-яка поведінка людини,

зокрема, протиправна, ґрунтується на сукупності мотивів. Мотив виступає внутрішньою, безпосередньою причиною певного діяння, виражає особистісне ставлення людини до об'єкта, на який спрямовані її дії. Їх визначають як збудники діяльності, що складаються під впливом умов життя людини і визначають спрямування її активності [119]. Таким чином, у мотивах відображено найважливіші риси, властивості, прагнення людини.

У мотивах поведінки, зокрема, протиправної, опредметнюються потреби й інтереси, вони формуються під впливом спонукань і емоцій, установок та ідеалів. Мотиви в процесі їх задоволення можуть змінюватись і збагачуватись, у зв'язку з чим справедливим видається твердження, що протиправна поведінка людини зазвичай є полімотивованою, тобто визначається певною сукупністю мотивів. Варто враховувати той факт, що мотиви зазвичай є нерівнозначними: одні виступають провідними, інші – додатковими. На це звертають увагу, зокрема, російські дослідники Ф. Сафуанов і Є. Васке, які зазначають: «аналіз мотивацій злочинної поведінки ... показав, що в більшості випадків вона має характер полімотивованої за наявності провідного, домінуючого мотиву» [110]. На полімотивованості поведінки особистості акцентує також український правознавець В. Тимошенко, зазначаючи, що за кожним вчинком або усвідомленим бажанням стоять кілька мотивів [128, с. 65].

Російський правознавець Г. Шиханцов також вважає протиправну поведінку в переважній більшості випадків полімотивованою, описуючи мотив виміщення, під дією якого відбувається перенесення своєї агресії, озлобленості на сторонніх осіб; мотив заміщення, що реалізується через зняття напруги, та мотив помилкового самоствердження, що виражається в хибному, збоченому утвердженні себе шляхом приниження, пригнічення особистості інших, насильства над ними, гіперкомпенсації [154, с. 133].

Таким чином, можна стверджувати, що особистість суб'єкта протиправної поведінки найбільше відображається саме в мотиві. У зв'язку з цим слушним видається твердження російського правознавця Ю. Антоняна, що особистість є такою, яким є мотив її поведінки [8, с. 90]. В. Тимошенко більш поглиблено

розглядає питання мотивації протиправної поведінки, зазначаючи, зокрема, що структура мотиву відображає історію формування та структуру особистості, а особливості особистості знаходять відображення в особливостях мотивів протиправної поведінки [128, с. 65]. Досліджуючи особистісний аспект протиправної поведінки, дослідниця наголошує на відсутності прямої залежності між життєвими умовами та змістом мотивів, а також здійсненням протиправного вчинку, зазначаючи, проте, що несприятливі умови формування особистості мають визначальний вплив на її подальше життя та, зокрема, поведінку [128]. Ми не погоджуємось із цим твердженням, оскільки у країнах з низьким рівнем життя населення загалом та в соціально незахищених групах зокрема, завжди спостерігається високий рівень злочинності, що мотивується в основному складним матеріальним становищем, прагненням задовольнити життєво важливі потреби тощо. Проте слід також звернути увагу на той факт, що потреби суб'єктів протиправних діянь нерідко бувають суттєво завищеними та не завжди відповідають реальним можливостям їх задоволення.

З філософської точки зору мотив можна розглядати як те, що спонукає та скеровує на себе певну діяльність і вчинки, або як причину, що виступає підґрунтям вибору вчинків і дій людини та пояснює їх.

На думку більшості вчених, мотив стосується сфери спонукання людини до певної діяльності та перебуває у безпосередньому зв'язку з її потребами, інтересами, установками, емоціями, інстинктами, які виникають і загострюються під впливом зовнішнього середовища, конкретної ситуації. Мотив виражає тенденцію підтримки та зростання індивідуального рівня діяльності у різних сферах активності людини. В той самий час, на думку науковців, при корисливих злочинах особистість часто «переважає» над ситуацією, а мотив формує мету. На формування мотивів злочинної поведінки має суттєвий вплив соціальне оточення, життєвий досвід особистості. Безпосередньою внутрішньою причиною злочинної діяльності є спонукання, що виражає особисте ставлення до об'єкта спрямованості злочинної діяльності [60, с. 66].

Для поглибленого розуміння мотивів протиправної поведінки особистості необхідним видається дослідження життя людини, зовнішніх та внутрішніх впливів, які формують її особистісні характеристики. З цього приводу Ю. Антонян зазначає, що мотив виступає як єдність об'єктивного (соціального середовища), та суб'єктивного (особистісних якостей, в яких трансформуються і за допомогою яких відтворюються об'єктивні обставини). Мотив формує специфічну особистісну властивість, в якій сфокусовані ключові тенденції людського життя. Автор акцентує на тому, що мотиви за своєю суттю не можуть бути протиправними, злочинними; протиправною є лише поведінка, що перебуває у безпосередній залежності від вибору засобів для реалізації мотивів, рівня морального розвитку та правосвідомості людини [6, с. 102-104].

Шляхом виявлення неусвідомлених мотивів можна визначити причини протиправних дій, зміст яких неочевидний, оскільки протиправна поведінка нерідко виступає результатом саме неусвідомлених мотивів. На думку Ю. Антоняна, ступінь залежності особистості від умов, що її оточують, пропорційний до ймовірності вчинення злочинних дій. Така залежність керує поведінкою особистості настільки, наскільки суб'єкт не усвідомлює її існування [6, с. 111].

Російський правознавець В. Васільєв також виділяє серед категорій мотивів злочинної поведінки неусвідомлювані мотиви, які, на його думку, властиві певному типу особистості, характеризуються переоцінкою особистістю своєї значущості, агресивним ставленням до навколишнього середовища, нестійкістю настроїв [25, с. 403].

Докладну класифікацію мотивів зустрічаємо в праці В. Тимошенко, яка поділяє їх на кілька груп: 1) частково або повністю усвідомлені індивідом (бажання, цінності, переконання та інтереси, зокрема, безпека, успіх, визнання, свобода тощо); 2) зазвичай неусвідомлені, які за певних умов (наприклад, при психоаналізі) можуть бути усвідомленими; 3) неусвідомлені (мотиви самозбереження – потреба в безпеці, свободі; мотиви об'єктних відносин – потреба домінувати, контролювати оточуючих; нарцисичні мотиви – бажання

мати особливі якості, потреба у схваленні; мотиви реальності – бажання адаптуватись до ситуації тощо) [128, с. 65]. На нашу думку, утворювати показник невинності суб'єкта протиправних дій серед неусвідомлених мотивів може лише мотив самозбереження, адже життя і безпека людини є найвищою цінністю, тому зазначений мотив видається вагомим і може виступати виправданням протиправної поведінки особистості.

Спираючись на логіко-семантичний метод, з метою вдосконалення трактування протиправної поведінки людини автором запропоновано наступне визначення: протиправна поведінка – це соціально шкідлива, така, що суперечить праву, дія чи бездіяльність особистості, як усвідомлено, так і неусвідомлено мотивована, наслідком якої стає застосування правовідновних заходів, а у передбачених законом випадках – заходів юридичної відповідальності.

Однією з найважливіших проблем сучасної юриспруденції та кримінології виступає особистість правопорушника. Дану проблему слід вважати ключовою для розуміння сутності протиправності, оскільки без наукового вивчення питань поведінки правопорушників буде неможливою ефективна боротьба зі злочинністю в цілому.

У сучасній науці існує низка невирішених аспектів проблеми особистості правопорушника, зокрема, це стосується термінологічного апарату. Необхідно з'ясувати, який термін – «особа» чи «особистість» доцільно застосовувати при аналізі протиправної поведінки людини, оскільки на даний час науковці застосовують як поняття «особа правопорушника» [101; 98], так і поняття «особистість правопорушника» [82; 96].

Для аналізу визначення особистості правопорушника необхідно з'ясувати семантичний зміст поняття «особистість», яке вивчається у філософії, психології, соціології та інших науках і є доволі складним і дискусійним. Отже, для з'ясування сутності даного поняття слід розглянути різноманітні підходи до його визначення.

Особистість є однією з ключових тем філософських роздумів, зумовлених тим, що людське буття постає складним, багаторівневим, а це детермінує необхідність вирішення питання про те, що саме виступає ядром, найпершим носієм людських якостей [31]. Однією з найбільш прийнятних у філософії варто вважати концепцію, згідно з якою основою людини є її унікальна властивість – здатність бути особистістю, ключовими елементами якої виступають: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність стосовно суспільства тощо [105, с. 350].

Варто зазначити, що проблема особистості була розглянута у низці відомих філософських праць, зокрема, видатний представник французького персоналізму Е. Муньє зазначав, що особистість виступає єдиною реальністю, яку можна одночасно пізнавати та створювати зсередини, живою активністю самотворчості, комунікації [95]. На думку російського філософа М. Бердяєва, особистість не народжується, а твориться Богом [15]. Видатний американський психолог А. Маслоу визначає особистість як здатність людини до самоактуалізації [138, с. 458].

У поглядах філософів на розуміння сутності особистості очевидним є те, що під особистістю розуміється стан внутрішнього світу людини, який характеризується неповторністю та відкритістю; реалізується в самопізнанні та самотворенні людини; це певна духовна якість, прояви якої відображаються в дії [105, с. 350].

На відміну від соціології, у якій особистість розглянуто як представника соціальної групи чи соціальний тип, у дослідженнях психологів поширеною є думка, що особистість – це не лише об'єкт суспільних відносин, вона не лише відчуває соціальні впливи, а й перетворює їх, оскільки починає виступати як сукупність внутрішніх умов, через які трансформуються зовнішні впливи суспільства. Отже, психологія акцентує на сукупності психічних процесів, станів і властивостей особистості в їх взаємозв'язках і взаємозалежності.

На нашу думку, доцільно погодитись із думкою українського вченого, професора М. Будіянського, який вважає, що універсальним визначенням, яке

могло б об'єднати позиції вчених-суспільствознавців щодо зазначеного питання, є наступне: «Особистість – це соціально-психологічна сутність людини, що формується внаслідок засвоєння людиною суспільних форм свідомості та поведінки, суспільно-історичного досвіду людства». Вчений зазначає, що на становлення людини як особистості мають вплив такі чинники, як суспільне життя, освіта і виховання, спілкування [22, с. 5].

Для вивчення всіх аспектів протиправної поведінки особи ми вважаємо необхідною уніфікацію термінів. У тлумачних словниках сучасної української мови «особа» визначається як окрема людина, індивід, людина, що посідає певне первинне високе становище в суспільстві, у колективі [28, с. 685], а особистість – як конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки [97, с. 304]. Зазначені поняття не є тотожними, кожне з них характеризується власним специфічним змістом.

У зв'язку із зазначеним вище, при аналізі протиправної поведінки людини пропонуємо застосовувати поняття «особистість», оскільки дане поняття пов'язане із внутрішнім світом людини, її потребами, мотивами тощо. Під особистістю розуміється людина, яка усвідомлює свої дії, здатна керувати власною поведінкою, що виникає через внутрішню необхідність, давати оцінку наслідкам прийнятого рішення і відповідати за них. Варто погодитись із думкою українського юриста, професора А. Зелінського, який зазначає, що всі люди, які наділені розвиненою свідомістю і здатні керувати своєю поведінкою, є особистостями [58, с. 54]. Термін «особистість» розкриває унікальні та неповторні властивості, які відрізняють конкретну особу від інших осіб.

Зазвичай науковці, які застосовують поняття «особа правопорушника», вкладають у нього практично тотожний зміст, як і ті, що використовують поняття «особистість правопорушника», адже насамперед йде мова про соціально значущі властивості та ознаки, притаманні людині, що вчинила правопорушення. При вивченні протиправної поведінки людини сучасні вчені насамперед зосереджують увагу на вивченні її внутрішнього світу, тобто

спрямованості, мотивації, потреб, інтересів, вольових та інтелектуальних властивостей людини тощо.

Таким чином, аналіз понять «особистість правопорушника» та «особа правопорушника» дає можливість зробити висновок про те, що у науковій, навчальній та методичній літературі доцільно застосовувати поняття «особистість правопорушника», яке більш повно та всебічно розкриває зміст досліджуваного феномену.

В. Кудрявцев слушно зазначає, що рівень правового розуміння, світоглядні уявлення, нормативно-ціннісні установки особистості не є єдиними детермінантами поведінки – відхилення від правової норми. Вчений робить висновок, що єдиної риси особистості, яка була б властива усім правопорушникам, не існує [80, с. 183-186].

Індивідуальні риси особистості зумовлюють характер вибору у процесі прийняття тих чи інших рішень. Проблема вибору пов'язана з тим, що сила емоцій нерідко є сильнішою за волю розуму. Емоційний вибух або вже осмислене рішення найчастіше можуть спричинити аморальний або протиправний, в тому числі злочинний, варіант вибору поведінки [92, с. 90]. Наприклад, на думку українського правознавця О. Капустіної, особливості особистості, що зумовлюють антисуспільну поведінку – це результат умов життя, виховання тощо [62].

На нашу думку, для попередження протиправної поведінки необхідно виявити ті риси характеру особистості, які мають вплив на вибір варіантів її поведінки, на здійснення певних вчинків, важливих з точки зору права, тобто таких, які є небезпечними для особистих та суспільних інтересів, що охороняються законом, наслідком яких настає юридична відповідальність.

Таким чином, протиправна поведінка нерозривно пов'язана з індивідуальними особливостями особистості, її види можуть мати неоднакові прояви у різних людей в різних ситуаціях. Такі відмінності мають безпосередній зв'язок із мотивами протиправної поведінки, особистим ставленням до неї, формами її прояву, динамікою та ступенем її вираження. На

прояви протиправної поведінки мають вплив як зовнішні умови та обставини, так і свідомість, спрямованість і воля конкретної особистості, яка має можливість вибору різноманітних варіантів поведінки.

Враховуючи викладене у даному підрозділі, можемо зробити висновок, що у проаналізованих наукових працях юристів, кримінологів, психологів увагу зосереджено в основному на зовнішніх, тобто об'єктивних чинниках протиправної поведінки, незважаючи на те, що її суб'єктивні сторони мають надзвичайно важливе значення для дослідження зазначеного явища. У зв'язку з цим доцільно звернутись до поглядів видатних європейських вчених щодо трактування феномена протиправної поведінки та дослідження її світоглядних основ.

1.2 Світоглядно-історичне розуміння протиправної поведінки людини та її вивчення в європейській науковій думці

Ще у найдавніші часи мислителі акцентували увагу на єдності та цілісності особистості, її фізичного та духовного буття. Одним із ключових питань юридичної науки всіх часів виступає соціальний феномен поведінки особистості. Необхідно приділити увагу світоглядному та історичному аспектам дослідження феномена поведінки особистості загалом та протиправної поведінки зокрема, її детермінант та форм реалізації. Міждисциплінарний характер феномена протиправності дозволяє використовувати у дослідженні здобутки як філософії, так і інших наук.

Зазначене питання досліджували більшість видатних філософів, серед яких: Аристотель, Сократ, Конфуцій, Августин Аврелій, Т. Аквінський, Н. Макіавеллі, Г. Гроцій, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт., Дж. Локк, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Беккарія, І. Кант, Ф. Ніцше, С. К'єркегор, Е. Дюркгейм, Г. Сковорода, Л. Петражицький та інші.

У науковій літературі з теорії права трапляється визначення поведінки особистості як багатоаспектної категорії, що містить наступні ознаки:

діяльність чи спілкування, які відображають внутрішній стан людини, поведінку, що фіксується органами відчуття інших суб'єктів, є соціально значущою, контролюється волею людини [55].

Підходи до правового розуміння, тлумачення та оцінки соціального феномена поведінки особистості змінювались протягом багатьох століть. Зазнавав трансформацій також феномен поведінки особистості, як і кожне соціально-правове явище, здатне розвиватись паралельно із плином історії. Окрім цього, на думки, погляди, наміри та вчинки людей завжди мали значний вплив явища природи, події суспільного, політичного та релігійного життя.

Ще у первісних суспільствах поведінку людини чітко регламентували норми звичаю та вказівки ватажка певного суспільного формування. Українська дослідниця філософсько-правових проблем поведінки Ю. Козенко у своїй праці згадує, що найвищою мірою покарання за непослух у первісних суспільствах було вигнання особи з її племені, що практично позбавляло її засобів до існування, а отже, і життя [66, с. 121-122].

Серед найдавніших нормативних актів, що мали стосунок до регулювання поведінки людини, варто згадати Кодекс Хамурапі, першого царя Вавілону, в якому зазначено, що суспільний порядок порушується там, де закони трактуються несправедливо, а коли розпорядження правителя надто численні – пануватиме безлад. Своєрідним недоліком вважалося те, що у кожній державі є свої закони, які карають за протиправну поведінку, проте у жодній немає законів, які забезпечили б неодмінне упіймання таких порушників [61].

Серед філософів Сходу проблемами регулювання поведінки особистості та впливу на неї займався видатний давньокитайський філософ Конфуцій. Мислитель стверджував, що люди здавна не володіють таким найвищим принципом поведінки, як «золота середина». Етика Конфуція заснована на розподілі людей на «шляхетних людей», вчинки яких визначаються обов'язком, та на «дрібних людей», вчинки яких пов'язані лише з особистою вигодою. Стосовно засобів регулювання поведінки особистості, філософ стверджує:

«Люди за своєю природою близькі один до одного, лише за своїми звичками вони – далекі» [67, с. 193-194].

Вагомий внесок у вивчення закономірностей поведінки особистості зробили давньогрецькі та давньоримські філософи. Вони трактували закон як вияв свободи та спеціальний феномен життя полісу – розумну норму політичної справедливості, адекватне правило взаємовідносин вільних і рівних людей, спрямоване на забезпечення інтересів полісу та всіх його членів. Античний закон мав своїм підґрунтям божественну справедливість і необхідний порядок природи. Представники Мілетської школи наголошували: «Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших», «Підкоряйся закону», «Підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе», «Наказуй не раніше, ніж сам навчишся підкорятися», «Не обмежуйся лише покаранням злочинця, а попереджуй злочини» [158, с. 85-86].

Філософи Давнього Риму зосереджували увагу в основному на інститутах держави та позитивного права, до питань поведінки особистості звертались лише представники школи стоїків, зокрема, римський філософ, поет і державний діяч Сенека, який проголошував ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від їхнього суспільного становища і також відстоював відомий принцип «Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим» [115].

Загальноприйнятим поясненням злочинних дій протягом тривалого історичного періоду виступала демонологічна теорія та деякі її різновиди, була. Будь-яка людина, яка поводитись цілком інакше, ніж було прийнято в групі, вважалась одержимою демонами. Окрім цього, не існувало, або було незначним розмежування злочину та гріха. Порушника загальноприйнятих правил чи законів розглядали як антагоніста одночасно і групи, і богів. Причину злочинних дій пояснювали злими духами, які оволоділи душею людини і змусили її виконувати свою злу волю. У Середньовіччі, коли християнство було основою життя людини, теорія заволодіння дияволом, як правило, мала тенденцію злиття з християнською концепцією первородного гріха.

Видатні філософи та теологи Середньовіччя Тома Аквінський і Августин Аврелій у своїх поглядах на проблеми поведінки особистості акцентували в основному на моральних та релігійних обов'язках, зокрема, на повазі до Бога та повазі до людини; основою регулювання людських відносин вважали Вічний Закон. На думку Августина Аврелія, коли непоборна пристрасть псує душу і тіло – це провина; коли вона діє на шкоду іншому – це злочин. Таким чином, покарання ніколи не буває зовнішнім свавіллям, оскільки справедливе покарання міститься в самій вині і неминуче впливає з неї [1].

На думку ж Т. Аквінського, людина керується не інстинктом, а розумом, і це забезпечує організоване суспільне життя. Взаємозв'язок розуму і соціальної організованості філософ виводить із божественної визначеності, а також наголошує на боговстановленні необхідності буття особи, як істоти «політичної» або «суспільної» [131].

Середньовічні мислителі пов'язували основні чинники формування поведінки особистості з поняттями справедливості, права, законодавства, Біблією, проте використовували також здобутки давньогрецьких і давньоримських філософів. Серед особливостей правової думки зазначеного періоду варто звернути увагу на заперечення того факту, що на суспільстві лежить вина за вчинення злочину окремою особою, що заперечує соціальний чинник, який виступає одним із ключових у формуванні поведінки особистості. Поширеним також було твердження про те, що справедливість зобов'язує застосовувати до винних лише два крайні заходи: або жорстоке покарання у повному обсязі, або помилування, таким чином поняття превенції, профілактики, виправлення не застосовувались.

Правова свідомість середньовічного суспільства характеризувалась повагою до закону, переконаністю в його безперечності, вірою в його необхідність для ефективного функціонування суспільства. Наприклад, італійський філософ Марсілій Падуанський під людськими законами розумів певні правила, що регулюють людську поведінку та містять накази, заборони і дозволи, і наділені примусовою силою. Філософ убачав суть законів як

приписів людської влади у інституті примусу. Видатний італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі, на зміну середньовічній концепції божественної визначеності, значне місце відводить вільній волі особистості. Незважаючи на залежність людини від певних обставин, з якими вона узгоджує свої дії, філософ відстоює образ людини-борця, творчої особистості, яка може піти супроти власної долі. Рушійною силою людських вчинків він вважав особисту енергію, яка проявляється як наполегливість, винахідливість особистості. Нідерландський філософ, історик, юрист, один із засновників науки міжнародного права Г. Гроцій стверджував, що засобами регулювання поведінки особи є сама розумна природа людини, якій притаманне прагнення до діяльності та спілкування з собі подібними. Особистості властива схильність до знання і діяльності згідно із загальними правилами. Дотримання загальних правил спілкування, на думку мислителя, є джерелом так званого права у власному розумінні [158, с. 202-213].

Античні філософи наділяли душу людини одночасно як моральними, добродієчними, так і негативними, асоціальними атрибутами на противагу мислителям доби Середньовіччя, які стверджували, що моральність та добродієчність притаманні лише душі людини, а всі гріховні прояви є атрибутами тіла. Окрім цього, середньовічні філософи висловлювали думку, що нормальний стан людини не зводиться лише до панування розумової, моральної складової людини над несвідомою, а також наголошували на постійній боротьбі між ними. Варто зазначити, що у Середньовіччі злочинною, протиправною визнавали не лише гріховну поведінку та дії, але й думки та наміри. Поведінка людини розглядалась у єдності з поняттям свободи, яку розглядали як довільну діяльність за умови дотримання релігійних вимог.

Мислителі Нового часу у своїх поглядах відійшли від традиційних форм мислення, які ґрунтувались на логічній науці Арістотеля, вони зазначали, що роль науки полягає у вирішенні суспільних проблем та суперечностей.

Англійський філософ і політик, один з основоположників емпіризму – філософського напрямку, що наголошує на важливості власного досвіду людини,

Ф. Бекон намагався визначити ключові ознаки моральної поведінки особистості. Філософ розглядав людину як гармонійне та прекрасне створіння, в якому поєднуються тіло й душа, котрі не вступають у суперечність, а є союзниками, вирізняв у людині індивідуальність у цілісному розумінні її природи, душі та тіла [23].

Вчений зазначав, що на вибір певного типу поведінки людини мають вплив певні чинники, які він називав «привидами», або «ідолами»: «ідоли печери» – суб'єктивні симпатії, антипатії та стереотипи конкретної людини, та «ідоли театру» – некритично засвоєні хибні ідеї інших людей. На його думку, ці «ідоли» стають перешкодою для людини при виборі правильного та розумного життєвого напрямку. Злочинну та асоціальну поведінку Ф. Бекон розглядав як наслідок недостатності освіти, виховання, що спричиняє слабкість розуму і зниження моральності. Крім цього, він зазначав, що душа та тіло людини взаємопов'язані, тому риси індивідуальності, зокрема, злочинні схильності пропонував визначати за допомогою методів фізіогноміки, аналізуючи будову тіла та риси обличчя [23].

Англійський філософ-матеріаліст, один із засновників теорії суспільного договору Т. Гоббс стверджував, що природа створює людей з приблизно однаковими фізичними та розумовими здібностями, а отже, і рівними правами. Він наголошував, що людьми керують мотиви одержання зиску, насолоди, задоволення власних потреб, при цьому різного роду звірства, війни та злочини називав неминучими наслідками природи людини [36]. Філософ підкреслював, що тлумачення добропорядної та злочинної поведінки є відносним і залежить від конкретних соціально-політичних обставин, матеріального становища громадян тощо.

Основні причини злочинної поведінки Т. Гоббс пов'язує із пристрастями: пихатістю, ненавистю, хіттю, надмірним честолюбством, корисливістю, а також із тимчасовими вадами мислення – хибними думками, висновками тощо [37].

Представник філософії Нового часу, французький мислитель, фізик, фізіолог, математик Р. Декарт зробив висновок, що особливою спадковою

ознакою душі є совість, роль якої полягає у моральній регуляції поведінки. Прислухаючись до совісті та дотримуючись її настанов, людина діє добродібно. Серед основних причин недобродібної поведінки філософ виділяє наступні: свідоме ігнорування внутрішніх моральних заперечень, недостатній розумовий та вольовий контроль душі над тілом, що пояснюється недостатнім життєвим досвідом, недостатніми знаннями про добро, зло та пристрасті. Саме сильні пристрасті філософ вважає головною причиною злочинної поведінки, яка може мати безліч видів – злість, страх, пиха, хіть тощо; водночас мислитель констатує, що розум та воля цілком спроможні контролювати їх, не дозволяючи пристрастям «хвилювати» душу [42].

На думку англійського філософа і педагога, представника емпіризму та лібералізму Дж. Локка, виняткову роль у пізнанні відіграє особливий божественний дар людини – розум. У його працях стверджується, що протягом життя людина поповнює свій розум різноманітними поняттями, які надходять від органів чуттів. Саме розум регулює діяльність людини та її поведінку, причому той, хто має розвинуте мислення, мусить обов'язково визнати проголошені Богом заповіді і свідомо дотримуватись їх. Таким чином, будь-які ідеї, поняття, моральні правила є набутими людськими феноменами. Дж. Локк припускає, що окремі особистості можуть не дотримуватись моральних правил [84].

Окрім цього, Дж. Локк стверджував, що чинники соціального середовища (виховання та звичаї) мають вирішальний вплив на усвідомлення та дотримання моральних правил, а також на формування совісті, яка є власною думкою або судженням людини про моральну правильність чи недоречність певної поведінки. Злочинну поведінку філософ вважає наслідком численних вад виховання, через які розум людини не отримує належних чуттєвих образів та зразків поведінки. У зв'язку з цим особистісна моральність злочинців не включає соціальних нормативів поведінки [84].

Погляди представників філософії Просвітництва в основному можна охарактеризувати оптимістичним підходом до такого поняття, як свобода у

поведінці особистості. Наприклад, французький філософ і письменник, один із творців теорії суспільного договору Ж.-Ж. Руссо акцентує на запереченні необхідності наявності правителя і того, ким правлять, а також зазначає, що свобода і рівність – це найвищі блага людей. Для свободи вчений висуває ідею народного суверенітету, суть якої полягає у тому, що, укладаючи такий суспільний договір, всі його учасники отримують рівні права. Таким чином, індивідуальні права набувають юридичного характеру, адже вони забезпечуються взаємною згодою всіх громадян. Суспільний договір уможливорює створення асоціації рівних і вільних індивідів, що є свідомими настільки, аби самотужки контролювати та регулювати власні вчинки [109].

На думку французького філософа-матеріаліста, письменника, драматурга та енциклопедиста Д. Дідро, в особистості, яка чинить злочинні дії, поряд з позитивними моральними ознаками існують також вроджені негативні, аморальні ознаки, а саме: тиранічна гордість, невдячність, зрадництво, жорстокість, схильність до жорстоких видовищ та задоволень, тортур тощо. Ці ознаки пригнічують моральну організацію та розум людини і виступають причиною спотворення та недотримання «природного закону» [43].

Проте у пізніших працях вченого зустрічаємо іншу думку: моральні установки людини формуються протягом життя та зазнають впливу соціальних, політичних і побутових чинників. Д. Дідро, зокрема, стверджував, що, якщо в державі справедливо розподілені матеріальні блага, то народ такої країни є чесним та не схильним до злочинів [44].

Один з найвидатніших французьких філософів епохи Просвітництва Ф. Вольтер стверджував, що людині притаманна низка вроджених ознак, серед яких: доброзичливість до подібних собі, любов до себе, інстинктивний потяг до діяльності, називаючи їх «базовими пристрастями», які об'єднують людей у суспільство. Філософ стверджував, що дані ознаки виступають основою всієї гами людських почуттів – і позитивних (доброта, взаємодопомога, обов'язок, любов тощо), і негативних (жадібність, хтивість, злість) [28].

На думку Ф. Вольтера, моральні норми залежать від особливостей історичного періоду, суспільного устрою та правління. На його думку, справедливим та несправедливим, чесною чи вадою, моральним добром або злом в усіх країнах повинно визнаватися те, що є корисним або шкідливим для суспільства [30]. Отже, основою моральної поведінки людини Ф. Вольтер вважав суспільні відносини, а не релігійні догми.

Філософ звертав увагу на той факт, що визнання поведінки злочинною чи добродесною залежить, окрім інших чинників, також від політичного ладу та панівної релігії держави. На його думку, злочинною можна назвати лише таку поведінку, яка шкодить саме суспільству, при чому завдання певної шкоди релігії чи державі не слід розглядатись як злочин та засуджувати (наприклад, атеїзм, образу вельмож тощо). Такі діяння, як крадіжка, грабунок, убивство, згвалтування філософ називає «злочинами у будь-якій державі» [30].

Це один представник французького Просвітництва, філософ і письменник П. Гольбах висловлював думку, що на початково утилітарну поведінку людської істоти, яка базується на вроджених потягах, має значний вплив навколишнє середовище. Зокрема, він стверджував, що від природи людські істоти не є ні добрими, ні злими – такими чи іншими робить їх середовище, під яким він мав на увазі форму політичного правління в державі.

Вчений стверджує, що людська істота, розвиваючись у соціумі, набуває досвіду та розуму, на основі чого формує уявлення про належну поведінку і засвоює поняття чеснот та вад, справедливості та несправедливості, пристойного та непристойного. Він визнавав найвищою істиною та природним законом таку поведінку людини, за якої все те, що бажане для себе, є мірилом того, що людина повинна зробити для інших [38].

Згідно з поглядами П. Гольбаха, асоціальна поведінка є несправедливою, оскільки вона не відповідає «природному закону» людини. Він зазначав, що основною причиною спотвореного стану людини є «неприродне» та нерозумне державне правління, яке не бере до уваги прагнення кожної людини до особистого блага, приватної власності та сприяє появі осіб, які на власному

досвіді пересвідчилися в неможливості вдоволення потреб шляхом добродесної поведінки. З-поміж інших причин асоціальної поведінки філософ звертав увагу також на недоліки виховання та освіти [39].

Французький філософ-матеріаліст, представник утилітарного напрямку К. А. Гельвецій висловлює думку, що критерієм моральності вчинку виступає його відповідність суспільним інтересам, лише за таких умов людина може бути вільною та щасливою. Філософ вважав, що причиною злочинної чи іншої асоціальної поведінки є середовище, тобто форма державного правління та умови виховання, які впливають на становлення розуму людини. Така поведінка, на його думку, є аморальною та несправедливою, оскільки спричиняє суспільні збитки [34].

Серед українських філософів просвітитель-гуманіст Г. Сковорода, як і західноєвропейські представники Просвітництва, приділяв значну увагу дослідженню поведінки людини. Він проголосив основним завданням філософії пізнання людської природи. Індивідуальні спонукання та особисті інтереси філософ розглядав як уособлення зла, тому зосереджував увагу на сфері продуктивної, творчої людської діяльності. Концепцію сутності людини та розуміння причин її поведінки вчений виклав у філософському вченні про три світи: макросвіт (Всесвіт), мікросвіт (людина) і символічний світ (Біблія). Кожен з цих світів має подвійну природу («дві натури»): внутрішню – приховану та зовнішню – видиму, матеріальну. Зовнішнім у світах є, відповідно, матерія, людське тіло та світ біблійних символів, а внутрішнім – невидима і нетлінна натура, людський дух і приховані, символічні образи істинних людських відносин [116].

Ідеал справжнього людського способу життя філософ намагався осмислити за допомогою символічної інтерпретації Біблії. Істинною «людиною в людині», на його думку, є її духовна сутність, яка є суб'єктом добра, на відміну від тіла, яке є джерелом плотських жадань, котрі переважно мають аморальний характер. Таким чином, Г. Сковорода розглядав людину переважно як істоту, наділену внутрішньою духовною природою. Він ототожнював також духовні

стимули діяльності людини з Богом, а останнього – з внутрішньою духовною природою людини, а також екстраполював відношення духовного світу до наявних тілесних дій на пояснення природи і світу в цілому. Найвищою потребою та насолодою людини, на його думку, є «сродна праця» – справа, до якої людина має потяг і схильність, яка приносить задоволення.

Серед основних причин будь-якої асоціальної поведінки особистості Г. Сковорода називав слабкість духовної природи, невідповідність діяльності природному вродженому покликанию, а також неосвіченість [116].

Вагомий внесок у дослідження поведінки особистості належить представникам німецької правничої школи. Зокрема, родоначальник німецької класичної філософії І. Кант висловлює думку про те, що здатність людини до свободи дії на основі вищих безумовних принципів диктує норми суспільної поведінки. Основними рисами злочинності, на думку І. Канта, були неморальність та водночас шкідливість для правового устрою суспільства. Філософ стверджує, що кожна протиправна дія є наслідком внутрішньої боротьби, яку в людині веде її власний розум з почуттями, яким вона, однак, не повинна піддаватись [94]. Отже, у цьому контексті людина повинна була відповідати за те, що її розум піддався почуттєвим збудникам і допустив до скоєння аморального або шкідливого вчинку.

Філософи Нового часу та Просвітництва переважно розглядали людину як носія певного рівня суспільної корисності, який залежить в основному від її моральних якостей та розуму, які пов'язані із досконалістю політичного правління в державі. Антисуспільну, протиправну поведінку вони вважали продуктом «неприродного правління», яке не зважає на природний потяг людини до задоволення особистих потреб і, таким чином, змушує людину ігнорувати потреби інших, не співвідносити спосіб досягнення власної вигоди з потребами інших. Основною передумовою протиправної поведінки особистості філософи цього періоду вважали соціальні чинники.

Поняття особистості у зазначений період набуло більшої конкретики та практично втратило схоластичне теологічне наповнення. Особистість людини

філософи почали розглядати як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин, наголошуючи на тому, що негативні зовнішні чинники (соціально-економічні та політичні умови, недоліки виховання) виступають потужними регуляторами людської діяльності.

Відомий італійський кримінолог, юрист, філософ і публіцист XVIII ст. Ч. Беккарія розглядав можливість впливу на поведінку особистості за допомогою методів юридичної відповідальності та пенітенціарної системи, вважаючи юридичну відповідальність і покарання логічним наслідком правопорушення. Вчений запропонував побудувати точну і загальну шкалу злочинів і покарань, у якій злочини і покарання слід розміщувати відповідно до шкоди, якої вони завдають. Окрім цього, він проголошував принцип рівності громадян перед кримінальним законом при призначенні покарань, а неминучість покарання вважав необхідним аспектом законності та обов'язковою умовою існування самого права [13].

Упродовж XIX ст. виникла низка нових підходів щодо причин злочинної поведінки особистості. Існувало три групи найбільш популярних у зазначений період теорій: антропологобіологічні; психологічні та психіатричні; соціологічні [210; 190; 163].

Італійський кримінолог Ч. Ломброзо, представник антропологічного напрямку, був першим із тих, хто звернув увагу на залежність між анатомо-фізіологічними і психічними вадами та злочинністю. У своїх працях учений акцентував на психофізичних, біологічних та суспільних чинниках злочинності [202].

Погляди Ч. Ломброзо зазнавали критики не лише з боку представників соціологічного напрямку, а й прихильників біологічних поглядів. Наприклад, англійський вчений Ч. Горінг, один із основоположників кримінології, у своїх працях зазначав, що не існує розбіжностей в анатомо-фізичній будові між злочинцями та особами, які ніколи не вчиняли злочинів, а отже, не існує фізичного типу злочинця. Проте, на його думку, злочинні дії мають біологічне та спадкове підґрунтя, існують конституціональні чинники, які сприяють

злочинній діяльності особи, тобто, злочинність членів однієї сім'ї зумовлена спадково [186].

Незважаючи на критику, антропологічні погляди знайшли своїх прихильників серед учених. Як зауважують автори, зокрема, американський антрополог Е. Хутон, фізичні недоліки людини виступають виразом її психічних особливостей. Швейцарський вчений-психіатр Е. Бльойлер, відомий завдяки впровадженню терміна «шизофренія», зазначав, що злочинець – це особа, котра від народження «хворіє» на втрату вищих почуттів. Саме ця концепція започаткувала новітні дослідження людської психології [163, с. 64].

Концепція конституціональних типів відстоювала біологічні погляди на причини злочинності та протиправної поведінки зокрема. Послідовники цього напряму приписували людині певні психологічні ознаки залежно від її фізичної будови [202].

Якщо біологічні теорії пов'язували причини злочинної поведінки з суто фізіологічними чинниками, то психологічні теорії, що виникли згодом, акцентували на специфічних відчуттях особи, пов'язаних із психічними вадами, розглядаючи їх як чинники криміногенності. Наприклад, американський психолог, послідовник євгеніки (вчення про селекцію в застосуванні до людини та шляхи покращення її спадкових якостей) Г. Годдард в результаті ґрунтового вивчення розумового розвитку злочинців дійшов висновку, що їх значну частину складають особи із розумовою відсталістю [185, с. 147]. На думку американського вченого В. Хілла, емоційні чинники спричиняють внутрішнє напруження, якого особа намагається позбутись за допомогою злочинних дій. Рациональна мета, що найчастіше має економічний характер, змішується з ірраціональними чуттєвими і несвідомими мотивами [210]. Американський психолог і соціолог, засновник теорії фрустрації-агресії Дж. Доллард та низка інших учених пов'язують злочинну поведінку із фрустрацією та агресією. Агресія може проявлятися по-різному, вона не завжди усвідомлена і не завжди скерована безпосередньо проти причин, які її викликають. Якщо напруга, спричинена фрустрацією, не має виходу в проявах агресії, настає дезорганізація

поведінки і нездатність досягнення будь-якої мети. Таким чином, стан агресії доволі часто провокує злочинні дії [189, с. 746-749].

Із приходом ХХ ст. – епохи воєн, тоталітарних режимів та розвитку західних демократій, еталони поведінки осіб – представників різних соціальних спільнот характеризувались суттєвими відмінностями. Держави, що прямували до розвинутого соціалізму, диктували концепцію поведінки, зорієнтованої на колектив, масу, державу, всіляко пригнічуючи прояви індивідуальності, оригінальності, творчості. Поряд із цим, очільники держав із розвинутою демократією пропагували ідеї індивідуалізму, приватності та невтручання в особисте життя індивідів, що подекуди переростали у вседозволеність та деморалізацію [184, с. 303-304].

Незважаючи на той факт, що біологічні та психологічні теорії аналізу злочинної поведінки і досі залишаються актуальними для багатьох сучасних дослідників [183], більшість сучасних кримінологів пов'язує прояви злочинної поведінки із суспільним устроєм. Злочинні прояви розглядають як суспільний продукт процесів, які призводять до того, що певні особи стають злочинцями. Теоретичною основою зазначених досліджень стали соціологічні теорії.

Основою соціологічних теорій є твердження про те, що феномен злочинності зумовлений соціально-економічною структурою суспільства, зокрема, рівнем розвитку суспільства, його складом, ступенем організації та іншими чинниками. Деякі вчені пояснюють появу злочинності із бідністю, на думку інших, причиною, що породжує злочинність, виступають «культурні конфлікти» між різними прошарками населення. Поодинокі дослідники навіть стверджують, що сучасна культура теж є кримінальною. Серед соціологів існують судження, що в основі причин злочинності неповнолітніх лежать прояви суспільної патології, під якими розуміють розпадань родини і занепад добросусідських відносин, анонімність життя, суспільну дезорганізацію у великих містах, міграції населення тощо [163, с. 77-78].

На думку відомого російсько-польського правознавця, соціолога і філософа Л. Петражицького, поведінка особи і право в цілому виступає

наслідком різноманітних психологічних настанов, інстинктів, емоцій. Вчений висловлював думку, що право має порівняно з мораллю визначальне значення для життя суспільства. Правові переживання він називає основними ланками, що регулюють поведінку особи та об'єднують суспільство [104].

Один з найвідоміших американських кримінологів та соціологів ХХ ст. Е. Сазерленд із позицій соціологічної теорії зазначає, що злочинні дії пов'язані з такими суспільними та особистими аномаліями, як бідність, неналежні житлові умови, низький моральний рівень сім'ї, розумова недорозвиненість, емоційна нестабільність тощо. Проте, на думку дослідника, злочини вчиняють і ті особи, що живуть у цілком нормальних умовах, таким чином, умови не можна вважати основними причинами злочинності. Е. Сазерленд акцентує також на фізичних (анатомічних, фізіологічних), психологічних (психозах, алкоголізмі, наркоманії) та культурних (оцінюючи рівень культури залежно від оточуючого середовища), чинниках [189, с. 759-761].

Сучасний французький кримінолог Ж. Пінатель стверджує, що при розгляді злочинної діяльності слід враховувати низку генетичних, психічних та суспільних чинників, зокрема: чинники, властиві особистості злочинця, його схильності, інстинкти, інтелект і почуття; чинники, спричинені алкоголізмом, ураженнями мозку, зокрема, ендокринологічними порушеннями; поєднання психічних та біологічних чинників (будова тіла, психічні процеси). Серед суспільних чинників учений виділяє рівень життя, еміграцію, професію, заняття, вид середовища тощо [214].

З-поміж сучасних теорій причин злочинності варто також звернути увагу на теорію стигматизації, яка ставить за мету виявити суспільну реакцію на злочинну, зокрема, протиправну поведінку – стигматизацію (таврування, «наклеювання ярликів»). Найвідомішими представниками зазначеного напрямку вважаються американські соціологи Е. Лемерт, Г. Бекер та К. Еріксон.

Засновник теорії стигматизації Е. Лемерт стверджує, що саме суспільний контроль породжує відхилення від норм поведінки, виділяючи серед її причин суспільні, культурні, психічні та фізіологічні, що утворюють як тимчасові, так і

тривалі взаємозв'язки [198, с. 75-76]. Окрім цього, слід звернути увагу на те, що суспільна реакція на факт відхилення від прийнятих норм зумовлює поведінку окремих осіб відповідно до «ярликів, начеплених на них» [198, с. 76].

Таким чином, у людей, які підпали під процес стигматизації, формується негативний образ власного «я», що може чинити тривалий вплив на їх майбутню поведінку. Надбання теорії стигматизації можуть стати застереженням для органів правосуддя щодо можливих наслідків у випадку поспішних звинувачень у вчиненні злочину.

Отже, можна зробити висновок, що протягом XIX-XX ст. учені пояснювали феномен злочинної поведінки за допомогою біологічних, психологічних особливостей особистості, використовували дані генетичних досліджень, знаходили причини злочинності у наявній суспільно-економічній ситуації в суспільстві та правовій системі держави. У зв'язку з цим вважаємо, що у дослідженні сутності та причин феномена протиправної поведінки людини доцільно враховувати всю сукупність чинників, які виступають її детермінантами.

Протягом XX ст. вченими було проведено значну кількість емпіричних досліджень і психологічних експериментів, узагальнення даних яких сприяло розвитку низки наукових дисциплін, що вивчають поведінку з відхиленнями, зокрема, соціології, кримінології, психології тощо. У предметній сфері кожної з цих наукових галузей було розроблено специфічний понятійний апарат, досліджувались окремі аспекти протиправної поведінки, що мають вагоме значення для пізнання її сутності та механізмів.

У сучасних наукових дослідженнях результатом інтегративного підходу до вивчення детермінації злочинної поведінки виступає концепція, в основі якої знаходиться особистість людини, яка здійснила злочин внаслідок притаманних їй психологічних особливостей, антисуспільних поглядів, негативного ставлення до моральних цінностей і вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб, або ж не виявлення особливої активності для запобігання небажаним результатам [5, с. 76].

Деякі сучасні філософи зазначають, що джерелом поведінки людини є потреби, неодмінними детермінантами її є мотиви та цілі, що зумовлюються соціально-історичною практикою. В етиці це – сукупність дій і учинків протягом тривалого часу. Попри відносну тривалість, певну послідовність і сталість учинків, їх узгодженість між собою засвідчує лінію поведінки особи. В лінії поведінки, як правило, виявляються мотиви, що ними керується людина, маючи певні цілі своєї діяльності [130, с. 109].

Поширеним є твердження про те, що правомірна поведінка є результатом регулятивного впливу моральних і правових норм на свідомість особистості через усвідомлення та добровільне сприйняття їх як позитивних, соціально значущих зразків, натомість, протиправна поведінка виявляється в порушенні правопорядку, у протиправних діяннях. Таким чином, протиправна поведінка з погляду філософії права трактується як порушення правомірності [156, с. 10].

Застосувавши історико-правовий та логічний методи, можемо констатувати, що у рамках типології гносеологічних основ пізнання протиправності аналіз наукових праць, що стосуються проблеми протиправної поведінки, дозволяє виділити наступні напрями: антропо-біологічний, психологічний і соціально-філософський, в руслі яких виникли безліч концепцій і моделей протиправної поведінки. На основі аналізу низки фундаментальних праць нами встановлено, що в еволюції новітньої наукової думки стосовно феномена протиправності варто виділяти три етапи. Перший етап (II пол. XIX – поч. XX ст.) пов'язаний з виявленням причин протиправної поведінки та розгляду різних її проявів. Другий етап (I пол. XX ст.) дозволяє говорити про виявлення біологічних і соціальних закономірностей і створення концепцій протиправної поведінки як соціального явища. Третій етап (II пол. XX ст. – поч. XXI ст.) заснований на появі методологічного інструментарію з метою поглибленого вивчення феномена протиправної поведінки.

З огляду на викладене вище, можна зробити висновок, що питання протиправної поведінки виступали актуальним предметом досліджень

філософів, починаючи з часів античності. Ключові аспекти поведінки особистості та її детермінанти філософи пов'язували в основному з особливостями світогляду людини, її моральними якостями, духовними, зокрема, релігійними цінностями, а також наголошували на важливості впливу соціального середовища. Зазначені погляди створили підґрунтя для розробки сучасних концепцій дослідження даної проблематики.

Варто зазначити, що у період глобалізаційних перетворень видозмінюється розуміння феномена поведінки особистості. На поведінку сучасної людини значною мірою впливають інформаційні чинники. Таким чином, у сучасних підходах до розуміння цього явища варто зосереджувати увагу не лише на традиційних уявленнях, але й враховувати актуальні проблеми, тенденції та перспективи, що у комплексі забезпечить можливість створення ефективних механізмів формування поведінки особистості. У дослідженні необхідно також використати досвід зарубіжних країн, зокрема, різноманітні підходи до розуміння протиправної поведінки та її місця у законодавчій системі.

1.3 Методологічні принципи аналізу протиправної поведінки людини у різних правових системах

З метою більш повного висвітлення питань, пов'язаних з дослідженням протиправної поведінки, вважаємо за необхідне розглянути не лише підходи до даного питання у сучасному українському законодавстві, але й звернутися до досвіду законодавства зарубіжних країн.

Спираючись на історико-правовий метод досліджень, ми зауважили, що розвиток вітчизняного законодавства відбувається під впливом не лише внутрішніх суспільно-політичних перетворень, але й зовнішньополітичних орієнтирів формування української державності. Вхідження України у європейську спільноту вимагає порівняльного аналізу основних тенденцій розвитку кримінального права України з кримінальним законодавством зарубіжних юридично-правових систем, адже країни із розвинутою

демократією пройшли тривалий суперечливий шлях свого цивілізаційного розвитку, що, безперечно, позначилось на особливостях їх кримінального законодавства у контексті визначення поняття злочину, зокрема, злочинних та протиправних діянь.

На основі філософсько-правового та логіко-семантичного методу при аналізі формування поняття злочину, яке є центральною категорією кримінального права, звертаємо увагу на той факт, що у світі не існує певного зразкового кримінального законодавства, як і не існує однозначного уніфікованого визначення поняття злочину, що пов'язано з відмінностями системи понятійного правотворення.

У науці кримінального права зазвичай виокремлюють нормативне (законодавче) та доктринальне (теоретичне) визначення змісту поняття злочину.

Незважаючи на різноманітні доктринальні визначення злочину, вони, за суттю, за своїми ознаками зосереджуються навколо нормативних – порушення правового блага, кримінального закону, шкоди, завданої суспільним інтересам і цінностям, ступеню покарання за скоєне. Одні автори вважають злочином протиправні та карні діяння; інші – антисуспільні та карні; треті – протиправні, антисуспільні та карні; четверті – протиправні, винні (навмисні) та карні; п'яті – протиправні, винні, антисуспільні та карні. Деякі вчені, що характеризують визначення злочину юристами Англії та США, зазначають, що всі доктринальні визначення можна звести до трьох груп: а) формальні; б) прагматичні; в) змішані [134, с. 8].

Порівняльно-правовий метод дослідження збагачує національну теорію права тим, що можна спостерігати інші системи права. Так, особливість англійського кримінального права полягає у відсутності Кримінального кодексу. Перші спроби кодифікувати кримінальне право зафіксовані ще в першій пол. XIX ст. [221].

Англійське кримінальне право – єдина із правових систем розвинених держав, яка не має законодавчої констатації злочину. На думку англійських

юристів, неможливо виробити таке поняття, яке задовольняло б усіх і охоплювало б усі дії та бездіяльність, що мають кримінальний характер.

У кримінальному праві Англії з давніх часів підстави кримінальної відповідальності базувалися на латинській максимі «Actus non facit reus nisi mens sit rea» - тобто, не може бути кримінальної відповідальності без поєднання винної волі та винної дії. У цій формулі винна дія означає протиправний акт, а винна воля виступає критерієм зобов'язання відповідальності особи за її дії. У судовій практиці та кримінально-правовій доктрині Англії було розроблено правила про необхідність двох елементів – об'єктивного (матеріального) та суб'єктивного (психічного), без яких немає злочину і кримінальної відповідальності.

Принцип англійського права передбачає, що людина не підлягає кримінальній відповідальності за свою поведінку, якщо у неї відсутній необхідний душевний стан. Душевний стан, необхідний для настання кримінальної відповідальності, в англійському кримінальному праві традиційно іменується латинським терміном – «mens rea», а матеріальний елемент – «actus reus». Ці два елементи нерозривно пов'язані один з одним, тому actus reus буде злочином тільки тоді, коли супроводжуватиметься відповідною mens rea. Підставою кримінальної відповідальності є намір, який характеризується насамперед наявністю волі, бажання, спрямованих на досягнення протиправних наслідків [133, с. 23, 33].

Недозволені вчинки у англійській правовій доктрині утворюють підкатегорію, якою виступають цивільно-правові факти, що становлять джерело відповідальності, стосовно, перш за все, недотримання умовних постанов. Такі вчинки відносяться до ширшої категорії протиправних вчинків. Деякі з них підлягають одночасно карним санкціям і переслідуються через державну владу, інші спричиняють лише наслідки у сфері компенсаційної відповідальності, що впроваджується в дію за ініціативою постраждалої особи. Разом із тим, не всі злочини є деліктами (наприклад, так звані злочини без жертв, наприклад, зберігання наркотиків), у свою чергу не кожен делікт буде

спричиняти кримінальну відповідальність. Інколи ці дві сфери є взаємопроникними [222].

У сфері недозволених вчинків функціонують, крім того, два інші терміни, а саме: мотив і зла воля, злостивість дії. Стосовно першого слід зазначити, що відносно принципу (у якому, однак, існує низка винятків) мотив є юридично іррелевантним, тобто у випадку поведінки, яка дозволена правом, поганий мотив винного не спричинить його відповідальності, і, у свою чергу, добрий мотив певної дії не звільняє від відповідальності за дії протиправного характеру (очевидно, з винятками у вигляді обставин, що звільняють від відповідальності за протиправні дії, наприклад, необхідність чи самозахист).

Варто звернути особливу увагу на те, що у галузі англійського права недозволених вчинків не виокремлюється протиправність як окремий критерій, від якого залежить припис відповідальності, а протиправна поведінка трактується загалом як синонім поняття делікту.

Різноманітні типи недозволених вчинків можуть мати певні спільні елементи, наприклад, такі, що слугують охороні одного й того ж типу інтересів (наприклад, репутації) чи такі, що ґрунтуються на однаковому психічному елементі, тобто в такій самій формі вини, необхідної для настання відповідальності (наприклад, умисні недозволені вчинки), що спричиняють заподіяння певного виду шкоди.

Серед доктринальних класифікацій злочину в законодавстві США особливу увагу варто приділити поділу за так званою «моральною» ознакою – на злочини «*mala in se*» і «*mala prohibita*». Перші – це ті, які, порушуючи норми природного права, що оголошується вічним і незмінним, самі по собі являють собою зло, аморальні за своєю природою (вбивства, грубі порушення моралі, розкрадання тощо). Другі – це діяння, які, на думку американських юристів, як правило, не порушують норм моралі (неправильна експлуатація технічних засобів, порушення правил виготовлення та реалізації товарів тощо). Їх протиправність впливає з так званого позитивного права; вони є злочинами в силу встановлених державою заборон [197].

У правовій системі США відсутнє загальне поняття складу злочину, замість нього використовують два елементи злочину – «actus reus» і «mens rea», запозичені з англійського права.

«Actus reus» – це вчинене особою протиправне діяння (дія або бездіяльність), яке ще нерідко позначають терміном «поведінка». Слід зазначити, що таке діяння повинно бути виявом свобідної волі суб'єкта. Протиправність означає заборону діяння кримінальним законом, що випливає з загально визнаного принципу «*nullum crimen sine lege*». Другий елемент злочину – «mens rea» (дослівно – «винний дух»), тобто, фактично, провина. Злочином вважається лише винне таке протиправне діяння [196, с. 127-128].

У працях американських правознавців зустрічається наступна класифікація форм вини: намір і усвідомлення – форми спеціальної вини, та передбачення, необережність і кримінальна недбалість – форми загальної вини [196, с. 136].

Загалом, вина у кримінально-правовій теорії визначається як певний суб'єктивний (психічний) стан особи – суб'єкта протиправного діяння. У кримінально-правовій доктрині США доволі поширеною є думка, що в злочинах загальної вини особа передбачається як така, що має необхідну форму вини, з урахуванням факту вчинення протиправного діяння та супутніх обставин.

Відповідно до логіко-семантичного методу, якщо проаналізувати наявні нормативні визначення злочину, які існують в західних європейських країнах та деяких штатах США, то вони в основному базуються на формальних ознаках і поділяють всі кримінально-відповідальні дії на злочини і проступки.

Варто зауважити, що кримінальному законодавству західних країн властивий, з одного боку, певний консерватизм, що демонструє стабільність суспільного ставлення до злочинності, тобто того, що відкидається суспільством як антиприродна, протиправна і карна поведінка. З іншого боку, воно постійно перебуває у процесі реформування, оскільки кримінальні кодекси цих країн постійно зазнавали часткових чи докорінних змін у

відповідності з новими соціально-політичними і економічними умовами країни, а відповідно змінювалось і уявлення про злочин.

У сучасній французькій юридичній літературі можна зустріти найрізноманітніші визначення злочинного діяння. При цьому нерідко вчені дають лише формальне визначення, вважаючи, що воно повністю виключає його суперечність. Згідно з такими визначеннями, злочинне діяння – це «будь-яка дія або бездіяльність, яку суспільство забороняє під загрозою кримінальної санкції», «порушення фундаментальних групових норм» [215, с. 317] тощо.

На підставі методу узагальнення робимо висновок про те, що найбільш ґрунтовне визначення злочинного діяння запропоновано французьким правознавцем Ж. Левассером: це «дія або бездіяльність, передбачена і карана кримінальним законом, осудна і не виправдана здійсненням будь-якого права» [199]. Вчені пропонують визначати чотири ознаки цього діяння: матеріальну, кримінальної протиправності (або «легальну»), моральну (точніше – психологічну) і ознаку «невиправданості», тобто відсутності причин для виправдання вчиненого діяння (тобто, суб'єкт протиправної поведінки не діяв в умовах необхідної оборони чи нагальної необхідності, не виконував наказ керівника, не діяв під примусом чи в результаті правової помилки).

Французькі юристи Ф. Конт і П. Местр дю Шамбон до основних ознак, що утворюють злочинне діяння, відносять лише дві: матеріальну та моральну. Вчені пропонують вважати зазначені ознаки елементами, сукупність яких зумовлює наявність складу злочинного діяння. Що стосується «легального» елемента, то його слід вважати не «складовою» злочинного діяння, а його «компонентом» [174, с. 157].

У французькому цивільному кодексі загальне правило, що встановлює відповідальність за шкоду, завдану вчинком, ґрунтується на принципі провини. Не існує, однак, правового визначення поняття провини, у зв'язку з цим воно формулюється через доктрину і винесення вироку.

У французькому праві традиційно прийнята дуалістична концепція провини, яку утворюють два елементи, а саме об'єктивний і суб'єктивний.

Перший проявляється у протиправності дій винуватця делікту, причому протиправність тут розуміється в дуже широкому контексті, тому що охоплює не лише поведінку, що суперечить положенням законів чи розпоряджень, але також поведінку, невідповідну звичаєвим правилам, які переважно функціонують між професіоналами у торгівлі, а також таку, що не узгоджується з правилами професійної етики, добрими звичаями чи поглядами лояльності. Натомість суб'єктивний елемент пов'язаний з приписом вини суб'єктові, з оцінкою його свідомості, а також свободи дії [174].

Зважаючи на викладене вище, варто наголосити, що у кримінальному праві Франції відсутнє не лише уніфіковане поняття злочинного діяння, але й не існує єдиного погляду стосовно того, що саме слід вважати його основними ознаками.

У кримінальному праві Франції побутують різноманітні класифікації злочинних діянь, зокрема, їх поділяють на загальнокримінальні, політичні та військові, миттєві й тривалі, прості та складні, матеріальні та формальні, очевидні та неочевидні, навмисні та ненавмисні тощо. Проте, на нашу думку, найбільш доцільною є класифікація злочинних діянь за трьома категоріями: злочини, проступки та правопорушення.

У французькому кримінальному праві злочинні діяння поділяються на злочини, проступки і порушення. Критерієм класифікації слугує природа покарання, передбаченого за вчинення того чи іншого діяння. Злочинне діяння вважалось, відповідно, порушенням, проступком чи злочином залежно від виду покарання: існували поліцейські покарання, виправні або болісні та ганебні, тобто кримінальні, покарання. Таким чином, у кодексі було застосовано лише формальний критерій, тому сутність злочинного діяння визначалась опосередковано – залежно від покарання, що призначалось за його вчинення. Проте, на думку французьких правознавців, у законодавстві діяння було класифіковано з урахуванням їх тяжкості, оскільки було встановлено покарання, відповідні до характеру і тяжкості злочинного діяння. Отже, за

вбивство було передбачено смертну кару або довічне позбавлення волі у зв'язку з тим, що воно є найтяжчим злочином проти людини.

Чинний КК Франції, зберігши дану категоризацію злочинних діянь, прямо передбачив новий критерій класифікації – тяжкість діяння, зміст якого полягає у наступному: «Важкість шкоди, заподіяної суспільству – це саме те, що визначає юридичну сутність злочинного діяння. Так, лише посягання на суспільні цінності утворюють злочини та проступки, а порушення – це не що інше, як порушення дисципліни суспільного життя» [215, с. 2-3].

Застосовуючи порівняльно-правовий метод дослідження, розширюємо аналіз оглядом Кримінального кодексу Німеччини, в якому злочинні діяння поділяються на два види: злочини та проступки. Дана класифікація ґрунтується на суто формальній ознаці – мінімальному розмірі покарання. У випадку в разі порушення суб'єктом певного правила, питання установлення, чи є воно протиправною дією, є доволі простим. Протиправною визнається така поведінка, що являє собою здійснення певного фактичного стану, що, у свою чергу, є здійсненням об'єктивно визначеного комплексу передумов відповідальності. Саме виконання юридично визначених передумов відповідальності вказує на протиправність. В той самий час, протиправність поведінки може бути виключена лише у випадку, якщо наявні визначені у законі виправдовуючі обставини.

Злочинне діяння у німецькому законодавстві визначене як протиправне, винне, відповідне до ознак складу діяння та діяння, що знаходиться під загрозою покарання [135].

Діяння варто розглядати як людську поведінку не лише в дії як активній формі – дії, але й у пасивній – бездіяльності. Передбачено, що дія є усвідомленою, і саме тому неусвідомлені дії з точки зору кримінального права не вважаються діянням, оскільки дія повинна знаходитись у причинному зв'язку з наявним чи бажаним результатом. У свою чергу, бездіяльність може бути усвідомленою або неусвідомленою. Бездіяльність лише тоді протиправним діянням, якщо суб'єкт має можливість активно діяти і

усвідомлює цю можливість, або ж зобов'язаний активно діяти на підставі закону.

Завдяки історико-правовому методу приходимо до висновку, що у Кримінальному кодексі Німеччини 1871 р. протиправність розумілась лише як кримінальна протиправність, що суперечила лише кримінальному закону. У сучасний період розуміння протиправності значно вдосконалилось, і в сучасному німецькому праві протиправність розуміється у значно ширшому контексті – як суперечність діяння правопорядку в цілому. Таким чином, діяння містить склад закону злочинного діяння або порушення громадського порядку.

Діяння, що містить склад закону, лише тоді не розглядається як протиправне, коли в особи відсутнє розуміння того, що вона діє протиправно, якщо вона не могла уникнути цієї помилки [135].

У німецькій цивілістичній доктрині віддавна відбувається дискусія щодо того, чи предметом оцінки з точки зору протиправності повинні бути наслідки даної поведінки, чи ця поведінка сама по собі. Прихильники першого з цих поглядів, давнішого і традиційного, так званої теорії протиправності наслідку, стверджують, що про протиправність може йти мова вже тоді, коли одне з прав, згаданих у законодавстві, було порушене.

Інший підхід демонструють прихильники теорії протиправності поведінки, що набуває все більшої популярності. Він полягає в тому, що протиправність не повинна попередньо визначатись результатом поведінки, що піддається оцінці, а визначатись самою поведінкою. Вчені зазначають, що неумисне порушення права не завжди є протиправним. Як таке воно може бути оцінене тільки тоді, якщо особа, винна у певному порушенні, не дотримувалась необхідної старанності у поведінці. Це може полягати в тому, що вона не виконала певне спеціальне правила поведінки, що впливає з норм правопорядку, або вчинила порушення важливого обов'язку, приписаного кожному членові суспільства, який наказує діяти так, щоб не завдавати шкоди іншим. Цей обов'язок вважається нормою, яка, безперечно, повинна функціонувати в кожному цивілізованому суспільстві.

Як впливає з викладеного вище, принциповою різницею між теорією протиправності наслідку та теорією протиправності поведінки, крім відмінності предмета оцінки, є різниця у визначенні протиправності та провини. З погляду представників першої теорії, проблема протиправності розглядається відокремлено від питання вини, тому на вину зважають лише тоді, коли попередньо встановленою буде протиправність поведінки. Натомість, в межах другої теорії недотримання даною особою належної старанності, що вимагається від неї, спричиняє трактування її поведінки як протиправної, а також винної.

Кримінальне право Японії – це галузь, що динамічно розвивається та характеризується низкою наукових дискусій, спричинених потребами суспільства, необхідністю створення нового тлумачення норм у теорії та практиці правової науки. Поняття злочину у японській доктрині в загальних рисах відповідає уявленням вітчизняних вчених. Те, що ми розуміємо як ознаки злочину, визначено як «умови утворення злочину». Передумовою ознак злочину вважається діяння. Ознаку суспільної небезпеки не виділяють, хоча самій суспільній небезпеці злочину приділено значну увагу.

Протиправність у кримінально-правовій науці Японії розглядається у поняттях «умови складу злочину» (або «відповідність умовам складу злочину»). Що стосується суспільної небезпеки як матеріальної ознаки злочину, то вона не розглядається як самостійний критерій.

Провідні японські правознавці пропонують формулювання сутності ознаки, яка в японській доктрині називається протиправністю. На думку вчених, протиправність – це суперечність нормам суспільної моралі, що лежить в основі правопорядку, порушення норм державної та суспільної моралі та нанесення шкоди або створення загрози правовим благам, збитки, завдані правовим благам, які виходять за межі соціальної відповідності, завдання шкоди правовим благам діянням, що порушує норми суспільної моралі [100, с. 21]. Японські вчені зазначають, що для виникнення злочину необхідні три умови: відповідність складу злочину, протиправність і

відповідальність, а також діяння, що виступає передумовою для створення та розгляду умов [100].

Таким чином, у японській доктрині протиправністю вважається відсутність підстав, що виключають протиправність, тобто обставин, що виключають кримінальну відповідальність. Окрім цього, вважається, що діяння, яке підпадає під склад злочину, обов'язково має властивість протиправності.

У законодавстві Польщі злочином вважається вчинок людини, заборонений законом під загрозою покарання як злочин або проступок [195]. Визнання такого вчинку злочином відбувається у випадку, коли предметний вчинок як дія або бездіяльність, є також: протиправним, винним, згідно з латинським висловом «*nullum crimen sine culpa*» (немає злочину без провини), суспільно шкідливим у вищому ступені, ніж незначний проступок.

Польське кримінальне законодавство ґрунтується на принципі провини. Іншими словами, винний у забороненому вчинку несе кримінальну відповідальність тоді, коли із скоєння вчинку йому можна представити обвинувачення. Провина є особистою винністю вчинку.

Суб'єктна (відома також як суб'єктивна) сторона злочину стосується психічних явищ, що повинні супроводжувати предметну сторону. Тут мова йде про психічне ставлення винуватця до вчинку; умисність або неумисність. Зазначений елемент суб'єктної сторони, так звана форма провини, вирішує ступінь провини та ступінь суспільної шкідливості вчинку [165].

Протиправність у польському праві – це предметна ознака вчинку винуватця, що розглядається як суперечність із зобов'язальними принципами правопорядку. Джерела цих принципів впливають з: 1) загальнообов'язкових норм – як правил поведінки, визначених через накази і заборони, що впливають з норм позитивного права, зокрема, цивільного, кримінального, адміністративного, фінансового тощо; 2) наказів і заборон, що впливають з принципів соціального співіснування.

Що стосується українських правознавців, то варто зазначити, що вони подають в одних випадках вузче, а в інших – розширене тлумачення поняття

злочину. Зокрема, на думку українського правознавця М. Бажанова, злочином згідно з кримінальним правом визнається вчинене суспільно небезпечне, протиправне й каране діяння (дія чи бездіяльність) [9, с. 20]. Інший український правознавець М. Коржанський поняття «суспільної безпеки» уточнює «протиправним посяганням на суспільні відносини» і акцентує увагу на шкоді, яка їм завдається. Злочин він визначає як заборонене кримінальним законом суспільно небезпечне, винне та протиправне посягання на суспільні відносини, яке спричинює у їх сфері суспільно небезпечну шкоду або утворює реальну загрозу заподіяння такої шкоди [74, с. 119]. Більш розширене поняття злочину зустрічається у працях В. Копейчикова, І. Лановенка, С. Гусарева, А. Олійника, О. Слюсаренко. Зазначені автори доповнюють поняття суспільної безпеки ще й безпеку для окремої особи. Для порівняння варто навести наступні визначення: В. Копейчиков зазначає, що злочинами згідно кримінального законодавства визнаються правопорушення, з якими пов'язана найбільша небезпека для суспільства і особи, вони посягають на суспільний лад, власність, економічні, політичні, культурні і особисті права людини [54, с. 150]. Аналогічне визначення подають вищезгадані автори: «Злочин – вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом, тобто суспільно небезпечні, кримінально протиправні, винні дії чи бездіяльність фізичної осудної особи, яка досягла певного віку, що посягають на суспільний чи державний устрій країни, її політичну чи економічну системи, власність, особу, громадянські, економічні, політичні та інші права і свободи особи» [41, с. 52].

Скориставшись методом узагальнення, можемо констатувати, що поняття злочинного діяння у кримінальному праві зарубіжних країн, як правило, містить дві взаємопов'язані ознаки: протиправність та загрозу покарання. Визначення кримінального правопорушення через названі ознаки, на думку зарубіжних правознавців, виключає його суперечність. Розуміння злочинного діяння як забороненого нормою права і такого, що спричиняє покарання проступків, важко заперечити. При цьому в деяких правових системах протиправність розуміється не лише як кримінально-правова, а й інша

(наприклад, у Німеччині). В окремих державах злочинною визнають таку поведінку, яка заборонена і кримінальним законом, й іншими джерелами кримінально-правових норм (в Англії, США тощо). Що стосується провини, то вона не завжди включається в число обов'язкових ознак злочину. Це пояснюється існуванням у низці зарубіжних країн кримінальної відповідальності незалежно від вини (сувора відповідальність в США; у Франції – відповідальність за порушення, для настання якої достатньо констатувати сам факт вчинення діяння). Ознака суспільної небезпеки, або шкоди, у системі ознак, що визначають злочинне діяння, нерідко зовсім відсутня. Виняток становлять лише деякі правові системи, законодавці яких включили названі ознаки у визначення злочинного діяння, закріпленого в текстах чинних кримінальних кодексів.

Погляд на відповідальність за протиправні дії у розглянутих державах дозволив не лише теоретично ознайомитись із конструкціями, що функціонують в зазначеній сфері правової системи іноземних країн, але також створив підґрунтя для порівняльного-правового аналізу і дав можливість ознайомитись із практичними наслідками відповідальності, що ґрунтуються на інших, ніж в українському законодавстві, принципах. Слід акцентувати на тому, що зазначений принцип відповідальності, впроваджений на ґрунті визначеного правопорушення, спричиняє за собою суспільно вигідні наслідки, або ж навпаки – породжує проблеми у визначенні відповідальності або критику в доктрині, наприклад, через несправедливі наслідки, які він може спричинити.

У сфері загальних спостережень варто констатувати, що у всіх проаналізованих правових системах зустрічається схоже визначення провини, а також її поділ на умисну та неумисну. В рамках першого виділяється безпосередній та можливий намір (при цьому той факт, чи виступить один чи інший, не має значення, оскільки відповідальність залежить від виникнення будь-якої ознаки умисної провини, а часто взагалі будь-якої провини). Натомість, згідно другого визначення провини, як правило, поділяють на

легковажність та недбалість, при цьому останнє визначення у низці випадків функціонує як зведений опис обох зазначених видів неумисності.

Як правило, поняття провини також відокремлюється від поняття протиправності, проте не у всіх випадках: наприклад, у французькому праві поряд із суб'єктивним виділяється також і об'єктивний елемент провини, тотожний з протиправністю. Змішування вказаних понять виникає також на ґрунті теорії протиправної поведінки, що функціонує в німецькій правовій доктрині, де при визначенні, чи винній особі може бути приписана протиправність, оцінюється, чи вона виявила належну, необхідну в даній ситуації старанність. Таким чином, застосовуються критерії, які зазвичай використовують у вирішенні справ про недбалість. Загалом слід також зауважити, що самому поняттю протиправності притаманне різне розуміння, причому в рамках доктрини однієї країни. Прикладом може слугувати дискусія, що спостерігається в німецькій правовій науці між прихильниками теорії протиправності наслідку та прихильниками теорії протиправності поведінки. Німецькі вчені дискутують також стосовно поняття і допустимості функціонування відносної протиправності.

Розгляд методологічних принципів вивчення особистості суб'єкта протиправних дій та його поведінки у правових системах зарубіжних країн неминує передбачає вказівку на зміст визначення ключового поняття «особистість правопорушника» як сукупності психологічних якостей, що характеризують суб'єкта протиправних дій. У даному контексті слово «сукупність» як поєднання (і цілісність чого-небудь) не повною мірою, на нашу думку, характеризує стійкість, своєрідність і динамічність злочинної особистості. Найбільш точно характеризує особистість у її постійній зміні та розвитку словосполучення «системна своєрідність» [200, с. 13-15]. Тому особистість правопорушника варто розглядати як системну своєрідність якостей, що характеризують суб'єкта протиправних дій. Таке визначення передбачає системний підхід, який на сьогоднішній день є одним із основних у європейській науці. Так, наприклад, в особистості суб'єкта протиправних дій

виокремлюються елементи, що мають прямий зв'язок із протиправною поведінкою [199, с. 22]. У безумовній цілісній сукупності елементи системи формуються і функціонують у певній ієрархії, в якій виділяються найбільш істотні та підпорядковані явища. Слід зважати на те, що деформація як одної, так і декількох ланок може зумовити суттєві зміни системи в цілому.

В якості значимого філософського принципу у правових системах зарубіжних країн варто виділити також застосування принципу детермінізму, який виявляє співвідношення зовнішніх (насамперед, соціальних) і внутрішніх (психічних) чинників та умов у їх причинному взаємозв'язку.

Застосування феноменологічного підходу в іноземному законодавстві дозволяє уявити загальну картину злочинності та форми її прояву, створює передумови для аналізу конкретних правопорушень, виявляє і описує факти протиправної поведінки. У відхиленнях поведінки, як правило, виявляються характерні особливості особистості правопорушника. В соціумі феноменологічно формується байдужість до чужого болю, страх втручання в чужу трагедію, страх невтручання в події та сподівання на допомогу інших людей [212].

Структурний принцип дозволяє зрозуміти структуру особистості правопорушника, її основні складові, місце протиправної поведінки в структурі держави та соціальної системи в цілому. Важливим також є застосування діяльнісного принципу, що передбачає вивчення особистості суб'єкта протиправних дій через поняття діяльності та провідної діяльності. Протиправна діяльність не є провідною діяльністю випадкового правопорушника, вона є такою в злочинних організаціях.

Слід підкреслити, що методологічні принципи аналізу протиправної поведінки у правових системах зарубіжних країн ґрунтуються на діалектичному методі пізнання, який вважає фундаментальними ідеї загального взаємозв'язку явищ, розвитку, нерозривності матеріального та ідеального [196]. Таким чином, у державі та суспільстві, де досягнута соціальна справедливість, де соціальне розшарування мінімально виражене, де реалізується ефективна соціальна

політика, злочинність також проявляється, але вона має переважно побутовий, ситуаційний характер. Чим нижчим є рівень розвитку суспільства, чим більш дезорганізовані держава та суспільство, тим більш небезпечних форм набуває злочинність. Доти, доки протиправна поведінка в суспільстві буде виглядати більш вигідною, ніж законослухняна, неможливо буде виховати високоморальну особистість [114, с. 118].

Методи дослідження, застосовані в роботі щодо іноземного законодавства у сфері протиправної поведінки, дали можливість одержання більш поглибленої оцінки положень, що стосуються вчинків, не передбачених українським законодавством, провокуючи до рефлексії над їх закономірністю для національного вивчення. Серед методологічних принципів аналізу протиправної поведінки в правових системах зарубіжних країн виділено наступні: системний підхід, принцип детермінізму, феноменологічний підхід, структурний принцип та діяльнісний принцип, які ґрунтуються на діалектичному методі пізнання.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене у першому розділі, можемо зробити наступні висновки.

Критичний аналіз низки вітчизняних та зарубіжних концепцій і теорій протиправної поведінки дозволяє стверджувати, що класичну концепцію потягу до вчинення злочинних, протиправних та інших соціально шкідливих дій необхідно розглядати з урахуванням понять вибору та свободи, що є складовими протиправної поведінки. Констатовано, що найбільш вагомими причини виникнення нових проявів злочинності на сучасному етапі суспільного розвитку України пов'язані з політичними та соціальними трансформаціями.

Констатовано, що підґрунтям для формування протиправної поведінки у складних сучасних політичних та економічних умовах стає сукупність чинників, серед яких варто виділити наступні: втрата особистістю довіри до авторитету влади, поява відчуття небезпеки, поширення песимістичних оцінок майбутнього, виникнення загальної атмосфери занепокоєння тощо.

За допомогою аналізу понять «особистість правопорушника» та «особа правопорушника» зроблено висновок про те, що для більш повного розкриття змісту досліджуваного феномена у науковій, навчальній та методичній літературі доцільно застосовувати поняття «особистість правопорушника», що акцентує на внутрішньому світі людини, її потребах та мотивах її поведінки.

Стверджується, що для попередження протиправної поведінки необхідно виявити ті риси характеру особистості, які мають вплив на вибір варіантів її поведінки, на здійснення певних вчинків, важливих з точки зору права, тобто таких, які є небезпечними для особистих та суспільних інтересів, що охороняються законом, і які передбачають настання юридичної відповідальності.

В історико-правовій ретроспективі розглянуто основні підходи до правового розуміння, аналізу та оцінки соціального феномена поведінки особистості, який з плином часу зазнавав трансформацій. Аналіз наукових

праць дозволяє узагальнити, що ключові аспекти поведінки особистості та її детермінанти вчені пов'язували насамперед з особливостями світогляду людини, її моральними якостями, духовними цінностями, наголошуючи, окрім цього, на важливості впливу соціального середовища.

Акцентовано на тому, що для універсального пояснення феномена протиправної поведінки необхідно створити комплексну, інтегровану теорію. Розумним компромісом стосовно зазначеної проблеми може стати погляд на протиправну поведінку людини як результат здійснення вибору в межах конкретної ситуації.

Проаналізовано розуміння та місце протиправної поведінки у законодавстві низки зарубіжних країн. Акцентовано увагу на тому, що у всіх проаналізованих правових системах зустрічається схоже визначення провини, а також присутній її поділ на умисну та неумисну. Констатовано, що законодавство західних країн стосовно визначення ознак протиправної поведінки характеризується певним консерватизмом, пов'язаним із стабільністю суспільно-політичних уявлень про злочинність, проте, з іншого боку, йому властиве постійне реформування, що враховує зміни соціально-політичних та економічних умов окремої країни. Результатом цього стає перегляд уявлень про протиправну поведінку та зміни в трактуванні зазначеного феномена.

РОЗДІЛ 2

ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ ФЕНОМЕНА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1 Загальні засади правового пізнання протиправної поведінки

Аналіз поняття «протиправність» дозволить більш глибоко пізнати даний суспільний феномен, адже суспільство зацікавлене не лише в нормативній фіксації небезпечних явищ, але й у пізнанні їх соціальної природи.

При цьому слід зауважити, що процес пізнання сутності протиправної поведінки може супроводжуватись певними труднощами, які, зокрема, можуть виникнути при спробі визначення концепції протиправності. Це пов'язано з тим фактом, що «протиправність» насправді не є жодним предметом, як, наприклад, «вина». Протиправність являє собою лише функцію вчинку, тому її визначення, природно, може дати відповідь лише на питання, у якому випадку певна дія чи поведінка буде вважатись протиправною.

Зазначений підхід до поняття протиправності можна прийняти на основі концепції визнання реального буття «вини» і «протиправності». Можливі суперечності у розумінні цих понять стосуються радше акцентів, а не розбіжностей стосовно можливості їх функціонування та необхідності описувати їх в той чи інший спосіб [171].

В контексті філософії протиправність, на нашу думку, може розглядатися в двох основних парадигмах. По-перше, вона виступає як феномен соціального буття, що впливає на процеси розмивання правових, моральних, духовних, політичних норм тощо. По-друге, протиправність можна розуміти також як відхилення людини від її людяності, як спроба виходу за рамки фіксованих стандартних форм поведінки, внаслідок чого аналіз протиправної поведінки необхідний для дослідження загальної динаміки буттєвого саморозкриття людини.

Протиправність слід трактувати як суперечність нормативному зразку

поведінки, що створений законодавством, інакше кажучи, невідповідність санкціонованим нормам, визначеними ним з метою регулювання суспільних відносин. Такі зразки поведінки затверджуються або нормами, що забороняють певну поведінку у визначених випадках, або наказовими нормами, які приписують певну поведінку (наприклад, надання допомоги, повідомлення про злочин). Сутність протиправності, таким чином, полягає в тому, що вчинок порушує встановлений у приписі наказ або заборону конкретної поведінки, чи утримання від такої поведінки, і тим самим порушує санкціоновану норму.

Послуговуючись більш образним описом, можна сказати, що при такому трактуванні з протиправністю ми маємо справу тоді, коли сфера буття, тобто те, що відбулось, не відповідає сфері допустимості (тобто тому, що повинно відбутись), тобто, сфера буття відповідає сфері недопустимості (тобто тому, що не повинно відбутись). Іноді підкреслюється також той факт, що протиправність є ознакою людської поведінки, зокрема, вчинків.

Розглядаючи поняття протиправності в ширшому контексті, слід звернути увагу на те, що воно пов'язане не лише з відповідністю вчинку вимогам закону. Необхідною є також оцінка поведінки з точки зору всієї системи права. Існує можливість, що право, наприклад, фінансової галузі буде дозволяти певне порушення, визначаючи водночас умови такого порушення, і тим самим буде трактувати виконання цих умов як передумову, достатню для визнання даного вчинку правомірним. Згідно з принципом внутрішньої несуперечливості системи правосуддя, неможливо, щоб певний вчинок був водночас дозволений нормою однієї дисципліни права, а заборонений нормою іншої. Відповідність праву, чи, з іншого боку, суперечність з правом, слід розуміти інтегрально.

У дослідженні самого поняття протиправності у науковій літературі виникла низка проблем, що зводяться до питання: чи протиправність є універсальним поняттям, чи її завжди слід ідентифікувати з конкретною галуззю права, тобто, чи можна розглядати протиправність в загальному значенні, тобто стосовно цілої системи права [201], чи слід також виділяти, відповідно, протиправність кримінальну, цивільну, адміністративну тощо [171].

У зв'язку з цим слід детально розглянути поняття протиправності та кримінальної протиправності. Обидва поняття, безперечно, виступають атрибутом (характеристикою) діяння. Протиправність діяння означає його невідповідність праву, порушення права; зазначена невідповідність вичерпно проявляється у поведінці (дії або бездіяльності), яка не узгоджується із встановленою заборонаю чи приписом. Таке визначення одночасно демонструє, що концепція протиправної поведінки стосується позитивного правопорядку. Таким чином, віднесення певної поведінки до протиправної дії стосується не сфери фактів, а сфери цінностей. Варіанти протиправної поведінки можуть змінюватися разом зі змінами приписів кримінального права, а у випадку контратипів – також зі змінами, що відбуваються в суспільній свідомості.

Деякі сучасні європейські вчені розмежовують зазначені вище поняття. Зокрема, польський правознавець Я. Варилевскі вказує на відмінності між цивільною чи адміністративною та кримінальною протиправністю. На думку вченого, кримінальна протиправність суперечить положенням кримінального закону, а більш конкретно – кримінальним заборонам. Так само, як не кожен варіант поведінки, що не узгоджується з нормами цивільного права, вважається протиправною поведінкою, так і поведінка, що суперечить кримінальним заборонам (які є лише частиною кримінального права) може бути кримінально протиправною. Дослідник також стверджує, що цивільна протиправність як поняття, що охоплює всі види протиправності, крім кримінальної, може полягати лише в суперечності з юридичним обов'язком, висловленим у певному положенні (нормі) [224].

Таке розуміння поділяє значна кількість польських дослідників. Наприклад, на думку В. Вольтера, «діяння, щоб вважатись злочином, повинно бути об'єктивно незаконним або суперечити об'єктивному правопорядку. Ця суперечність повинна впливати з того, що здійснення діяння повинне перебувати у невідповідності з висловленою в кримінальному праві заборонаю або наказом, за винятком наявності обставин, що надають діянню протиправного характеру [165, с. 121]. Вчений при дослідженні протиправної

поведінки наголошує на суперечності між фактичною поведінкою людини і поведінкою, яку закон визначає як карну, а також звертає увагу на відповідність фактичної поведінки людини та поведінки, яку закон визначає як заборонену [226, с. 101].

Польські правознавці, професори В. Сьвіда та І. Андреєв стверджують, що найчастіше наявність у діянні порушення норм закону свідчить про його протиправність, проте існують винятки з цього правила, коли діяння, хоч і передбачене законом, однак, не є протиправним [165, с. 139]. Вчені розглядають наступні питання: «Чи є фактом, що конкретне діяння як випадок відповідає ознакам протиправного вчинку, описаним у законі, чи, інакше кажучи, є вичерпним, тотожним з протиправністю цього випадку? Чи навпаки – вичерпність ознак вчинку, передбачених законом, зовсім не доводить протиправності конкретного випадку (діяння)? [165, с. 140]. У своїх працях дослідники наводять також інші приклади: «Чи той, хто позбавляє іншу людину свободи, тобто поводиться відповідно з описом такого діяння в конкретному законі, вже через це допускає заборонене (протиправне) діяння, чи сам факт цієї відповідності свідчить про протиправність? [166, с. 142].

В зазначених вище випадках, не розглядаючи можливі пропозиції, що стосуються відношення приписів закону до протиправності, ми можемо вести мову про формальну протиправність. Інакше кажучи, дія лише формально охоплена карною заборонаю і для того, щоб говорити про неї, як про кримінально протиправну, вона повинна мати додаткову характеристику – матеріальну протиправність. Для того, щоб дія вважалась матеріально протиправною, в той самий час не можна враховувати жодну з обставин, що виключають протиправність. Зокрема, дію (поведінку) людини не можна охопити контратипом. Для виникнення формальної протиправності цілком достатньо, якщо дія відповідає опису, що міститься у кримінальній забороні. Також варто наголосити, що поняття формальної та матеріальної протиправності не слід ототожнювати з формальним і матеріальним елементами злочину.

На нашу думку, для спрощення та впорядкування зазначених понять варто відмовитися від поняття формальної протиправності. Достатньо констатувати, що вчинок, який відповідає ознакам, описаним в законі, ще не повинен вважатись протиправним, а стає ним лише тоді, коли ми констатуємо відсутність обставин, що виключають протиправність.

Ще один польський дослідник А. Марек при дослідженні кримінальної протиправності діяння наголошує, що у німецькій юридичній літературі розрізняють формальну протиправність та матеріальну протиправність, зазначаючи, що у структурі діяння необхідно виокремити також елемент суспільної шкоди. Автор зазначає, що у випадку виокремлення елемента суспільної шкоди у юридичній науці могли б взагалі не досліджуватись контратипи, достатньо було б лише проаналізувати ті випадки, коли вчинок не є суспільно шкідливим. Проте вчений у наступному твердженні вносить певні корективи у свої судження: «... сам факт відсутності суспільної шкоди вчинку, що має ознаки типу забороненого вчинку, не ухиляється від протиправності, тому що вона є нормативною ознакою. У такому випадку впровадження обставин, що виключають протиправність, було б зайвим» [203, с. 93]. Таким чином, конкретний вчинок може не бути протиправним у матеріальному сенсі, проте, всупереч цьому, може виявляти ознаки суспільної шкідливості.

Вважаємо за доцільне наголошувати на елементі суспільної шкідливості в структурі протиправного діяння, адже саме він виступає об'єктивною підставою розмежування правомірної та протиправної поведінки. Окрім цього, суспільна шкідливість виявляється в тому, що протиправна поведінка пов'язана із зазіханням на пріоритети та цінності людського суспільства, вона порушує інтереси суспільства загалом та особистості зокрема.

На нашу думку, поділ протиправності на кримінальну та інші (наприклад, цивільну) не є необхідним для аналізу цього феномена. З метою уникнення плутанини в понятійному апараті юриспруденції поняття «протиправність» та «кримінальна протиправність» слід вважати рівноправними.

У працях вчених-юристів можна зустріти твердження, що кожна правова

норма належить до певної галузі права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального тощо). Відповідно, можна виокремити стільки ж видів протиправності, скільки існує галузей права. Кожен конкретний випадок протиправної поведінки є протиправним з точки зору тієї галузі права, до якої належить норма, що встановлює порушений (не виконаний) в даному випадку обов'язок [171].

Існує також протилежний погляд, що протиправність не можна розуміти інакше, ніж суперечливість з усім правопорядком [229]. На нашу думку, такий підхід до трактування протиправності рівнозначний із твердженням про те, що протиправність за своєю сутністю є універсальним поняттям, яке відноситься до права, що розглядається системно, як певна цілісність. Це – так зване моністичне трактування протиправності. Прихильником такого підходу є німецький юрист А. Золль, який обґрунтовує думку, що поняття «кримінальна протиправність» не може вживатись у такому ж семантичному контексті, як поняття «цивільна протиправність» чи «адміністративна протиправність» принаймні з огляду на той факт, що це призводить до стирання відмінностей у функціях, які приписані окремим дисциплінам права [228, с. 88-89]. Відповідно до цього погляду, вчинок або є, або не є протиправним, адже неможливо встановити, чи є він більшою, чи меншою мірою протиправним, аніж інший. У цьому аспекті вбивство не буде вважатись значно більш протиправним від тілесних ушкоджень чи позбавлення волі тощо.

Із викладеного вище можна зробити висновок, що оцінка поведінки з точки зору її суперечності або відповідності з системою права мусить враховувати всі норми та дозволи, зміст яких може стосуватись конкретної поведінки, так щоб було можливо однозначно стверджувати, що є забороненим, а що ні. Існує твердження, що реконструкція норми полягає не лише в установленні імперативу, що впливає з певної одиниці тексту, а також у об'єднанні інтерпретованих нормативних правил в чітку систему [226, с. 5-6]. Таким чином, для встановлення протиправності недостатньо факту, що даний вчинок або поведінка відповідає санкціонованій нормі, яка інтерпретована з галузі

кримінального права, адже зміст цієї норми може бути змінений, якщо взяти до уваги норму іншої галузі. Лише комплексне зіставлення сфер норм цілої правової системи дає вичерпну можливість для встановлення протиправності.

У даному випадку не має значення, в положеннях якої дисципліни права була встановлена заборона чи наказ, що стосується поведінки, яка розглядається. Окрім цього, не можна виключати навіть «накладання» сфер норм різних галузей права, наприклад, цивільного, адміністративного чи кримінального права [228, с. 43]. Наскільки через поняття «протиправність» можна розуміти суперечність конкретної поведінки з правопорядком, що трактується як цілісність, настільки поняття «цивільної» та «адміністративної» протиправності видаються всього лише визначеннями, що вказують, на якому відрізку правопорядку настала невідповідність поведінки цьому порядку. Так само, не повинно існувати певної особливої «кримінальної протиправності» [228, с. 44], адже за своєю суттю кримінальне право не відповідає на питання, які вчинки є протиправними, залишаючи це завдання іншим дисциплінам права, і зосереджуючи свою увагу на поведінці, що підлягає покаранню.

Підсумовуючи викладене, ми схильні вважати, що поняття протиправності необхідно розуміти комплексно, у стосунку до всієї системи права, хоча її виникнення можна пов'язувати з поведінкою, що порушує норми окремих галузей права. Появу протиправної поведінки на ґрунті кримінального права можна пов'язувати з караністю вчинку, який відображає ознаки норми, що санкціонується. При сприйнятті такого твердження можна було б погодитись навіть із застосуванням поняття «кримінальної протиправності» лише задля того, щоб підкреслити суто формальний факт, що ствердження суперечливості поведінки з нормою права знаходиться у межах оцінки процедури кримінальної відповідальності, і це забезпечить релевантні з точки зору цієї галузі права наслідки.

Така обставина не перешкоджає можливості розглядати вчинок як такий, що одночасно порушує норми іншої галузі права в системі, проте за певним

принципом кон'юнкції цих порушень, що стосується виникнення декількох видів протиправності, а також певною мірою через виникнення факту, що підтверджує ці порушення різних норм тієї ж системи, також стосовно площини інших галузей права.

У зв'язку з викладеним вище, варто повернутись до певних термінологічних проблем, пов'язаних з поняттям протиправності. У науковій літературі трапляються випадки паралельного використання понять «формальна протиправність» і «матеріальна протиправність» [170]. Перше вживається зазвичай для ствердження того факту, що певний вчинок порушив усталену норму, а, отже, не відповідає взятому в межах окремих положень правопорядку. Крім того, під «формальною протиправністю» розуміється також суперечність поведінки нормативному регулюванню, яке впливає виключно з положення кримінального закону. Другий із вказаних термінів визначає, що вчинок є також матеріально протиправним. У цьому випадку виникають труднощі при спробі чіткого визначення цього поняття, з огляду на те, що існують різні трактування поняття «матеріальний». Воно стосується відповідності поведінки до загальної ідеї права, культурних норм, а також нормами вищого порядку, а, наприклад, у вченні марксизму є синонімом суспільно небезпечного (шкідливого) діяння.

Розуміння матеріального змісту протиправності як такого, що існує незалежно від людської свідомості, бере свій початок із поглядів, представлених у працях німецького дослідника в галузі кримінального права Ф. фон Ліста, який розглядав матеріальну протиправність дії як антисоціальну поведінку. «Матеріальний зміст протиправності існує незалежно від того, чи законодавець його належно оцінює та застосовує в правовій нормі. Правова норма ... не творить змісту» [201]. Таке розуміння зазначеного поняття було покликане виконувати різноманітні функції: від пом'якшення кримінального права через перегляд його суто формального трактування, через все частіші спроби розуміння злочину також як суспільного явища, до різкого протиставлення поглядам ідеалістичних концепцій злочину, що були

поширені у XIX ст.

Як при аналізі проблематики контратипів, так і при аналізі концепції поняття протиправності в кримінальному праві можна зустріти так зване «оцінне» розуміння протиправності. Німецький правознавець А. Золль, аналізуючи поняття санкціонованої норми, констатує, що кожна така норма має два аспекти: окрім телеологічного, також аксіологічний, такий, що створює власне оцінювання поведінки, яка виступає предметом регулювання, а також визнання такої поведінки забороненою в разі виявлення її негативної цінності. Така заборона, як імператив, виступає натомість телеологічним аспектом норми [228, с. 76-79]. В даному випадку А. Золль вважає критерій негативного оцінювання загрозою або порушенням юридичного блага у спосіб, що суперечить загальноприйнятим стандартам поведінки з ним, і лише таким чином може обґрунтувати створення заборони.

На нашу думку, в зазначеному вище контексті визнання поведінки протиправною може мати місце лише тоді, коли поруч із констатацією невиконання обов'язку, визначеного в правовій нормі, одночасно буде виявлено, що поведінка, яка розглядається, підлягає тому самому оцінюванню, що супроводжувало факт встановлення цієї норми.

Концепція протиправності, що одночасно утворює формальну суперечність з нормою і оцінюванням, має свої наслідки, які чітко проявляються у випадку прийняття моністичного трактування протиправності, коли протиправність буде стосуватися не лише норм кримінального права, але й правопорядку в цілому. Таким чином, наслідком цього стане необхідність розгляду такої оцінної обставини у стосунку до норм різних галузей права, а не лише кримінального. Зокрема, польський правознавець В. Врубель у зв'язку з цим висловлює припущення, що у випадку, коли в радикальній версії цієї концепції визнати як елемент норми аксіологічний аспект, то це буде означати, що всі регулювання мають умовний характер [227, с. 15]. Це може спричинити цілковиту релятивізацію оцінок у системі права та порушення правових

принципів. Крім того, невизначеність оцінних критеріїв піддає сумніву ефективність забезпечувальної функції права.

При пізнанні сутності протиправної поведінки варто також зосередити увагу на її передумовах, а також на тому, з якими елементами діяння пов'язане визнання його протиправним. Таким чином, виникає потреба детального розгляду ознак типу діяння та вивчення взаємозв'язку зазначених понять.

У цьому контексті необхідно розглянути класичну концепцію злочину, яка трактує склад злочину як поєднання всіх кримінально карних умов протиправності діяння. Зокрема, склад злочину розглядався поряд із протиправністю і провиною. На думку німецького дослідника проблем кримінального права Е. фон Белінга, склад злочину містить лише описові елементи, що характеризують поведінку, він є так званою «картиною поведінки», певним зразком. Це речове і предметне визначення поведінки, в описі якої не зазначені обставини, що виключають протиправність. Автор розмежовує діяння, описане в законі та нормативно зрозумілу протиправність. Таким чином, всі суб'єктні елементи пов'язані з провиною, є відмінною від протиправності категорією [171]. Погляди вченого перебувають у тісному зв'язку з каузальним розумінням діяння та його відношенням до факту виникнення певних змін у зовнішньому середовищі. Для прийняття протиправності поведінки, важливим є, передусім, об'єктивне порушення правової норми. Злочин у цьому контексті сприймається суто формально, як юридичне поняття; не наголошується на його зв'язку з пануючими суспільними відносинами.

Класична концепція злочину з плином часу зазнала змін у зв'язку із неможливістю опису поведінки лише за допомогою дескрипторних елементів, оскільки виникла необхідність впровадження у систему кодифікації також нормативних елементів. Іншими словами, слід враховувати також суб'єктивні елементи, від виникнення яких залежати буде залежати негативна оцінка діяння, а отже, і його протиправність.

Зазначені вище обставини спричинили розвиток телеологічної концепції трактування протиправності, що заперечувала її суто формальне трактування.

Спроби критики класичного трактування злочину, зокрема стосовно пов'язування протиправності всього лиш з фактом порушення юридичного блага, призвели до формування поглядів так званої «кілонської школи» [172]. Ця концепція, сформульована в 30-х рр. ХХ ст. в Німеччині, не визнавала сам факт порушення юридичного блага, як підставу встановлення протиправності поведінки, трактуючи протиправність як порушення обов'язку дотримання правопорядку, який в той час розуміли лише як національно-соціалістичний правопорядок. Представники зазначеної школи, німецькі вчені Г. Дамм і Ф. Шафштайн, розглядаючи протиправність, зосереджували увагу не тільки на самому факті порушення правової норми, але й, перш за все, на мотивації суб'єкта протиправних дій, його мотивах, а також на таких аспектах, як честь, вірність обов'язку та його виконання, які повинні були стати підґрунтям негативної оцінки поведінки [175]. Результатом такого персонального підходу, що іноді апелював до визначення протиправності як здійснення злої волі, стало цілком суб'єктивне розуміння цього феномена.

Варто розглянути ще один напрям, пов'язаний із сприйняттям персональної протиправності – концепцію фіналізму, розроблену німецьким ученим Г. Вельцелем. Зазначена концепція заперечувала, перш за все, приписування протиправності поведінці, що викликає порушення або знищення благ, яким установлений правопорядок гарантує охорону. Було акцентовано на можливому виникненні в деяких випадках необхідності порушення певної норми. Також зазначалось, що сутність протиправності полягає в тому, щоб не завдати шкоди правовим цінностям у випадку, коли була можливість цього уникнути [225].

Із викладеного вище випливає, що протиправність визначається не настільки фактом завдання шкоди, що є результатом зазначеного діяння, наскільки саме негативним оцінюванням цінності самого діяння, що призводить до зменшення або знищення певного блага. У концепції фіналізму

щодо питання законодавчого визначення вчинку і протиправності важливим є той факт, що цілеспрямованість поведінки виступає істотним моментом не лише для самого визначення діяння, але й пов'язана також із законодавчим визначенням діяння як підставою протиправності. Деякі вчені, аналізуючи концепцію фіналізму, акцентують також на можливій наявності чи відсутності умислу, які мають істотне значення для встановлення караності, проте не можуть одночасно встановлювати протиправність поведінки, оскільки кримінальне право в принципі не може відповісти на питання щодо протиправності поведінки, оскільки протиправність впливає з цілої системи права. Кримінальне право може дати відповідь лише щодо караності поведінки у зв'язку з тим, що про протиправність вчинку не може свідчити лише негативна оцінка поведінки, що ґрунтується на суб'єктивному розумінні протиправності [227].

Слід також звернути увагу на погляди, які, на відміну від теорій, заснованих на каузальному, або фіналістичному, трактуванні діяння, ґрунтуються на так званому «соціальному трактуванні вчинку» [204]. Характерно, що на їх основі не сформульований цілісний погляд щодо структури злочину та елементів, які свідчать про протиправність. В межах зазначеної теорії можна виокремити дві принципові групи поглядів. Перша приймає, що неможливо визначити чинники, від яких залежить протиправність поведінки, «згори», а отже, і вирішити, чи на її існування впливає головним чином лише факт передбачення негативної цінності діяння, чи також констатація негативної цінності результату цього діяння. Преставники другої групи не сприймали персональне розуміння протиправності та зазначали, що свідчити про виникнення протиправності повинна негативна цінність діяння поряд із негативною цінністю його результату, що становить два тісно взаємопов'язані елементи.

Що стосується теорії негативних ознак, то А. Золль підсумував її наступним чином. Опис діяння в законі є вичерпною характеристикою суспільно шкідливої поведінки, у ньому містяться всі елементи, які визначають

протиправність конкретної поведінки. Оскільки про протиправність поведінки свідчить також відсутність певних обставин, то ці обставини, але у протилежному значенні, входять до складу визначеності дії законом. Немає жодної істотної різниці між обставинами, які, у випадку виникнення, виступають складовим елементом протиправності, і обставинами, у яких такий елемент відсутній. Також не важливо, чи обставини, відсутність яких обґрунтовує протиправність, залишилися, як такі, визначеними у даному приписі поруч з позитивними для протиправності елементами, чи в особливому приписі, чи виступають лише комплексом ознак, розроблених доктриною права. Всі ці питання становлять проблему кодифікаційної техніки, що не має значення для об'єктивних питань, пов'язаних із відношенням визначеності в законі до протиправності діяння [228].

Як впливає з викладеного вище, у світлі теорії негативних ознак установлення відповідності діяння до його визначення в законі однозначно свідчить про протиправність цього діяння. Це може спричинити ситуацію, в якій можливим стане цілковите виключення поняття протиправності з визначення злочинності, оскільки для її встановлення достатньо відповідності діяння визначеному в законі.

Що стосується суспільної шкідливості (суспільної небезпеки) поведінки та її протиправності, вважаємо за доцільне акцентувати на їх тісному зв'язку, який, однак, доволі складно охопити вичерпною дефініцією. Суспільно шкідлива поведінка є явищем, що стосується соціальної сфери, вона за своєю суттю не перебуває в залежності від можливого створення, зобов'язання чи виконання заборон в нормативній сфері [168]. Незалежність зазначених понять виявляється також у тому, що існування вчинків, які охоплює заборона, може бути відокремлене від їх суспільної шкідливості. З іншого боку, ці поняття перебувають у взаємозв'язках, які проявляються у тому, що суспільна небезпека як особлива, метаправова особливість вчинку в найширшому сенсі цього слова обґрунтовує та підтверджує зміст правової заборони.

Розглядаючи суспільну шкідливість як обґрунтування змісту протиправності, слід акцентувати на певній закономірності, принциповій з точки зору логіки. Якщо поставити питання, що саме вважати формально протиправним, очевидно видається відповідь, що протиправне – це те, що заборонене. Знайти відповідь на питання про те, що є забороненим, можна двома способами: або намагатись відповісти на нього за допомогою наведення казуїстичних прикладів і перераховувати випадки діянь і поведінки, що вважаються протиправними, або ж просто констатувати, що заборонене – це те, що є протиправним. У цьому випадку ми порушимо закони логіки, демонструючи типовий приклад логічної тавтології.

З наведеного вище можемо зробити висновок, що правильна відповідь при визначенні того, що є забороненим, повинна бути пов'язана із суспільною шкідливістю діяння як його об'єктивною ознакою, що спричиняє у законодавстві визнання діяння протиправним. Формальне приписування діянню ознак протиправності не може бути відокремленим від його суспільної оцінки, адже це суперечило б основній меті створення правових приписів і заборон. Ця мета полягає в регулюванні суспільних взаємин шляхом усунення небажаних діянь, що завдають шкоди як особистим, так і суспільним інтересам. З цього приводу В. Тимошенко слушно зауважує: захистити себе від правопорушників суспільство може не завдяки їх ізоляції за допомогою репресивних інститутів, а шляхом усунення, блокування причин, що породжують протиправну поведінку [128, с. 66-67].

На нашу думку, у визначенні протиправності повинні бути однаковою мірою враховані дві її основні ознаки, а саме: протиправність у розумінні формальної оцінки поведінки з точки зору права, що призводить до охоплення цієї поведінки правовою заборонаю, а також суспільна шкідливість діяння як його характеристика, пов'язана з охороною суспільних благ та інтересів. Варто також зазначити, що суспільна шкідливість (небезпека) та формальна заборона (протиправність) є двома незалежними одна від одної ознаками злочинного діяння: матеріально-суспільною та формально-правовою.

Зважаючи на те, що протиправність, як вже зазначалось вище, визначає нормативне значення суспільно шкідливого діяння, слід зазначити, що жодне подібне діяння не може спричинити реакцію з боку кримінального права доти, доки, воно не буде визнане протиправним згідно з принципом «*nullum crimen sine lege*» (немає злочину без вказівки на це в законі) [208], і, як наслідок, виражене у формі конкретного типу злочинного діяння, доки не буде трактуватись як заборона з точки зору його суспільної небезпеки.

Теоретики права, критикуючи здобутки теорії негативних ознак, стверджують, що навіть тоді, коли у конкретному випадку остаточно дійде до виключення протиправності діяння, яке розглядається, це не змінить того факту, що такий вчинок реалізовує всі ознаки визначеного законом типу. Як слушно зазначає польська дослідниця А. Опар, «законодавець позбавив сенсу існування концепції негативних ознак правопорушення стосовно контратипу» [209, с. 24]. Існує можливість виключення протиправності у випадку виникнення обставин, що утворюють основу для цього, вона стосується тільки самої протиправності, а отже, не може впливати на факт визнання чи невизнання тотожності поведінки з її законодавчим визначенням. І навпаки, прихильники теорії негативних ознак переконують, що ствердження відсутності протиправності поведінки або її виключення, свідчить про те, що ця поведінка не тотожна тій, що визначена у законодавстві.

Діалектичний та формально-логічний методи дозволяють констатувати, що найновішим концепціям, проаналізованим у роботі, характерне однакове розуміння поняття протиправності. Вони відносять зазначене поняття, згідно з трактуванням універсалізму, до правопорядку в цілому. Суперечливим, однак, залишається питання відношення протиправності до діяння, описаного у нормативно-правових документах. Принципова різниця полягає у виборі конкретних елементів, які зараховуються до визначених законом.

У сучасній науці зростає значимість гносеологічного аналізу феномена протиправної поведінки, у зв'язку з чим при вивченні зазначеного явища необхідним є застосування теоретико-методологічного інструментарію, якому

буде присвячено наступний підрозділ.

2.2 Теоретичний рівень дослідження протиправної поведінки людини

Ідея права як єдиного, систематичного і послідовного порядку є визначальною для юридичної практики, правової системи і себе самої. Підґрунтя цієї ідеї полягає у системному мисленні юридичної практики. Це пов'язане з відмінностями у розумінні та сприйнятті різноманітних, іноді розрізнених явищ правової системи. Системне мислення призводить до розгляду різноманітних правових явищ як єдності та спирається на ідеї узгодженості правової системи.

У кожному конкретному дослідженні може використовуватися комплекс різних методів, які дозволяють вирішувати найскладніші та нетипові завдання. Об'єктами дослідження юриспруденції виступають складні та багатоаспектні явища, що вимагають комплексного міждисциплінарного підходу. Активний розвиток правової науки призвів до формування її тісних взаємозв'язків із філософією, історією, соціологією, соціальною психологією, статистикою, економікою, математикою та іншими галузями знання. Кожна з зазначених наук може підходити до проблем правознавства зі своїх власних, цілком відмінних позицій. Таким чином, для розв'язання проблем правової науки необхідним видається застосування понятійного, категоріального та методологічного апарату інших наук.

З цієї точки зору основним методом пізнання, загальним для всіх наук, постає філософія, яка, хоч і не пропонує готових методів для окремих наук, проте озброює всі галузі знання загальною теорією мислення, скеровує дослідника на поглиблене розуміння явищ, що розглядаються, з урахуванням їх об'єктивності, конкретності, діалектичних суперечностей. Прагнення сучасних вчених розвинути методологію пізнання специфіки злочинної поведінки як явища об'єктивної дійсності свідчить про значну популярність філософської проблематики у правовій науці.

Методологія з точки зору філософії визначається як вчення про методи пізнання світу, сукупність прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкту її пізнання [118], система теорій та наука про методи пізнання та перетворення об'єктивної дійсності [136]. Таким чином, проблеми, що є об'єктом дослідження правової науки, можуть бути вирішені завдяки правильному вибору методології пізнання.

Що стосується питань протиправної поведінки, то методологічною основою їх дослідження виступають закони і категорії діалектики. Саме на їх основі стає можливим визначення шляхів до розуміння походження зазначеного поняття, його причин та умов, природи та соціальної сутності, специфічних характеристик особистості суб'єкта протиправних дій та можливостей їх профілактики. Насамперед, це такі категорії, як сутність і явище; єдине, особливе й загальне; необхідне й випадкове тощо. Зокрема, методологічною передумовою для вивчення причин протиправної поведінки та особистості правопорушника, його позитивних і негативних якостей, розкриття факторів, що детермінують конкретний прояв протиправного діяння, слугує закон єдності та боротьби протилежностей. Можливість пояснення змін у структурі протиправної поведінки, тенденції в якісній характеристиці її типів тощо забезпечуються законом переходу від кількісних до якісних змін.

Питання про методологічні засади правових досліджень є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Філософські знання про основи закономірностей соціального розвитку та функціонування суспільства необхідно застосовувати як вихідні позиції при вивченні протиправності як соціального явища, особистості правопорушника, детермінант протиправної поведінки та заходів запобігання їм. Методологія може виступати в широкому сенсі – як вчення про принципи і методи наукового дослідження, та вузькому – вивчення конкретних методів наукового дослідження.

У процесі пізнання і практичної діяльності суспільство ставить перед собою певні цілі, виділяє ті чи інші завдання. Це перший етап. Наступний

етап – знаходження найбільш доцільних шляхів та ефективний прийомів вирішення поставлених завдань. Саме вони і складатимуть суть методу.

Вирішення будь-яких наукових завдань зумовлено застосуванням певних методів. Метод значною мірою детермінований природою досліджуваних явищ, властивими їм закономірностями. Саме тому кожна галузь науки намагається виробити свої особливі методи, і юриспруденція не є винятком.

У науці немає єдиного і вичерпного визначення поняття методу. Найбільш загальне його розуміння розроблено в філософії, де під методом розуміється сукупність прийомів, операцій, способів практичного або теоретичного освоєння дійсності [118]. Слід визнати, що на наші уявлення про певні явища дійсності, а також на їх інтерпретацію можуть мати значний вплив особисті та культурні переконання. Для мінімізації цих впливів, на нашу думку, необхідно застосовувати стандартні методи та критерії.

Для методів правової науки характерним є поєднання як власне юридичного, так і загальнотеоретичного підходів до вивчення її об'єктів. Зокрема, аналіз конкретного прояву протиправної поведінки проводиться, в першу чергу, на основі матеріалів справи. Однак слід звернути особливу увагу на те, що, ґрунтуючись лише на вивченні окремих випадків, неможливо розкрити закономірності та характерні риси протиправної поведінки та практики боротьби з нею, оскільки ця закономірність проявляється лише при масовому спостереженні.

Методику вивчення об'єктів правової науки характеризують дві специфічні риси: по-перше, комплексність, яка передбачає виявлення та вивчення питомої ваги кожного з соціальних чинників, що перебувають у взаємодії; по-друге, використання теорії та методики інших, зокрема, суспільних наук. Таким чином, протиправну поведінку необхідно розглядати як наслідок сукупності негативних соціальних явищ – економічних, ідеологічних, психологічних, правових тощо. При аналізі особистості правопорушника необхідно враховувати цілий комплекс соціально-демографічних, кримінально-правових, культурно-освітніх, морально-психологічних характеристик.

У правовій науці поширеним є застосування не лише психологічних, кримінологічних, соціологічних методів, а також статистичних, логіко-математичних методів пізнання, тобто якісних та кількісних способів вивчення протиправної поведінки та вироблення заходів щодо її профілактики.

У конкретному правовому дослідженні необхідно використовувати комплекс різних методів, що дозволяють вирішити складні та нетипові завдання. Об'єкти дослідження юриспруденції зазвичай є складними, багатоаспектними явищами, що вимагають комплексного підходу. При вивченні протиправної поведінки зазвичай використовуються методи соціології, психології, статистики, прикладної математики та низки інших наук.

Очевидним є той факт, що метод науки не може бути розробленим поза межами зв'язку її з предметом, оскільки саме останній визначає особливості першого. Предмет юриспруденції детермінується її методами та може бути остаточно визначений виключно в процесі застосування цих методів.

Юриспруденція при дослідженні феномена протиправної поведінки ставить перед собою завдання отримання репрезентативного за обсягом, інформативного, детального змісту матеріалу, що ґрунтується на виявленні глибинних, системоутворюючих зв'язків. Для вирішення цього завдання у правовій науці використовуються, окрім філософських, також наступні групи методів: психологічні, соціологічні, статистичні.

Соціологічні методи дослідження включають опитування населення, аналіз документів, метод експертних оцінок, спостереження тощо.

Психологічні методи, як набір спеціальних методик, мають важливе значення для юриспруденції, вони є необхідними в процесі вивчення особистості правопорушника, адже термін «особистість» у першу чергу пов'язується з психологією [54]. Спосіб мислення, мотивація, ціннісні орієнтації особистості стають основою для характеристики особистості правопорушника. У теоретичному аспекті методи психології є спорідненими з методами кримінології. Психологічні методи вивчення проблем права складаються з особистісних характеристик та аналізу міжособистісних зв'язків

і відносин у так званих малих групах. Застосовується також метод психологічного тестування, за допомогою якого вимірюється ступінь вираження психічних властивостей особистості, а також сукупності властивостей осіб і психічних станів малих груп. Це процес вирішення проблем для багатьох професіоналів – спроба визначення основних складових проблем особистості, інтелекту, психологічного чи психічного здоров'я людини тощо [182]. Метод психологічного тестування найбільш доцільно використовувати в процесі вивчення поведінки осіб, схильних до вчинення правопорушень або вже засуджених за вчинення злочинів. На основі такого аналізу може бути вироблена загальна характеристика особистості з проявами протиправної поведінки.

Методи правової статистики полягають у збиранні та аналізі відомостей про правопорушення, які розглядаються правоохоронними органами, а також здійсненні обліку результатів діяльності зазначених органів. Система правової статистики складається з кримінальної статистики, цивільно-правової статистики, статистики адміністративних правопорушень, дисциплінарних правопорушень та статистики органів дізнання, слідства, судів, прокурорського нагляду, виправних установ. До методів правової статистики відносяться: статистичне спостереження, зведення і класифікація зібраного матеріалу, обчислення узагальнених показників, якісний аналіз суспільних явищ.

Впровадження результатів наукового правового дослідження у правозастосовну практику виступає одним із найважливіших етапів. Результати проведеного дослідження можуть бути представлені у найрізноманітніших формах, серед яких: підготовка законодавчих та нормативно-правових актів та інших управлінських документів, що стосуються актуальних проблем попередження проявів протиправної поведінки; розробка новітніх концепцій соціального розвитку, комплексних планів попередження правопорушень, всеукраїнських і регіональних програм профілактики правопорушень; складання аналітичних оглядів, методичних документів тощо; проведення науково-практичних конференцій і семінарів, використання результатів

досліджень у навчальному процесі; підготовка науково обґрунтованих рекомендацій, що мають на меті вдосконалення форм, засобів і методів діяльності щодо попередження проявів протиправної поведінки особистості.

Варто зазначити, що корисність будь-якої теорії полягає в її достовірності. У зв'язку з цим у дослідників виникають природні питання: чи можна довести цю теорію, чи є вона достовірною, чи зможе передбачити, що буде знайдено в групах, які досліджуються? [193] Існують різноманітні способи аналізу та перевірки теорій. Для перевірки правильності їх концепцій і пропозицій найчастіше застосовується метод збирання даних. Цей спосіб перевірки теорії можна віднести до емпіричного методу. Достовірність стосується тієї межі, до якої теорія є істинною (достовірною).

Мета наукових дисциплін полягає у постійній перевірці ключових положень своїх теорій та вдосконаленні понятійно-термінологічного апарату. Відкидання теоретичного пояснення протиправної поведінки, або будь-якого іншого типу поведінки лише тому, що воно є або неперевіреною, буде заперечувати цілісність наукового процесу, і перешкоджати (можливо, передчасно) тому, що може в кінцевому підсумку стати значущою інтерпретацією протиправної поведінки.

У контексті проблематики даного дослідження пропонуємо звернути увагу на емпіричний метод оцінки теорій протиправної поведінки. Він пов'язаний в основному із застосуванням теоретичних припущень у програмах профілактики протиправної поведінки.

Основною проблемою емпіричного підходу до оцінки теорій слід вважати прогалини, які нерідко можуть з'являтися серед конкретних питань, що стосуються того, які саме пропозиції висуває певна теорія, які можливі інтерпретації цієї теорії існують, і які основні її елементи можуть бути реалізовані на практиці. Подібні проблеми у перевірці теорій характерні для усіх наукових дисциплін, а найбільше – для суспільних наук.

Не можна ігнорувати той факт, що на результати практичних випробувань теорії може значною мірою впливати те, як її сприймає та розуміє дослідник, а

також його особистий внесок у її успіх або невдачу. У зв'язку з цим виникає питання: які шанси, що результатом впровадження конкретної теорії стане скорочення кількості проявів протиправної поведінки, якщо сам дослідник не вірить в її обґрунтованість? На нашу думку, подібні явища можуть спричиняти значні труднощі при застосуванні теорій поведінки на практиці, а також при оцінюванні їх здатності спричиняти позитивні зміни в поведінці особистості.

Існують також інші методи, зокрема, перевірка логічної послідовності та концептуальної зрозумілості теорій. У випадку багатьох визначень теорії, вчені не можуть бути впевненими, чи їх науково-дослідна робота враховує конкретні вимоги для розвитку теорії, яких вимагає академічна сфера філософії науки. Для досягнення тривалого впливу на академічну сферу необхідним є дотримання логічного плану [223, с. 5]. У даному контексті слід акцентувати на тому, що деякі теорії сформульовані настільки абстрактно або концептуально незрозуміло, що їх складно перевірити за допомогою емпіричного методу. Наведемо приклад такої проблеми: теорії, які аргументують, що поведінка перебуває у залежності від культурних норм і цінностей конкретного суспільства, складно звірити з експериментальними даними чи результатами опитувань, адже центральні поняття теорії є настільки віддаленими від буденної поведінки, що дослідникам дуже важко віднайти зв'язок такої поведінки із зазначеними концепціями. Такі труднощі нерідко виникають при спробі застосування теорій психоаналізу, які наголошують на несвідомих мотивах людської поведінки [141], але такі мотивації не вкладаються в рамки звичайного спостереження. Зазначені вище типи теорій найкраще оцінювати відповідно до їх внутрішньої логіки і послідовності, ніж з точки зору їх емпіричної точності.

Зважаючи на те, що протиправна поведінка та проблеми її попередження є комплексними і складними для розуміння явищами, вважаємо необхідною розробку спеціалізованих методик запобігання її проявам. Такі методики вимагають значного обсягу практичних та теоретичних знань, які можуть

виступати у найрізноманітніших формах, серед яких пропонуємо виокремити основні:

- володіння знаннями про особливості феномена, що є предметом розгляду (сутність протиправної поведінки, її конкретні прояви, визначення пов'язаних з нею понять);

- комплекс знань про проблеми протиправної поведінки: їх природу, шкідливі наслідки для окремої особистості та суспільства загалом; методи діяльності правопорушників, моделі та тенденції в проявах протиправної поведінки, ризики, фактори захисту, а також теорії причинності;

- комплекс знань про те, які методи діють у розв'язанні зазначеної проблеми, якими є їх механізми, визначення контексту, побічних явищ, необхідних методів і принципів впливу;

- комплекс знань про те, коли необхідно діяти: визначення правильного часу для конкретних дій, вибір правильного середовища, скоординованість ініціатив тощо;

- вміння спрямовувати і розподіляти ресурси, в тому числі людські;

- достатнє орієнтування серед емоційних, моральних, політичних, культурних, символічних, та ціннісних аспектів протиправної поведінки та її попередження, в тому числі чесності і справедливості. Результатом нездатності вирішити зазначені питання стане невдача в досягненні визначеної мети;

- вміння застосувати на практиці знання та навички реалізації поставленої мети та розуміння інших практичних процесів і методологій наукового дослідження та аналізу;

- підтримка зазначених вище форм знання та їх накопичення, розвиток, оцінка, передавання, застосування на практиці та розвиток вимагає глибокої бази для забезпечення чіткості, зручності та скрупульозності процесу вирішення окреслених питань. Така база повинна містити теоретичні, термінологічні, концептуальні та практичні аспекти, які, з одного боку, дозволять вченим-практикам застосовувати їх при розробці власних методів

попередження проявів протиправної поведінки, а з іншого – сприятимуть теоретикам у формулюванні нових концепцій та проектів.

У контексті викладеного вище слід зазначити, що комплекс теоретичних і практичних знань повинен виступати сполучною ланкою між теорією, науковими дослідженнями та практикою та утворювати різнорівневі взаємозв'язки між ними.

Перспективним напрямом сучасної науки виступає пошук нових підходів, теорій та концепцій, що будуть ґрунтуватись на розвитку рефлексивного ставлення людини до власної особистості та формування передумов самоактуалізації, адже сучасні соціально-економічні та політичні умови потребують такого типу особистості, яка здатна оцінювати різні ситуації в широкому соціально-культурному контексті, самостійно знаходити конструктивні рішення проблем, що виникають, яка здатна логічно організувати свою діяльність, здійснювати свідомий вибір варіантів поведінки і нести за нього відповідальність. Слід зазначити, що на схильність особистості до такого варіанту поведінки, який спричиняє настання суспільної шкоди чи інші негативні наслідки, вагомий вплив має агресія. Це питання буде докладно розглянуто в наступному підрозділі.

2.3 Вчення про онтологічну природу людської агресивності: екзистенційний контекст

Різноманітні прояви протиправної поведінки тісно пов'язані як із соціальними проблемами, так і з проблемами формування особистості, що мають глибоко індивідуальний характер. У зв'язку з цим слід розглянути поняття агресії та агресивності, адже акти протиправної поведінки дуже часто характеризуються очевидним агресивним підтекстом.

Визначення агресії не є настільки простим, як може видаватись на перший погляд. У повсякденній мові цей термін вживається дуже вільно. Психологи під терміном «агресивна дія» розуміють поведінку, спрямовану на заподіяння

фізичної або психічної шкоди. Вчені розрізняють поняття «агресія» – дія, поведінка, що має за мету завдати болю, зруйнувати, зашкодити, та поняття «агресивність», як схильності до такої поведінки чи така риса особистості, що робить її здатною до агресивної поведінки [49].

Агресія є специфічною формою активності людини. Її детермінують певні причини, яким не завжди властивий усвідомлюваний характер. Поняття «агресія» окреслює велику кількість різноманітних дій, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), спричиняють матеріальні збитки, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ведуть до їх знищення [68, с. 32].

Існує два типи агресії: ворожа агресія, якій передують гнів, і метою якої є завдання болю або травми. Інструментальна агресія також може спричинити біль і травми, але в цьому випадку агресія є засобом досягнення певної мети.

Агресія може проявлятися по-різному: в реальній поведінці або фантазуванні з метою підкорити собі інших, бажанні домінувати. Найбільш звичними її проявами виступають конфліктність, лихослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, погрози або застосування фізичної сили. Проявами прихованої агресії вважається уникнення контактів, бездіяльність з метою зашкодити комусь, завдання шкоди собі та самогубство [128, с. 66].

Для поглибленого розуміння феномена, що розглядається, необхідно критично проаналізувати основні концепції агресії.

1. Біологічна концепція.

Причиною агресивної поведінки представники цього підходу вважають вроджені якості. Американський психолог, автор конституціональної теорії темпераменту В. Шелдон у своїх працях висловив думку, що психологія повинна зосередитися на людині та її внутрішньому світі [107]. Посилаючись на біологію, вчений розробив концепцію трьох видів будови людини : а) мезоморфік – сильна, м'язиста статура, активний, агресивний в дії; б) ектоморфік – худорлявої статури, розвинута центральна нервова система; в) ендоморфік – невисокий, кремезний, з великим животом, характеризується

мінливим настроєм. Дослідник вважав, що мезоморфіки, як правило, схильні до маніакально-ейфорійної агресії. Він виділив три типи злочину: ті, що є наслідком психічних або органічних вад, або їх комбінації; психіатрична злочинність, що характеризується психотичними чи невротичними рисами; вроджена злочинність. Основним недоліком концепції В. Шелдона слід вважати твердження про зв'язок будови тіла людини зі злочинністю.

Іншим представником біологічного підходу був австрійський психолог З. Фрейд, який стверджував, що людськими діями керують імпульси та інстинкти. Якщо енергія не буде спрямованою, результатом стануть порушення в організмі. Вчений розглядав існування двох інстинктів: Ероса (полягає у задоволенні сексуальних потреб) і Танатоса (інстинкт смерті, що є протилежністю Ероса та підштовхує людину до руйнівної діяльності). Людина володіє енергією, що пов'язана з саморуйнуванням, проте ця енергія заблокована, тому шукає виходу назовні. Згідно з вченням З. Фрейда, люди повинні використовувати, розряджати цю енергію і чинять так незалежно від зовнішніх обставин [141]. Агресивна поведінка, таким чином, розглядається як складова генетичної будови людини. Застосування різних механізмів, зокрема, сублімації, не обмежує агресивну поведінку, а тільки спрямовує її іншим шляхом.

Відомий австрійський дослідник агресивної поведінки, зоолог і етолог К. Лоренц робив свої висновки на основі дослідження, в основному, поведінки тварин. У своїх працях вчений підтверджує існування вродженого інстинкту агресії. Згідно з вченням К. Лоренца, агресія є одним із чотирьох (поряд із сексуальним, голоду і втечі) основних інстинктів. Для виникнення агресії не потрібні специфічні умови; енергія, пов'язана з агресією, накопичується в центральних нервових центрах і повинна бути вивільнена [86]. Основним недоліком концепції З. Фрейда і К. Лоренца слід вважати відсутність врахування впливу зовнішніх факторів на поведінку людини.

Взаємозв'язок між агресією та біологією доволі складний до розуміння. Гіпоталамус і мигдалеподібне тіло (і, можливо, інші частини мозку), як

видається, відіграють певну роль у проявах агресивної поведінки [206]. Дослідження, що проводились на щурах, свідчать про складну хімічну і анатомічну специфіку механізмів мозку, що контролюють агресію.

Деякі типи агресивної поведінки людини вчені пов'язують із порушеннями функцій мозку. Наприклад, неправильне функціонування лімбічної системи або скроневої частки іноді зустрічається в осіб, які виявляють так званий синдром відсутності контролю, що характеризується безпричинною жорстокістю, патологічним піднесенням, сексуальними нападами, що нерідко викликають серйозні нещасні випадки [207].

Як в людському, так і в тваринному світі самці, як правило, більш агресивні, ніж жіночі особини – це може бути пов'язано частково із впливом гормонів на мозок у ранньому віці. Самиці тварин, яким вводили чоловічі статеві гормони, часто починали поводити себе більш агресивно. З іншого боку, підґрунтям різних типів агресії виступають різні фізіологічні механізми. У інших дослідженнях спостерігаються протилежні результати – самці, які не виявляли домінуючої ролі у зграї, після ін'єкції тестостерону поводитись спокійно.

Загальновідомо, що у багатьох людей, які люблять товариство, алкоголь знижує опірність до вчинення дій, що порушують загальноприйняті соціальні норми, у тому числі агресивних і протиправних. Переважна більшість сучасних досліджень підтверджують зв'язок між агресією і споживанням алкогольних напоїв. Ці спостереження підтверджуються науковими даними про те, що значний відсоток злочинців на момент арешту перебувають під дією алкоголю [49]. Це не означає, однак, що алкоголь автоматично спричиняє посилення агресивних установок, а людина, що знаходиться під його впливом, навмисне шукають об'єкт агресії. Результати експериментів показують, що алкоголь знімає «гальма» і ослаблює контроль. Під впливом алкоголю виникають первісні прагнення і бажання, котрі в буденному житті приховуються під маскою норм і заборон. Людина, що прагне близькості з іншою людиною, буде виявляти чуйність, в той час як людина, схильна до

насильства – агресію. Аналогічно можна стверджувати, що особи, які відчувають фрустрацію, сильний соціальний тиск, спрямований проти ознак агресії, чи стикаються з провокацією під впливом алкоголю легше втрачають контроль і порушують соціальні норми, скоюють правопорушення.

2. Підхід фрустрації-агресії.

Як і «агресія», термін «фрустрація» має безліч різних значень. Навіть серед психологів немає єдиної думки з приводу того, що таке фрустрація; деякі з них, говорячи про фрустрацію, мають на увазі зовнішній бар'єр, що перешкоджає досягненню мети, у той час як інші позначають цим терміном внутрішню емоційну реакцію, обумовлену тим чи іншим обмеженням або перешкодою на шляху до мети [16, с. 37]. Всі ми іноді відчуваємо фрустрацію різного ступеня важкості. Дослідження показали, що відчуття фрустрації може збільшувати ймовірність агресивної поведінки. Ця модель описується в теорії фрустрації-агресії. Фрустрація не в кожній ситуації неминуче призводить до агресії, проте це трапляється досить часто. Є декілька чинників, які можуть посилити відчуття фрустрації і в кінцевому підсумку сприяють виникненню проявів агресії. Одним із них є відстань, яка відділяє нас від досягнення бажаної мети або об'єкта.

Дослідники стверджують, що чим ближче людина до реалізації наших цілей, тим більшою буде її фрустрація при зустрічі з перешкодами. Чим більше ми відчуваємо фрустрацію, тим більше схильні до агресивної реакції. Агресивні тенденції зростають навіть тоді, коли фрустрація виникає несподівано. Фрустрація переважно породжує гнів або роздратування, а агресивна поведінка – лише в певних умовах, сприятливих для неї. Очевидно, це пов'язано із важливістю зовнішнього вигляду і сили людини, яка несе відповідальність за нашу фрустрацію та її потенційну здатність до реваншу. Крім того, фрустрація, як правило, не призводить до агресії, якщо її причини зрозумілі, коли людина «заслужила» її, і ніхто навмисно не сприяв цьому. Одна з очевидних причин агресії пов'язана з бажанням відповісти в момент, коли людина стикається з агресивною поведінкою з боку іншої людини. Навмисна провокація сприяє

виникненню бажання помститись. Натомість, якщо провокація випадкова і не є результатом чітких намірів, більшість з нас утримується від помсти. Зворотна агресія не виникає також тоді, коли відомо, що існують певні пом'якшувальні обставини, тобто, людина знає, чому хтось провокує її та намагається розгнівати. Однак, це знання пом'якшує наші емоції лише тоді, коли ми відчуваємо їх ще до виникнення критичної ситуації [16, с. 39-41].

На думку відомого представника теорії фрустрації-агресії, американського психолога Дж. Долларда, люди у своїх діях керуються прагненням задовольнити свої потреби. У 1939 р. вчений разом зі своїми колегами розробив теорію, згідно з якою агресію спричиняє фрустрація. Агресивній діяльності повинна передувати попередня фрустрація або інший неприємний стан, що виникає в результаті незадоволення конкретної потреби. Стан фрустрації не завжди провокує агресію, але агресії завжди передує фрустрація. Згідно з твердженням Дж. Долларда, фрустрація призводить до агресивної поведінки, сила якої пропорційна розміру фрустрації, що переживається [102]. Що більше ми прагнемо чогось, тим сильнішою є фрустрація. На силу фрустрації також впливає той факт, чи невдача, що спричинила її, була першою, чи якоюсь з цілої низки невдач. Отже, чим більше невдач, тим сильніша фрустрація.

Існують також чинники, що запобігають агресії. Одним з них є, наприклад очікуване покарання, проте воно водночас також викликає агресію, але приховану. Автори зазначеної концепції погоджувались із З. Фрейдом в тому, що інстинкт агресії зростатиме, якщо не знайде вираження (якщо фрустрація триває), а джерелами агресивної поведінки вони вважали швидше у зовнішніх чинниках (накопичені відчуття фрустрації), а не внутрішніх («інстинкт» агресії). На думку Дж. Долларда, якщо агресія не стикається з перешкодами, або перешкоди доходять до катарсису, в разі перешкод негативні емоції посилюються [102].

Американський соціальний психолог Н. Міллер переформулював тезу, що фрустрація завжди призводить до агресії. На його думку, фрустрація виступає поштовхом для різних типів поведінки, одним з яких виступає потяг до певної

форми агресивної поведінки. Основним чинником, що стримує агресію, вчений вважає очікування покарання. Це пов'язано з фактом, що карана поведінка з часом починає зникати. У зазначеному випадку це полягає у зміні форми агресивної поведінки (або зміні предмету агресії, а не зникнення потягу до неї). Йдеться про зміну відкритої агресії на приховану (у вигляді жартів, пліток). Серед інших чинників, що стримують агресивні дії, Н. Міллер виділив шкоду, завдану агресором особі, з якою він перебуває у емоційному зв'язку [206]. Любов, на думку вченого, пов'язується з процесом ідентифікації, а шкода, з якою агресора поєднують емоції, сприймається як шкода самому собі. Останній чинник стримування агресії – це очікування невдачі діяння. Вона виникає у зв'язку з відсутністю належного об'єкта, на якого можна спрямувати агресію, або непереборних труднощів, що перешкоджають здійсненню будь-якого акту агресії [206].

У випадку, якщо прихована агресія також є караною, справа доходить до самоагресії. Для її виникнення необхідні три умови:

а) спонукання до самоагресії повинно бути сильнішим, коли в якості причини агресії виступає сама людина, ніж тоді, коли причина полягає у певних зовнішніх чинниках;

б) запобігання прямій агресії спрямовує її більшою мірою проти самого себе у випадку, якщо стримуючим чинником є власні правила або совість людини, ніж у випадку, коли цим чинником виступає зовнішній вплив;

в) в даних незмінних умовах самоагресія є порівняно небажаним типом поведінки, який не з'явиться доти, доки інші способи поведінки не будуть більше загрожувати покаранням.

У 1961 р. американський психолог, дослідник проблем агресії Дж. Хокансон досліджував гіпотезу про існування катарсису. На початку дослідження вимірювали систолічний артеріальний тиск. Потім експериментатор пропонував учасникам висловитись, але переривав виступ, критикуючи учасника. У другій частині експерименту учасники повинні були придумати число, а експериментатор – вгадати його. У разі неправильної

відповіді могло бути застосоване покарання у вигляді електрошоку. Виявилось, що застосування покарання понизило кров'яний тиск (який раніше підвищився за рахунок критики). Наступного року вчені досліджують вербальну агресію і агресію «у фантазіях». Виявилось, що лише вербальна агресія викликає катарсис [189, с. 401]. Ще одне дослідження продемонструвало вплив почуття вини на залежність між здійсненням агресивного акту і емоційним спонуканням [178, с. 31]. Дж. Хокансон та його колеги висловлюють припущення, що неагресивні форми реагування на агресивну провокацію (напад з боку партнера) можуть спричиняти швидке зниження емоційного спонукання. На думку вчених, це випливає з того, що будь-яка реакція, яка дозволяє закінчити, зменшити або уникнути неприємної стимуляції з боку інших людей, набуває катартичних властивостей. Ці дослідження також показали відмінності між статями: у чоловіків зниження артеріального тиску викликала тільки конрагесія, а у жінок зниження тиску наступало також в результаті позитивних реакцій.

3. Підхід Л. Берковіца.

Американський психолог Л. Берковіц, відомий своїми дослідженнями проблем людської агресивності, вважав схему Дж. Долларда занадто спрощеною. Вчений припускав ймовірність того, що люди будуть здійснювати агресивні дії, залежить від їх внутрішньої готовності до агресії та зовнішніх сигналів, які викликають у них агресію і забезпечують її об'єкт. Вплив цих двох чинників, внутрішніх і зовнішніх, можна підсумувати або навіть перемножити один з одним. Якщо один з них є слабким, то інший, щоб викликати агресію, повинен бути сильним. Зазвичай особа з навиками агресії демонструє високу готовність до прояву агресії і потребує лише незначної зовнішньої провокації, але навіть людина із лагідними манерами може стати агресивною, якщо переживе сильні та повторювані фрустрації або є предметом драстичних провокацій.

З погляду Л. Берковіца, фрустрація породжує гнів. Гнів спричиняє стан готовності до агресивної поведінки, але не породжує її автоматично. Агресію

викликає спостереження сигналів, які пов'язуються з гнівом, що переживався раніше. В одному з експериментів учасників-студентів було розділено на дві групи. Першу помістили до кімнати з гвинтівками, в другій кімнаті гвинтівок не було. Учасників ображали, а в другій частині експерименту вони могли агресивно реагувати відносно експериментатора. Студенти першої групи були більш агресивними, ніж у другій групі. Станом готовності був гнів, а сигналом спонукання – гвинтівки [16].

Таким чином, посилення проявів агресивної поведінки, на думку Л. Берковіца, визначається:

- ступенем готовності до такого типу поведінки, або посилення гніву, викликаного фрустрацією або силою звички до агресивної реакції;
- потужністю ситуаційних стимулів – сигналів, що мають безпосередній вплив на агресивну поведінку [16].

Подальші дослідження, проведені вченим, мали дві мети. Першою було визначення сутності стану готовності відреагувати агресивно. Друга полягає у встановленні психологічних засад, на ґрунті яких деякі спонукання стають сигналами, що викликають агресію. З часом вчений запровадив термін «загальне спонукання», існування якого сприяє появі агресивної реакції. Подальші дослідження показали, що взаємозв'язок спонукання і агресивна поведінка може зазнати змін через особистісні характеристики.

4. Теорія соціального наuczіння.

Основним джерелом агресії, згідно із цим підходом, вважається соціальне наuczіння. Діти наслідують своїх батьків та інших дорослих, і, таким чином, вчаться вирішувати конфлікти із застосуванням сили, особливо коли спостерігають сприятливий результат агресивної поведінки. Наприклад, в таких іграх, як футбол чи хокей, найбільшу славу здобувають зазвичай найжорстокіші гравці. Існує також доказ того, що багато батьків, що використовують тілесні покарання для своїх дітей, в дитинстві також зазнали насилля [11]. Ймовірно, при жорстокому поводженні з дітьми їм видається, що насильство є ефективним виховним впливом. Очевидно, що це не єдиний висновок, який

можна зробити з наведених фактів. Чому насильство в засобах масової інформації змінює нашу готовність реагувати на агресію? Можна виділити чотири причини, що відповідають за погіршення агресивних тенденцій в результаті контакту з насильством в засобах масової інформації:

1. «Якщо вони можуть це робити, то я теж можу». Спостереження за телегероями, які демонструють агресивну поведінку, може послабити засвоєні нами в дитинстві норми, що покликані контролювати агресивні імпульси.

2. «Ах, ось як це робиться!» Оглядання агресивних дій може подати ідеї про те, як розкрити свої власні агресивні почуття.

3. «Мені здається, те, що я відчуваю – це і є агресія». Коли ми бачимо насильство, ми краще усвідомлюємо свій власний гнів і пришвидшуємо можливість виникнення агресивних дій. Ми можемо неправильно інтерпретувати прояви лише незначного роздратування як гнів, і «викидаємо» його в актах агресії.

4. «Знову бійка і кров, набридло, що показують на іншому каналі?» Спостереження великої кількості кривавих сцен перестає викликати у нас жах та відразу до насильства, а також зменшує співчуття до жертви. Таким чином нам простіше визнати існування насильства [169, с. 575-582].

Співавторами теорії соціального научіння були американські психологи А. Бандура і Р. Волтерс. Вчені стверджували, що фрустрація потреби емоційної залежності у дітей призводить до проявів антисоціальної поведінки. Ця фрустрація спричиняє розрив або серйозні порушення зв'язку дитини з батьками, які є найважливішою інституцією, що закладає в сприйнятті дитини норми суспільної поведінки. Агресивна схильність проявляється в поведінці у групах однолітків, які часто зміцнюють її, а батьки через відсутність емоційного контакту з дитиною позбавлені можливості втрутитись і усунути ці відносини. Пізніше вчені відмовились від гіпотези фрустрації-агресії та розробили теорію сильних реакцій. Вона припускає, що нерегулярне посилення фрустрації призводить до зростання інтенсивності реакцій, що відбуваються, з плином часу [11]. Таким чином, людина врешті буде винагороджена за сильні

реакції, які виробляє звичку сильного, інтенсивного реагування, який може стати узагальненням міжособистісних ситуацій. Оскільки інтенсивні реакції вважаються агресією, то внаслідок зміцнення сильних реакцій ми отримуємо поведінку, яка сприймається оточуючими як агресивна.

Згідно з твердженням А. Бандури, навчання агресивній поведінці відбувається на ґрунті власного досвіду або наслідування. Фрустрація не змінює залежності між спостереженням страждання і силою агресії.

Спостереження агресії стимулює її, коли:

- спостереження страждання є результатом агресивних дій з боку іншої людини, і тому особа не несе відповідальності за його виникнення;
- особа емоційно схильна до агресії;
- особа характеризується дефектом в межах співчуття до емоційних станів, які переживають інших та нездатністю відчувати провину за свою агресивну поведінку [169].

Розглянута концепція підкреслює важливість науки у виникненні агресії. Це було підкреслено прикладами демонстрації насильства на телебаченні та в інших засобах масової інформації, що має найбільший на вплив дітей віком від 7 до 9 років.

5. Концепція Е. Фромма.

Видатний німецький філософ, соціальний психолог та психоаналітик Е. Фромм спробував упорядкувати та зрозуміти всі аспекти агресії. Він розрізняв два типи агресивної поведінки:

- 1) оборонно-агресивна поведінка – біологічно адаптаційна, слугує для охорони важливих цінностей і життя людини;
- 2) біологічна дезадаптаційна агресивна поведінка, що визначається як деструктивність і жорстокість [143].

Першим типом виступають реакції на загрозу життєво важливим цінностям, для виникнення яких необхідна надзвичайна ситуація. Така поведінка повинна спричиняти усунення загрози, вона існує у двох формах: конформістська, що характеризується підпорядкуванням і послухом,

інструментальна агресія. Другий тип агресивної поведінки виникає, коли матеріальні умови життя не дозволяють задовольнити найважливіші екзистенціальні потреби [145]. Людина усвідомлює нікчемність свого існування та смерті, що чекає її. Це викликає почуття безпорадності, самотності і розгубленості. Цей стан назвали фундаментальною антиномією людського існування. Його подолання є можливим завдяки співпраці та допомозі інших людей, розвитку особистості та ідентичності. Коли людина не може цього досягти, виникає деструктивність і жорстокість як спроба подолання неприємних відчуттів безпорадності і розгубленості. У такому випадку особа прагне отримати контроль над навколишнім середовищем. Завоювання влади вимагає сили і жорстокості.

Неможливість задоволення власних потреб стає причиною низької самооцінки. Коли людина не може зблизитися з іншими, а натомість завдає їм болю, в агресора виникають усталені ознаки. Е. Фромм дав їм визначення характерологічної деструктивності та жорстокості. Такі дії неминуче призводять до руйнування навколишнього середовища. Жорстокість і деструктивність поглиблюють розгублення і віддаляють людину від інших. Сьогодні ми часто бачимо, як батьки змушують дітей до повної покори, вдаються до фізичного та психологічного насильства. Таке ставлення часто виникає через проблеми самих батьків, які не в змозі реалізувати свої можливості. У зазначеній концепції стверджується, що агресія викликається зовнішніми чинниками [144].

Е. Фромм причину зростання проявів агресивної поведінки вбачав у соціальній структурі, реальних зв'язках та інтересі до життя, зазначаючи, що це умови, в яких агресія відбувається частіше, ніж у випадку великої щільності населення. Прикладом є Нідерланди та Бельгія, які, хоч і є одними з країн з найбільшою щільністю населення в світі, характеризуються незначним ступенем проявів агресивної поведінки.

Не викликає сумніву той факт, що чинниками агресивної поведінки виступає певна сукупність причин і умов, що ініціюють агресію або визначають

її характер і окремі риси. У сучасній науковій літературі простежується тенденція, відповідно до якої багато дослідників відмовляються від абсолютизації єдиного чинника, що детермінує людську агресію. Переважає підхід, згідно з яким надається перевага багатоаспектному розумінню причин агресії [59]. До системи чинників, які визначають агресивну поведінку, в більшості випадків відносять характер і темперамент особистості, її реакцію на певні подразники у конкретних ситуаціях, що можуть стати передумовою агресивних проявів. На нашу думку, слід звернути особливу увагу на те, що агресивна поведінка зазвичай зумовлена більш складним і багатоаспектним комплексом чинників, що впливають на неї (докладніше див. Табл. 1).

Табл. 1

Багатоаспектні чинники агресивної поведінки

ПРИЧИНИ	ПРИКЛАДИ
Психофізіологічні схильності	Чоловіча стать, психофізіологічні особливості, високий рівень збудливості, запальний характер, рівень серотоніну
Особистісні схильності	Емоційне розслаблення, низький рівень самоконтролю, особистісні відхилення, психопатичні риси, порушення розвитку
Культурний контекст	Традиції та звичаї (культ сили, «б'є, бо любить» тощо)
Навколишнє оточення	Злочинні прояви серед родичів та однолітків, участь в групі, що втягує емоційно, агресивні моделі поведінки (відео, телебачення, Інтернет) Нечіткий розподіл відповідальності, витіснення
Фізичне середовище	Температура, фізичне середовище, шум, натовп, рух, забруднення
Моральні цінності особистості (або їх відсутність)	Слабка інтерналізація норм і моральних принципів, відсутність мотивації до корисної суспільної діяльності, аномія

Психоактивні чинники, що мають розслаблюючу дію	Алкоголь, наркотичні засоби, підсвідомі подразники (світло, звук, наприклад, на дискотеці)
Характерні риси жертви	Зовнішній вигляд, поведінка, особистість («хлопчик для биття»), надмірно обережні та тихі, інтроверти, невелике коло друзів, лякливість, занепокоєння, вразливість, низька самооцінка
Доступність засобів агресії	Вогнепальна, пневматична, холодна зброя тощо

Зважаючи на проаналізовані концепції, можемо зробити висновок, що їх автори не дійшли згоди щодо проблеми походження агресії. Одні дослідники найважливішим вважали вплив зовнішніх чинників, інші в якості основної причини агресії визнавали внутрішні чинники. У цьому контексті слушною видається думка українського правознавця, професора Т. Гарасиміва, який пропонує визначення агресії як складного комплексу, до якого входять енергетичні, мотиваційні та поведінкові аспекти [33].

На нашу думку, при детальному аналізі причин агресивної поведінки необхідно розглядати сукупність макросередовищних і мікросередовищних чинників (*Детальніше про це див. підрозділ 3.3*).

Враховуючи викладене вище, можемо зробити висновок, що вирішальну роль в агресивній поведінці особистості відіграють соціальні, особистісні та психологічні чинники, але не кожен із них окремо і не їх сума – вони діють в контексті цілісної особистості та перебувають у безпосередньому зв'язку з конкретною життєвою ситуацією. Важливість тієї чи іншої групи чинників, на нашу думку, слід розглядати окремо для кожного випадку агресивної поведінки, але при цьому доцільно враховувати той факт, що визначальною в агресивній поведінці виступає єдність особистісно-психологічних детермінант.

Результати аналізу різних психологічних теорій агресивної поведінки дозволяють стверджувати, що агресія може виступати основою порушень поведінки, в тому числі, протиправних дій. На нашу думку, в контексті даного

дослідження агресію варто трактувати як модель поведінки, що забезпечує адаптацію людини, як один із способів задоволення актуальних потреб у кризових життєвих ситуаціях. Відповідно, агресивність слід розглядати як особистісну рису, що характеризується готовністю, схильністю людини до реалізації агресивної моделі поведінки.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи викладене у другому розділі, можемо зробити наступні висновки.

На основі критичного аналізу підходів до дослідження феномена протиправності у науковій літературі зроблено висновок, що всім розглянутим концепціям характерне однакове розуміння поняття протиправності – вони відносять зазначене поняття, згідно з трактуванням універсалізму, до правопорядку в цілому.

Поняття протиправності розглянуто в широкому контексті з урахуванням того факту, що протиправна поведінка пов'язана не лише з відповідністю вчинку вимогам закону, необхідною виступає також оцінка поведінки з точки зору всієї системи права. Таким чином, відповідність праву, чи, з іншого боку, суперечність з правом, слід розуміти інтегрально.

Акцентовано увагу на тому, що концепція протиправності, яка одночасно утворює формальну суперечність з нормою і оцінюванням, має свої наслідки, які чітко проявляються у випадку прийняття моністичного трактування протиправності, коли зазначений феномен буде стосуватися не лише норм кримінального права, але й правопорядку в цілому. Таким чином, наслідком цього стане необхідність розгляду такої оцінної обставини у стосунку до норм різних галузей права, а не лише кримінального. Суспільну шкідливість запропоновано розглядати як обґрунтування змісту протиправності.

Констатовано, що методологічною основою дослідження проблем протиправної поведінки людини виступають закони і категорії діалектики, на основі яких може бути визначено шляхи до розуміння походження цього феномена, його причин та умов, природи та соціальної сутності, специфічних характеристик особистості суб'єкта протиправних дій та можливостей їх профілактики.

Обґрунтовано, що протиправну діяльність необхідно досліджувати поряд з іншими видами людської діяльності з урахуванням усіх її основних складників,

адже протиправній діяльності властива послідовність розвитку та ознаки професійності й організованості.

Акцентовано на необхідності застосування спеціалізованих методик запобігання проявам протиправної поведінки.

Проведено аналіз основних класифікацій і теорій агресивної поведінки людини та концептуальних підходів до розуміння природи зазначеного явища. Стверджується, що найбільш ґрунтовно підійти до розуміння та вивчення агресії як багатовимірного і поліпричинного явища дозволить системний підхід.

Розглянуто різноманітні визначення поняття агресії як одного із внутрішніх глибиннопсихологічних детермінант поведінки. Обґрунтовано, що агресія, як попередньо детермінована та соціально обумовлена поведінка, перебуває у нерозривному зв'язку із задоволенням основних життєвих потреб особистості.

РОЗДІЛ 3

ДЕТЕРМІНІЗМ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

3.1 Протиправна поведінка людини як форма соціального відхилення

Незважаючи на те, що вибір поведінки як форми діяльності детермінований об'єктивними чинниками існування людини, все ж він визначається нею самою – як спосіб виділити себе з навколишнього світу, спосіб проявити своє «Я», як шлях самосвідомості та самовираження особистісних властивостей. Саме тому відповідальність за свій вибір насамперед несе сама людина. Караність чи некараність за результати вибору повинна залежати не від того, чи відповідає поведінка людини сформованим нормам, а від того, чи завдає вона шкоди суспільству або самій особистості, виходячи з розуміння істини об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і людського духу. Саме такий підхід, на нашу думку, є вихідним методологічним принципом дослідження протиправних форм поведінки антисуспільної спрямованості.

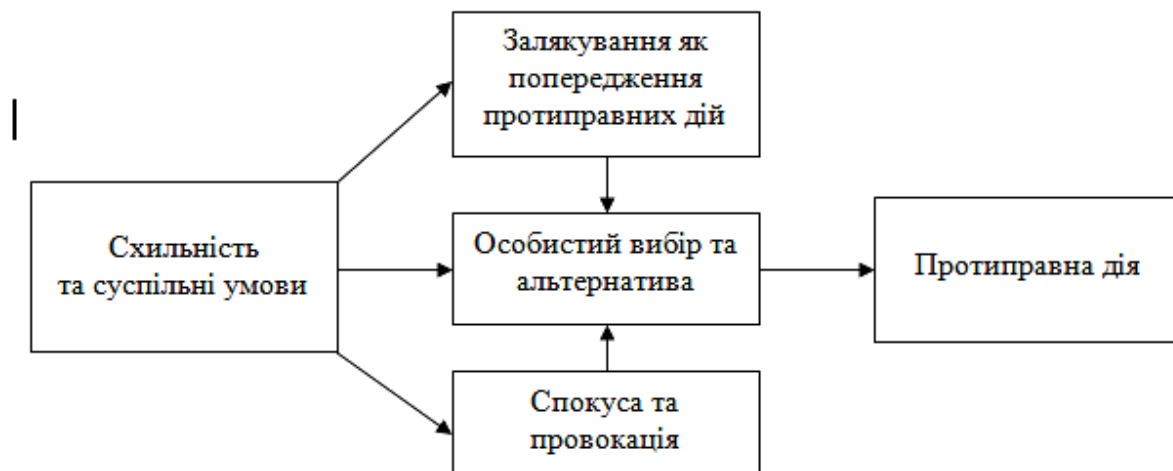
У зв'язку з цим виникає питання, наскільки відповідальність за вибір форм поведінки залежить від самої особистості, а наскільки від об'єктивних обставин, і як слід визначати ступінь відповідальності – відображення результату взаємодії цих суб'єктивних і об'єктивних чинників. Така взаємодія у загальних рисах може бути зображена схематично (*див. Рис. 1*).

З одного боку, норми виступають певними правилами поведінки людини у просторі суспільних відносин. Безперечно, людина є істотою вільною, тому в межах властивої їй свободи може поводити себе по-різному. Проте саме норми поведінки є очікуваними суспільством правилами поведінки. Таким чином, свобода волі людини певним чином обмежена суспільними правилами, за допомогою яких здійснюється координація індивідуальної і колективної свободи. Тому норми поведінки завжди виключали абсолютну свободу, й мова

може йти тільки про відносну свободу вибору поведінки, а в іншому випадку діє правовий або моральний фактор кризовості, конфліктності. Ось чому людина, порушуючи суспільні норми поведінки, повинна бути готова до певних санкцій, застосування яких необхідне для забезпечення поважного відношення індивідів до суспільних установок щодо вибору вольових рішень.

Рис. 1

Ключові чинники протиправної поведінки особистості

Варто звернути увагу на погляди австрійсько-німецького психолога і криміналіста Р. фон Крафт-Ебінга, на думку якого у суспільній свідомості все більше й більше вкорінюється уявлення про те, що головною при розгляді правової відповідальності особи повинна бути не величина об'єктивної шкоди, яку вона завдала, а саме та міра, в якій протиправна діяльність була здійсненням її свободи волі або вибору. Вчений виділяє дві умови карно-правового відношення: протизаконне діяння є наслідком бажання особи, і це бажання має бути свобідним. Останнє при цьому означає усвідомлення протизаконності діяння і здатність вибрати одне з двох: здійснити діяння або відмовитись від нього [71, с. 1-2].

Якщо моральна здатність до відношення не співпадає з юридичною, а є її вищим ступенем і ширша за неї, то психологічна здатність «співпадає в сутності з юридичною, є її припущенням. Вона має місце, коли існують: а)

розуміння ... у сенсі юридичної здатності до відношення і б) свобода вибору» [71, с. 3].

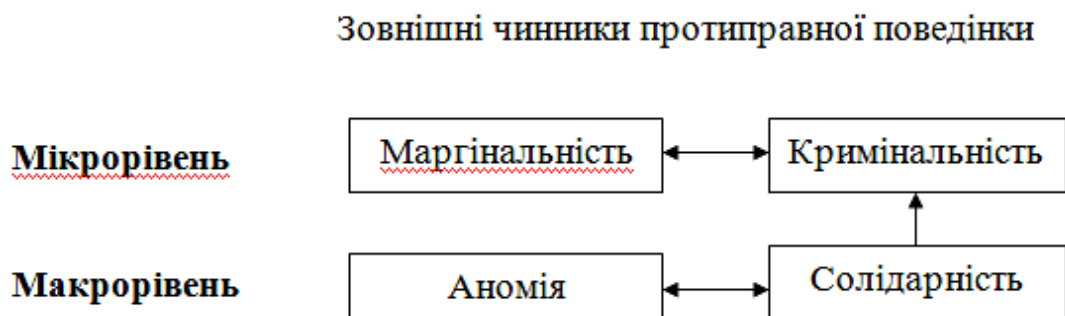
Що стосується свободи волі, то, заперечуючи ідеї «абсолютної свободи волі» і визнаючи можливість лише її відносного характеру, Р. фон Крафт-Ебінг стверджує, що держава, стосовно волі приватної особи, тобто індивідуальної волі, вимагає лише здатність робити порівняльну оцінку уявлень і в рамках установленної суспільством норми поступатися своїми егоїстичними спонуканими на користь розумних уявлень, відповідних вимогам моральних і державних законів. Умови, за яких стає неможливою здатність до самовизначення, на його думку, наступні: 1) недосягнення зрілості тілесного та розумового розвитку особи, яка такої зрілості може досягти; 2) затримання розвитку й ушкодження мозку раніше, ніж особа досягла належного розвитку (недоумство із спотвореними прагненнями, природжений моральний розлад тощо); 3) хворобливі стани, що порушили психічні процеси після належного розвитку (розумовий розлад); 4) минулі розлади психічної діяльності внаслідок швидко виникаючих і зникаючих змін нормального функціонування мозку [71, с. 8-9].

Суб'єктивні чинники протиправної поведінки, як зазначалось вище, можуть носити не тільки соціальний характер, а й мати суто біологічну, фізіологічну (нейрофізіологічну) основу. Зокрема, у процесі вибору велике значення має несвідоме – сукупність психічних процесів, що знаходяться поза рефлексією суб'єкта [153; 57; 88]. Це може бути глибоко прихований страх – реакція на виникнення загрози або біологічному, або соціальному буттю людини. Як форма попередження дії загрозливого чинника, страх, розростаючись, спроможний змінити поведінку особи у бік агресії. Агресивною вона може стати і під впливом пристрасті, коли вольові моменти зливаються з емоційними. Представники індивідуальної психології, зокрема, австрійський вчений А. Адлер, стверджують, що структура особистості закладається в ранньому дитинстві (до 5 років) у вигляді особливого «стилю життя», який обумовлює характер психічного розвитку і, відповідно, форми поведінки [3].

Слід враховувати також незаперечне значення темпераменту особистості,

який має помітний вплив на поведінку. Форма поведінки в цьому випадку детермінується інтенсивністю, швидкістю і ритмами психічних процесів, співвідношення яких і визначає види темпераменту. Темперамент впливає на оцінку чинників людського існування, а тому і на мотиви відповідної реакції, а звідси і на вибір форм поведінки, пов'язаних із шкідливістю або корисністю зовнішнього впливу (див. Рис. 2).

Рис. 2

При виборі нетрадиційних форм поведінки важливе місце займають емоції, оскільки вони є особистісним переживанням подій, що відбуваються, зокрема таких, що відповідають або не відповідають потребам особистості. Виступаючи суб'єктивною формою вираження потреб, емоції детермінують мотиви діяльності та засоби її реалізації. Значною мірою на вибір поведінки, особливо її суспільно небезпечних форм, впливає загострена емоційність при стресах, фрустрації, особливо в ситуаціях зовнішнього блокування мотивації або швидкого темпу соціокультурного розвитку. Зокрема, зміни функціонального стану людини при стресі визначають її ставлення до навколишнього світу, у тому числі, до конкретних індивідів. Ці зміни іноді мають деструктивний, антигромадський характер, коли стрес виникає одночасно у багатьох людей; тоді соціальна взаємодія стає іншою – спостерігається, зокрема, зростання правопорушень тощо.

До групи чинників, що обумовлюють риси поведінки особистості, у тому числі у її девіантних формах, належать розлади психічних процесів, неявні та явні. У першому випадку можна говорити, зокрема, про межові стани між

психічним здоров'ям і патологією. До них належать патологічні, але оборотні розлади, які виникають при гострих психічних травмах чи слабких, але постійно діючих, а також при тривалих соматичних захворюваннях. Граничні стани – це неврози, що є реакцією на порушення значимої для людини системи відносин; психопатії, що викликаються особливими, екстремальними умовами середовища. Вони безпосередньо перешкоджають соціальній адаптації людини внаслідок певної патології характеру [27, с. 15].

Формою штучно створеного є психоделічний стан людини, що виникає внаслідок зміни свідомості під впливом психоделіків (наприклад, ЛСД); вони викликають галюцинації, різкі зміни відчуттів, спотворене сприйняття простору і часу, прискорення або уповільнення розумової діяльності. Психоделічний стан, як правило, приводить до глибоких змін особистості, у тому числі з агресивною спрямованістю.

Таким чином варто зазначити, що проблему вибору форм поведінки, її трансформації з урахуванням усього спектра чинників, що її обумовлюють, доцільно досліджувати поетапно, зосереджуючи увагу на аналізі детермінуючого впливу кожного з них.

Перш за все, це сама особа девіанта – суб'єкта поведінки, що відхиляється від прийнятих суспільних стандартів. Вважаємо за доцільне відштовхуватись від загальноприйнятого поняття особи – «стійкої системи соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена суспільства або спільноти ... Особа визначається даною системою суспільних відносин, культурою та обумовлена також біологічними особливостями» [19, с. 653]. У літературі зустрічаються схожі визначення: «розглядаючи вік, стать та інші подібні показники, слід говорити радше про соціально-біологічні, а не просто біологічні ознаки особи, маючи на увазі, що навіть за природними характеристиками індивіда ... стоять, кінець кінцем, соціальні властивості» [78, с. 139].

При дослідженні особистості злочинця, як стверджував радянський вчений-генетик М. Дубінін, необхідно спиратися на дані соціології, психології, педагогіки, генетики, філософії тощо. У зв'язку з цим особливо важливим є

правильне розуміння проблеми співвідношення біологічного та соціального в процесі становлення особистості. Ця проблема має велике значення, бо від її трактування залежить як стратегія і тактика наряду роботи із соціальної профілактики злочинів, так і індивідуального підходу до кожного злочинця [50, с. 312].

Підкреслюється, що і така форма поведінки і діяльності, як злочин, – це система соціологічних, психологічних, моральних та інших суб'єктивних, особистісних факторів, у якій кожен з них відбивається в особі суб'єкта, набуваючи психологічного статусу: «Психологія ... представляє арену, на якій відбувається взаємодія соціального і біологічного, а цю арену не може минати жодний фактор» [72]. У процесі аналізу співвідношення соціального і біологічного в особі суб'єкта антисуспільної поведінки робиться висновок, що формування її неповторного духовного світу «відбувається у взаємодії генетичної і соціальної програм» [74, с. 86].

Ці думки аналогічні позиції, яку ми вже наводили, а саме, що соціальне виникає з біологічного через психічне, а потім, за принципом зворотного зв'язку, саме через психічне впливає на біологічне [160, с. 31].

Конкретний злочин, як зазначає російський правознавець і соціолог, професор В. Кудрявцев, це елементарна частка злочинності, детермінованої всіма факторами, які розглядаються на рівні філософського і соціологічного аналізу її причин. «Тільки тепер вони ще більш конкретизуються, в певному розумінні спрощуються і переходять у психологічну форму, пояснюючи цілі і мотиви поведінки окремої людини – злочинця» [76, с. 16].

Це означає, що людська поведінка в нормі, девіантна і делінквентна, перш за все, являє собою психічний акт, зовнішній прояв психіки – системної властивості високоорганізованої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, в побудові суб'єктом невідчуженої від нього картини цього світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки та діяльності [76, с. 265].

Але можна зустріти і таке твердження: «Уявлення про те, що предметом

вивчення людини з метою виявлення закономірностей поведінки служить її психіка, духовний світ, погляди, переконання тощо – вчорашній день у розвитку психологічної науки», бо насправді психологія вивчає людську поведінку [111, с. 12]. Однак далі визначення особи злочинця ґрунтується саме на її психологічній характеристиці: злочинець – це, по-перше, особа, яка володіє свободою вибору лінії поведінки (свободою волі), і, по-друге, здійснює цей вибір з егоїстичних інтересів, свідомо приймає негативне рішення. Саме тому він і має бути покараним, і мета покарання – вплинути на свідомість людини таким чином, щоб надалі вона приймала тільки правильні рішення, утримуючись від скоєння злочинів [111, с. 13].

Щодо «особи злочинця», яка є предметом психологічного аналізу в кримінології, то, на нашу думку, це питання можна розглянути інакше, виходячи з того, що дослідників цікавить не тільки тип особи, яка вчинила злочин, а й така особа, яка потенційно може його скоїти. Йдеться про «суспільно небезпечну особу», сукупність морально-психологічних властивостей якої сприяє тому, що людина у відповідній ситуації орієнтується на вибір антисуспільного варіанта поведінки, і це дає підставу характеризувати її як суспільно небезпечну, виділити дану особу як якісно відмінну від законослухняних громадян [156, с. 14]. Про те, що поняття «особа злочинця» недоцільно поширювати на потенційних злочинців, писав і український кримінолог А. Зелінський, підкреслюючи, що «слід визнати, що властивостей, які однозначно атестують особу злочинця, не існує» [56, с. 24], і про особу злочинця можна говорити лише стосовно людини, винної у злочинній діяльності, тобто такої, що зробила ряд навмисних, цілеспрямованих, передбачених кримінальним законом дій заради реалізації загального для них мотиву [56, с. 23].

Схожій позиції дотримуються й інші вчені, зокрема, ознаки особи злочинця поділяються на дві групи: до першої належать типові риси будь-якої особи, що набувають кримінологічного значення. Іншу групу ознак створюють ті, які прямо чи опосередковано пов'язані із скоєнням злочину – це «соціально

деформовані переконання, установки, ціннісні орієнтації, спрямованість особи злочинця» [74, с. 89].

У випадку, коли йдеться про тип особистості, а не конкретну людину, дослідження повинно бути побудоване на досить узагальнених уявленнях, на тій основі, відштовхуючись від якої, можна розглянути різні варіанти поведінки як способу взаємодії людини з оточуючим середовищем.

Ця загальна основа, на нашу думку, складається з низки принципів положень, кожне з яких слід розглянути окремо.

1. Розвиток людини передбачає розвиток, зміну форм її поведінки. Це означає, що поведінка закономірно, з необхідністю трансформується, відхиляючись у напрямі, обумовленому специфікою впливаючого зовнішнього середовища.

Існують два типи відхилень:

- об'єктивно безпечні або нейтральні до цілісності, гармонійності відносин людини і середовища;
- такі, що руйнують збалансованість людських стосунків і, як наслідок, розхитують стабільність суспільної системи.

Останній тип відхилень має привертати до себе особливу увагу: одні порушують цілісність суспільних відносин в якихось окремих ланках суспільної структури, що не погрожує системі в цілому, інші відзначаються великою силою руйнування (особливо коли набувають масового характеру) і для суспільства виявляються неприйнятними.

Вважаємо за доцільне розглянути цю проблему під кутом зору її кримінологічної значущості.

Традиційно вважалось, що поведінка з відхиленнями – це завжди антигромадська поведінка: «Девіантна поведінка – поведінка, що порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. До поведінки з відхиленнями звичайно відносять правопорушення, злочинність, алкоголізм, наркоманію, самогубство тощо» [137, с. 453]. З цього випливало, що за будь-яке відхилення поведінки від прийнятих стандартів особистість повинна нести той

або інший вид відповідальності перед суспільством. Коли ж стає все більш зрозумілим, що відхилення від норми не завжди мають антигромадський, протиправний характер, тоді актуалізується питання: чи правомірно прямо пов'язувати будь-які форми девіацій з відповідальністю особистості за них, тим більше, що жорстке нормування поведінки, нав'язування суспільством ідеологічних і моральних стандартів у певні моменти дають підставу говорити вже про відповідальність суспільства, держави перед особистістю, тому що соціальна норма нерідко з часом втрачає свій прогресивний характер [77, с. 133; 150, с. 44].

Таким чином, об'єктом кримінологічного дослідження, перш за все, повинна стати психологія певного типу особистості (адже без особистості не існуватиме ні протиправна поведінка, ні скоєний злочин), який за своїми характеристиками може бути названий «суспільно небезпечним».

Динамічна природа поведінки детермінується багатьма чинниками. «Поле можливостей», згідно з В. Кудрявцевим, визначається соціальною, економічною і політичною структурою суспільства. Важливе значення надається впливу на особистість системи форм суспільної свідомості і відповідних їм суспільних інститутів. При цьому, як відзначалось, соціальний вплив не завжди має позитивний характер. Стосовно права, це пов'язано з тим, що воно, як і будь-яка нормативна система, не може бути настільки ж рухливим, як реальне суспільне життя. Право відбиває соціальні потреби того періоду часу, коли воно створюється із деяким прогнозом на майбутнє; зрозуміло, що воно пов'язане з регулюванням суспільних відносин, що існують у момент його створення. Застосовується ж це право іноді тривалий час, і в результаті складається ситуація, при якій протиправні дії викликаються значною мірою невідповідністю між старими правовими розпорядженнями і новими суспільними потребами [77, с. 158].

Аналогічну думку висловлює А. Зелінський: «Деякі види злочинів безпосередньо пов'язані з дотриманням віджитих шкідливих традицій і звичаїв ... Традиції виникають з минулого. Це, образно кажучи, життя

минулого, яке переходить у майбутнє» [56, с. 94-95].

Розуміючи норму як компонент соціальної структури, варто погодитись із зауваженням, що «головна причина деформації соціального інституту – невиконання ним тих функцій, на які він розрахований» [81, с. 16]; так виникають кризові ситуації в суспільстві як найвищий ступінь соціальної деформації.

Таким чином, збільшення кількості і форм девіацій пов'язане не тільки зі здатністю людської поведінки розвиватися відповідно до розвитку особистості та суспільства, а й з усе більш диференційованим, адекватним відображенням у собі соціальної неспроможності деяких з існуючих норм.

Американський кримінолог і соціолог Е. Шур зауважував, що категорії злочинної поведінки не є строго фіксованими, незмінними і взагалі відзначаються суперечливим характером: «Практично будь-яке сучасне суспільство має систему кримінальних законів, які передбачають певну частину основних, злочинів, таких як убивство, кровозміщення, тяжкі ображення особи і серйозні порушення прав власності. Однак навіть у цих категоріях не існує повної одноманітності у визначенні злочинів, що пом'якшують вину обставин, ступені офіційної реакції на злочини тощо» [159, с. 25, 26].

Багато хто схильний бачити причину злочинів у «вадах» індивіда, а не в умовах, що існують у суспільстві [64, с. 15]. «Обивательське відношення до злочинців лише закріплює в народі уявлення про те, що злочинець не такий, як усі, що він стоїть поза суспільством. Це уявлення... зовсім ні на чому не засновано у світлі нинішних наукових знань про природу злочинної поведінки. Було б, можливо, корисніше замінити поняття «злочинець» значно більш правильними термінами, скажімо, такими, як «осуджений», «підзахисний» або «підозрюваний». Але важливіше за все те, що ми ще дуже мало задумуємося над тим, чому люди стають на шлях злочинів, і більше витрачаємо часу на з'ясування того, чому деякі форми злочинної поведінки превалюють у нашому суспільстві» [64, с. 27-28].

Система суспільних норм є складною, як і будь-яка система. Є норми, що

утворюють структурну основу соціуму – в них відображаються загальнолюдські позитивні риси особистості, без яких суспільство просто не може існувати, а є норми часу, необхідні для утримання історично конкретних форм людських спільнот, і їх жорстке дотримання не виправдане тоді, коли потреба в цих нормах зникає. Відхилення від цих норм – і в бік регресу, і в бік прогресу – сприятиме їх знищенню і встановленню більш адекватних новому часу норм, правил, форм права. Як зазначає В. Кудрявцев, «руйнування нормативної системи не відбувається одночасно ... воно починається з того, що «виходять із ладу» окремі норми або групи норм, пов'язані з тим чи іншим інститутом. Лише потім цей процес поширюється, масштаби його зростають» [81, с. 51].

Ось чому, аналізуючи взаємозв'язок «норма – вибір – відповідальність», можна зробити висновок, що норма не може бути однозначною основою для висновку про відповідальність особи за будь-яке відхилення від неї. Таким критерієм може бути лише рівень відповідності або невідповідності обраної форми поведінки існуючим морально-правовим суспільним реаліям сьогодення.

Динамічний, суперечливий характер розвитку суспільних норм (адже будь-який розвиток – це самозаперечення) обумовлює і різноманітність відхилень від них. В одному з перших монографічних досліджень проблеми відхилень девіантної поведінки наводиться їх певна класифікація. Відхилення поділяються на тимчасові і випадкові; стійкі і характерні для певної особи; парціальні (окремі) і глобальні; різкі і чітко виражені або навпаки – такі, що межують з нормою; а також патологічні і кримінальні [64, с. 38-39].

Тимчасові відхилення пов'язані з певною несприятливою ситуацією, яка пригнічує або навпаки – збуджує особу, внаслідок чого її поведінка дещо змінюється. Парціальні відхилення свідчать про нецілісність особи, її непослідовність, внутрішню суперечливість. Глобальні ж відхилення для особи, які захоплюють її цілком, створюють «атипову особу» порівняно з існуючим «нормотипом». Під «нормотипом» розуміється поняття, в якому узагальнені

різноманітні властивості багатьох осіб: «Нормотип виражає цілий клас індивідуальностей, що мають спільність у своїх головних і суттєвих соціальних виявленнях» [64, с. 37, 39].

Для того, щоб норма дійсно слугувала основним критерієм для висновку про відповідальність конкретного суб'єкта, вона повинна мати характер динамічної, відкритої системи розпоряджень із значною кількістю ступенів свободи, що дозволяє якнайкраще враховувати складність, організованість, взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників, детермінуючих людську поведінку.

На нашу думку, попередження антисоціальних форм протиправної поведінки може позитивно позначитися на корекції інших форм відхилень, що передували такій поведінці.

Практика життя свідчить, що з розвитком суспільства система норм поведінки ускладнюється. Види соціальних норм класифікуються на соціальні установки та технічні правила. Під соціальними установками прийнято розуміти соціальні норми у вузькому розумінні, коли вони зумовлюють поведінку людини, пов'язану зі ставленням до інших членів суспільства. Для того, щоб забезпечити поважне ставлення до таких норм, суспільство вживає певних заходів, починаючи з виховання й до застосування санкцій, за допомогою яких порушника соціальних норм позбавляють тих чи інших благ [89, с. 316]. Технічні ж правила являють собою такі норми поведінки, які є соціальними тільки опосередковано, тобто регулюють не ставлення людини до інших людей, а ставлення людей до природи і техніки. Технічні норми, по суті, являють собою інструкції з питань про те, як людині необхідно діяти.

Перспективною здається позиція, що поведінка – це більш широка категорія, ніж діяльність; такий підхід дозволяє враховувати весь спектр видів і форм поведінки, включаючи афективні та імпульсивні дії, зовнішні і внутрішні форми активності, а також виділяти певні рівні поведінки, у тому числі свідомі вольові вчинки й елементи несвідомих реакцій [77, с. 133].

Не викликає сумніву той факт, що людина адаптується до змін умов

існування шляхом трансформації своєї поведінки, в основі якої лежать специфічні перетворення природного і духовного характеру. Якщо б поведінка завжди була адекватною зовнішнім обставинам, то між людиною і суспільством ніколи б не виникали конфліктні ситуації. Але це об'єктивно неможливо внаслідок універсальної внутрішньої суперечливості існуючого – тотожність завжди передбачає різницю, а якість загального не співпадає з якістю одиничного. Особа як одиничне розвивається значно динамічніше, ніж суспільство (загальне), і можливість дезадаптації людини до умов життя завжди об'єктивно обумовлена.

Слід зазначити, що у процесі закономірного розвитку суспільства, його кількісних і якісних перетворень (тобто в процесі його еволюційних і революційних змін) і самі компоненти структури суспільних утворень, і всі члени такого суспільства певною мірою знаходяться у стані дезадаптації. І тільки з часом встановлюється, формується біосоціальна або психологічна адаптація, але неоднакова за змістом і суттю у окремих осіб, а також представників певних соціальних верств населення. Аналізуючи причини злочинності, Е. Шур зауважував: «Для нашої теми поняття «інновація», під яким розуміється прийняття індивідом якихось культурних цінностей при одночасній відмові від засобів, що схвалюються суспільством... є найбільш суттєвим. Припустимо, що саме це й відбувається у більшості злочинів і правопорушень» [159, с. 157].

Одні з форм адаптації можуть бути прийнятними для суспільства, а інші – ні. Тобто одні форми знаходяться в гармонії з новими соціальними реаліями, а інші їм частково або повністю суперечать. Останні і є антисуспільною, навіть злочинною діяльністю. Зокрема, наприклад, організована злочинність – це форма адаптації представників певної частини суспільної спільноти. І ніяк не можна її ототожнювати зі станом дезадаптації, бо вона все більше набуває систематизованого характеру: утворюється особливий соціальний простір – «злочинний світ», із своїми звичаями, традиціями і законами, мовою тощо. В інших випадках йдеться про правопорушників, які знаходяться у процесі

дезадаптації до нових соціальних умов життя, і чим екстремальнішими є ці умови, тим небезпечнішою є й така особа [167].

Вище вже зверталась увага на думку про неправомірність узагальнення визначення «особа злочинця», адже поняття «особа злочинця» та «особа криміногенна» різні. Існування якісної своєрідності особи злочинця зовсім не настільки очевидне, щоб бути прийнятим на віру без переконливих доказів; не тільки чисто логічний, а й змістовий аналіз породжує серйозні сумніви у правомірності спроб сконструювати універсальний зміст поняття «особа злочинця». Поняття «особа злочинця» слід розглядати як окремих випадок «особи правопорушника», а останнє, у свою чергу, включити у ще більш загальне поняття – «особа з соціально відхиленою поведінкою».

Така особа (за іншою термінологією, «особа криміногенна») має цілісний комплекс соціально-набутих, відносно стійких негативних властивостей, що зумовлюють протиправну, кримінальну поведінку. І цим вона нібито відрізняється від «особи злочинця». Проте визначення цього поняття, на нашу думку, більше підходить для розуміння особливостей «суспільно небезпечної особи» як такої, що знаходиться у стані дезадаптації щодо умов оточуючого середовища. Про це свідчить і загальноприйняте визначення – «злочинець – це особа з більш високим рівнем тривожності і невпевненості в собі, імпульсивності й агресивності, відчуженості від суспільних цінностей та корисного спілкування» [72, с. 80, 448].

Зазначимо, що соціалізація індивіда – це процес формування у нього соціальних рис шляхом засвоєння соціальних цінностей, норм моралі і поведінки, які характерні для суспільних умов його життєдіяльності. Соціальна адаптація – це «вид взаємодії окремої особи, соціальної спільності із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та сподівання її учасників. Це результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення» [122, с. 15].

Процес соціальної адаптації відбувається шляхом відображення і, відповідно, акумуляції здобутої інформації, що своїм наслідком надає

відображенню вибірного характеру. Відображення є суттю і механізмом будь-якого процесу розвитку, без відображення ніякий рух і розвиток не відбуваються. Форми відображення відповідні певним рівням структурної організації світу; до вищих форм належать біологічна і соціальна адаптація, і як їх синтез – психологічна. Щодо конкретної людини використовувати термін «соціальна адаптація» правомірно, але він більше підходить до аналізу взаємовідносин у процесі розвитку суспільних утворень. Для окремої особи як біопсихо-соціального феномена, як уже підкреслювалося, логічніше виходити з поняття психологічної адаптації – відображення суспільних перетворень у змінах психіки людини, які, у свою чергу, трансформують її поведінку, відхиляючи її у той чи інший бік. Як зазначено у науковій літературі, «зміни, що супроводжують адаптацію, стосуються всіх рівнів організму: від молекулярної до психологічної регуляції діяльності» [70, с. 8].

Трансформація поведінки у стані дезадаптації особи і середовища має три виміри: відхилення, які синхронні зміні суспільних норм – тоді ці відхилення суспільство майже не помічає; відхилення повільніші – вони вже сприймаються як щось нетипове, а тому потенційно; і, нарешті, відхилення, які теж нетипові, а тому сприймаються як небезпечні, але за своєю суттю випереджаючи розвиток суспільства. Аналізуючи характер таких відхилень від існуючих соціальних норм, можна передбачити напрями подальшого розвитку суспільства.

У психологічній і кримінологічній літературі підкреслюється, що людина найяскравіше і найповніше може виявити свою сутність саме в діяльності; діяльність – це умова розвитку особи, всіх її властивостей, здібностей. Згідно з феноменологічною теорією особистості американського психолога-гуманіста К. Роджерса, керівним мотивом життя є тенденція актуалізації, тобто збереження і розвиток якостей, закладених в особу природою. Характерно, що при відсутності значних зовнішніх обмежень або антагоністичних впливів тенденція актуалізації виявляється через розмаїття форм поведінки. Актуалізація передбачає досягнення і завершення чогось такого, що зробить життя людини більш різноманітним і задовільним [149, с. 535-536]. Але якщо

суспільні обставини складаються таким чином, що людина об'єктивно виключена з позитивної діяльності (у випадку безробіття, наприклад), то вона самореалізується в негативній, злочинній діяльності, де може проявити себе (у певний проміжок часу) повністю, не обмежуючись нормами моралі і права. Остання обставина також має значення для тих осіб, які відчувають дисонанс між своїми і суспільними цінностями.

3. Визначаючи поведінку людини відповідною реакцією на впливи оточуючого середовища – природного і соціального, тобто розуміючи її як вищу форму біосоціального відображення – психологічну адаптацію, необхідно зосередити увагу на тому, що психіка – це складна єдність свідомого і несвідомого, раціонального та ірраціонального, спосіб емоційного і розумового ставлення до життя. Суспільна практика свідчить, що велика кількість злочинів не є результатом вольового акту, свідомого вибору, а тому правильніше говорити не про зростання злочинності, а про зростання кількості суспільно небезпечних осіб, вибір форм поведінки і діяльності яких не є проявом їх об'єктивно обумовленої свободи волі.

Поведінка (і діяльність) ґрунтується на здатності особи до самоусвідомлення, самооцінки і на основі цього вибору її певної форми. Неусвідомлена, відповідно, має протилежні ознаки. Абсолютно відокремити ці дві форми поведінки неможливо, бо кожна з них є проявом особи як цілісної системи індивідуальних властивостей – «несвідоме, як і свідомість, представляє особу, її соціальний досвід» [57, с. 99]; йдеться про те, щоб визначити, який рівень свідомості домінує в даний момент, у даній ситуації.

Вважаємо за доцільне погодитись із зауваженням, що спрощений підхід до аналізу мотивів антисуспільної і злочинної поведінки дуже небезпечний, бо довільне визначення обумовлюючих її спонук, надання їм власного раціонального смислу перекручує моральну і правову оцінку вчиненого, веде до судових помилок. А. Зелінський продемонстрував, що більшість опитаних осіб, засуджених за тяжкі насильницькі посягання на життя і здоров'я і за злісне хуліганство, не змогли задовільно назвати мотив своєї протиправної

поведінки, а кожен четвертий взагалі відмовився відповідати на це питання. З названих мотивів половина не співпадала з висновками слідства і суду. Лише 20 % осіб, покараних за злісне хуліганство, адекватно оцінили свої дії. Аналогічно кожний третій з грабіжників заперечував корисливий мотив тощо [57, с. 58, 61].

У літературі обґрунтовується класифікація поведінки особи на три види – вольову, імпульсивну і звичну, залежно від того, яке місце в детермінації її вчинків займають неусвідомлені психічні процеси. Виявилось, що вольова поведінка не властива більшості агресивних злочинів; багато діянь, передбачених кримінальним законом, здійснювалися без вольового свідомого самоконтролю. Наводяться приклади, які свідчать про те, що лише 13,9 % осіб, які скоїли тяжкі насильницькі злочини, усвідомлювали їх суспільну небезпеку та караність. Про бездумність насильницьких посягань свідчать і результати опитування засуджених за зґвалтування – 6,3 %. Вважається, що опосередкованим свідченням того, що багато злочинів не пов'язані з вибором, із вольовим рішенням, є розкаяння 82,5 % засуджених [57, с. 71-72].

Щодо імпульсивної та звичної форм поведінки, то їх також не можна безпосередньо пов'язувати з попереднім вибором. Імпульсивна поведінка, маючи афективну природу, принципово інша за своїм характером, ніж вольова та звична. Остання ж проявляється у певних умовах, бо адаптована саме до них. Вона (заснована на такому стійкому фізіологічному механізмі, як динамічний стереотип) може бути причиною злочину тільки у тому випадку, коли її формування відбувалося у злочинному середовищі.

Логічним є поставлене питання: якщо мотиви злочинів згідно зі статтями Кримінального кодексу України є доказом за карною справою [75], то що служить джерелом інформації про них? Головним чином, це зовнішній прояв мотиву – злочинна поведінка, а її внутрішні механізми у більшості випадків залишаються незрозумілими. Мотивування вчинків, яке обґрунтовують осуджені, також не співпадає з дійсним мотивом злочинної діяльності, бо вона нерідко обумовлена не тільки неусвідомленням мотиву, а й бажанням надати

йому позитивних рис, обґрунтувати його раціональність. Коли мотив означає основу і рухому спонуку вчинку, то мотивування є словесним ретроспективним поясненням скоєного. Те й інше найчастіше не співпадають.

Щодо вибору поведінки, то, відзначаючи об'єктивний чи суб'єктивний характер вчинку, можна констатувати, що і вибір детермінується не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними властивостями особистості, тобто вчинок не може бути цілком адекватний середнім соціальним нормам, а навпаки – передбачає відхилення від них.

Протиправність вибору пов'язується зі знанням особи про те, що є правове і протиправне. Інакше про свідомий вибір недоцільно говорити. У літературі та на практиці ми знайдемо багато прикладів, коли особа вчинила злочин, не знаючи, що її форма поведінки є протиправною, карною дією. Але вважається, що правова відповідальність настає і за усвідомлену протиправну дію, і за таку, яка усвідомлена недостатньо, що правова поведінка повинна знаходитись під контролем свідомості і волі: «навіть якщо цей контроль у даний момент і не здійснюється, то він неодмінно може бути здійснений...» [79, с. 38]. Але, на нашу думку, для цього особа, перш за все, повинна знати, що таке «правова поведінка». Але з упевненістю можна сказати, що основна маса громадян в основному формує свою поведінку відповідно до моралі, традицій, звичаїв, тобто того мікросоціального середовища, в якому вони живуть, а не відповідно до Кримінального кодексу, який, до речі, більшість із них ніколи не читає. Виникає питання, як можна узгоджувати свою поведінку з тим, чого не знаєш? І чи виправдана категоричність, коли не тільки небажання, а й невміння зрозуміти істинний соціальний зміст скоєного розглядається з позиції карної відповідальності.

На фоні низької пропаганди правової культури серед населення більшість людей Кримінальним кодексом просто не цікавляться, бо не відчувають у собі ніяких мотивів і потягів до скоєння злочину. І навпаки, злочинці, як правило, добре знають статті закону, під які може підпадати їх діяльність. Це також доказує, що особи з відхиленнями, з нестандартною поведінкою, а тому

потенційно і суспільно небезпечною, є представниками досить великої кількості людей, яка потребує допомоги, щоб зійти зі шляху злочинності.

Установка саме на те, що дійсно збільшується не кількість злочинців, а людей, які такими можуть стати, у тому числі стосовно себе, має повністю змінити пріоритети як суспільства, так і правоохоронних органів. Головним може бути лише своєчасне припинення будь-яких форм протиправної поведінки і діяльності, попередження злочинів, а не покарання. Увага до труднощів людини і повага до неї є основою ранньої профілактики проявів протиправної поведінки, адже неможливо уявити, наскільки людина насправді безсила, беззахисна проти зла і наскільки її можливості захистити себе малі порівняно з силовою могутністю держави. Держава повинна бути істинно правовою, а це означає – істинно гуманною.

Відомо, що жорстокість породжує жорстокість. Суперечливість між цивілізованою нормативністю і її кримінальними порушеннями виступає як перманентно-історична дуель. Отже, чим потужнішою є дія, тим яскравіше дає знати про себе протидія. За експансією нормативності часто наступає «поширення сфери дії соціальних анти норм», у ході якої сили зла активізують свою протидію силам добра і справедливості [12, с. 453].

Американський соціальний філософ і психолог Б. Ф. Скіннер вважає покарання неефективним засобом контролю, оскільки через свою погрозливу природу тактика покарання небажаної поведінки може викликати негативні емоційні афекти, тривогу, страх, антисоціальні дії, втрату самоповаги і впевненості – це тільки деякі можливі побічні явища, пов'язані з використанням покарання.

Загроза покарання може підштовхнути людину до моделей поведінки ще більш екстремальних, ніж ті, за які вона вже була покарана; крім того, поведінка, за якою настало покарання, швидше всього знову з'явиться там, де буде відсутній той, хто може покарати. І людина, яку посадили у в'язницю за жорстокий напад, не обов'язково буде менш схильна до жорстокості [149, с. 348-349].

Повертаючись до аналізу взаємозв'язку несвідомого і свідомого як детермінантів форм людської поведінки і відштовхуючись від того, що саме у несвідомому (безсвідомому) міститься, акумулюється відображення етапів розвитку не тільки окремої людини, а й історичного розвитку, зосередимо увагу на деяких кримінологічних аспектах цього процесу.

Значна кількість дослідників пов'язують протиправну поведінку з засвоєнням певної субкультури. Як зазначає німецький кримінолог Г.-Й. Шнайдер, субкультурні групи поділяють частину елементів з панівною культурною традицією (цивілізацією), але при цьому зберігають і власні норми поведінки і цінності, які відрізняються від ведучої цивілізації [155, с. 284]. Існує особлива теорія субкультури насилля (американський соціолог і кримінолог М. Вольфганг, італійський кримінолог Ф. Ферракуті), згідно з якою у людей виробляється система цінностей і стиль поведінки, зорієнтованих саме на насилля. «Представники цієї субкультури ідентифікують себе з насильством, і для них воно не є ні забороненим, ні викликаючим почуття вини» [155, с. 290].

Навчання певним формам поведінки за допомогою моделювання і спостереження впливає з соціально-когнітивної теорії особистості А. Бандури. Вчений розкриває зміст двох систем моделювання – образного і вербального кодування. У першому варіанті уявні образи формуються таким чином, що будь-яке посилення на події, що раніше спостерігались, одразу ж викликають живий образ або картину фізичних стимулів. Зазначено, що візуальні образи відіграють вирішальну роль у навчанні через спостереження на ранніх стадіях розвитку, коли ще відсутні лінгвістичні навички, а також у процесі патерналізації (опіки старших), які не піддаються вербальному кодуванню [11].

Прихильники теорії соціального научіння вважають, що одна із головних цілей соціалізації – навчити дітей спрямовувати свої агресивні почуття в певне русло; «агресивній поведінці, крім усього іншого, люди можуть навчатися шляхом удавання поведінки моделей або ідентифікації з ними, чи будуть то значимі ролеві моделі або батьки, які використовують фізичне покарання, а також у результаті підтримки їх власної агресії з боку батьків, одноліток або

інших людей» [69, с. 449].

Одним із способів засвоєння певних моделей поведінки, зокрема антисуспільної, є її сприйняття соціальних наказів (поряд з формуванням соціальних висновків і розумінням соціальних стосунків). Показано, що багато з цих наказів спочатку засвоюється механічно або виконується шляхом простого удавання. Пізніше дитина, молода людина починають більш гнучко реагувати на соціальні умови [69, с. 529].

Слід звернути увагу на те, що процес навчання певним формам поведінки багато в чому залежить від інтелектуального рівня і соціальної спрямованості інформації, яка надається з боку засобів масової інформації.

Розглядаючи проблему метамотивацій, видатний американський психолог А. Маслоу розробляє таблицю загальних «метапатологій» як результату неможливості реалізації (депривації) вищих цінностей людини. До метапатологій він, зокрема, відносить відчуженість, несправедливість, втрату смаку до життя, безглуздя, невміння радіти, байдужість, нудьгу, тугу, втрату цінностей та сенсу життя, покірність, фаталізм, бажання смерті, апатію, цинізм тощо. Вчений зауважує: «Дуже багато з описаних мною метапатологій я виявив, коли дивився телевізор і особливо телевізійну рекламу. Саме звідти я почерпнув такі патології, як вульгаризація і тотальне руйнування сутнісних цінностей» [90, с. 330-331].

Вважаємо доцільним звернути увагу й на такий бік проблеми, що розглядається: термін «зростання злочинності» – це могутній негативний психологічний прес, що розхитує і так достатньо нестійку психіку сучасної людини. Постійне акцентування уваги на «зростанні злочинності», особлива пристрасть до цієї тематики роблять її майже звичною і невід’ємною частиною сьогодення. Людина поступово привчається до того, що злочинність – неодмінний супутник життя, а тому скоєння злочину не викликає в неї потрібного і природного протесту. Таким чином, субкультура насилля поступово перетворюється в культуру насилля.

На важливу роль несвідомого у психіці особистості, зокрема, суб’єкта

антисуспільної і злочинної поведінки, звертає увагу російський правознавець, кримінолог і кримінальний психолог Ю. Антонян: «убивця скоює убивство не тому, що не може без цього і існувати, а тому, що в силу прожитого життя та рис особистості на деякі ситуації здібний реагувати лише смертельною деструкцією» [7, с. 180].

Людині, як світу в цілому, властиві процеси, пов'язані з хаосом і порядком (організацією). Хаос і порядок – єдність протилежностей, що обумовлюють процес формування будь-яких цілісностей, особи людини в тому числі. У процесі розвитку кожна з цих протилежностей певний час може бути домінуючою. У природі і рівновага між ними, і постійна боротьба відбуваються без перешкод. У суспільстві ж ці процеси усвідомлюються й оцінюються – хаос і перебудова сприймаються як небезпечний, а організація як позитивний процеси. Проте один процес обумовлює інший, відповідно, поряд з конструктивною діяльністю можливість існування злочинності впливає з суті людського життя. Але сприймати це як наростаюче зло, що поглине все позитивне, нелогічно, бо руйнуванню завжди протистоїть створення. Всі дослідження у цьому напрямі повинні дати такий результат, щоб руйнівні процеси, об'єктивно тимчасові і минущі, не перетворилися в фактор загального розхитування соціального устрою і щоб суспільство витримало випробування і перетворилося на якісно нову, більш прогресивну систему.

Історія людства свідчить, що дійсне зростання злочинності супроводжує деструкцію однієї суспільної системи й утворення нової, що він, головним чином, спостерігається у періоди соціальних криз, які, відповідно, викликають кризові стани особи. Можна сказати, що особа правопорушника, злочинця формується саме під час особистісної і суспільної кризи.

Необхідно підкреслити, що в особі злочинця немає жодної риси, яка б, тою чи іншою мірою, не була притаманна будь-якій людині. Йдеться про співвідношення і домінування цих рис: коли негативні риси характеру перевищують міру, коли порушується рівновага між позитивним і негативним, тоді особу можна вважати суспільно хворою. Її поведінка починає набувати

суспільно небезпечного характеру, формується «суспільно небезпечна особа», або «криміногенна», яка, при певних обставинах, може перетворитися на злочинця.

Варто звернути увагу на позицію засновника феноменологічної теорії особистості, американського вченого К. Роджерса, який вважав, що у людей дійсно бувають злі і руйнівні почуття, аномальні імпульси. Але коли люди «функціонують повністю», коли ніщо не заважає проявляти їм свою внутрішню природу, вони з'являються як позитивні і розумні створіння, які щиро бажають жити в гармонії з собою і з іншими [149, с. 533].

До чинників ризикованої поведінки належить також безробіття. Значна кількість безробітних або членів їх сімей потрапляють до в'язниці або психіатричних лікарень за вчинення злочинів. Дані досліджень наглядно демонструють процес перетворення суспільно позитивної і корисної поведінки у негативну, девіантну, викликану психологічним шоком особистості.

Поряд з агресією, спрямованою на себе, в літературі багато уваги приділяється вивченню природи агресії, спрямованої ззовні, тобто небезпечної для суспільства. Зокрема, основна ідея Е. Фромма з цього приводу полягає в тому, що пояснення жорстокості і деструктивності людини треба шукати не у спадкуванні від тварин руйнівного інстинкту, а в тих факторах, які відрізняють людину від тварини (навіть у формі захисної, біологічної агресії людина випереджає тварину), – «гіперагресивність людини треба пояснювати не більш високим потенціалом агресії, а тим, що умови, викликаючи агресію в людському суспільстві, зустрічаються значно частіше, ніж у тварин у природному середовищі їх існування» [143].

На деструкцію людської поведінки, яка нерідко веде до протиправних і злочинних дій, впливають кризові стани особистості, які виникають внаслідок особистісних потрясінь або кризових явищ у навколишньому середовищі. Вважається, що системотворчою категорією сучасної теорії криз повинна стати категорія індивідуального життя, що розуміється як розгортаюча цілісність, як життєвий шлях особи; і криза – це криза життя, критичний момент і

поворотний пункт життєвого шляху.

Коли йдеться про кризові стани особистості, то, як правило, розуміється, що вони викликані зовнішніми, соціальними обставинами. Але, як слушно зауважує український психолог, професор Т. Титаренко, кризові стани – це загальна ознака суспільного розвитку, особистості в тому числі, де поєднуються гармонійні і дисгармонійні фази, позитивні і негативні новоутворення, причому прогресивні зміни, тобто формування особистості відбуваються у боротьбі з численними флуктуаціями, відхиленнями від основної тенденції. Вважається, що цей процес у своїй основі залежить від самої особи, він цілеспрямований і суб'єктивно врегульований [129, с. 8, 12]. Таким чином, особистість в першу чергу несе відповідальність за свої вчинки.

Ми погоджуємось із зазначеним поглядом, оскільки він має свою об'єктивну детермінацію: коли підкреслюється, що поведінка – це найвища форма відображення дійсності, то слід враховувати, що однакові зовнішні впливи сприймаються різними людьми, і характер їх поведінки обумовлюється саме внутрішнім світом людини, її індивідуальністю – природною і духовною. Ось чому відповідальність за вчинені дії несе саме конкретна особистість, а не суспільство в цілому. Кожна людина акумулює в собі характер суспільних відносин, але у формі особливій, притаманній тільки їй самій.

Таким чином, прояви протиправної поведінки безпосередньо пов'язані з дезадаптацією людини у кризових станах, які супроводжуються патопсихологічними ознаками.

Застерігаючи проти недооцінки соціальної спадковості, роль якої для людства дуже велика, деякі вчені підкреслюють, що особистісні риси впливають на те, яку форму поведінки з усіх можливих, що надає соціальна спадковість, людина вибере. Щодо особистісних рис, то йдеться, перш за все, про біологічну спадковість. Саме гени людини породжують її здатність до осягнення культури, зовсім не визначаючи, яку культуру вона засвоює: японську, американську чи давньоримську. Гени людини визначають її здібності до вивчення математики, музики, поезії, літератури, астрономії, але не

визначають обсяг і зміст тієї культури і тих знань, які випадуть на її долю внаслідок життєвих обставин; здатність до етичної оцінки теж визначається генотипом, але етичні критерії – що саме вважати добрим, а що недобрим – значною мірою визначаються соціальною спадковістю.

У науковій літературі зазначається, що люди наділені нейропсихологічними механізмами, що забезпечують можливість агресивної поведінки, але їх активація залежить від певного стимулу і контролю свідомості. Тому форми агресивної поведінки, її засоби та об'єкти, на які вона спрямована, багато в чому визначаються характером соціального навчання. Зокрема, агресивний напад передбачає знання деяких питань: як поводитися зі зброєю; які фізичні дії будуть найбільш болісними для жертви; які тортури найжорстокіші тощо [24, с. 49]. Проте еволюційно первісними все ж таки є біологічні основи агресивної поведінки.

Особливою причиною протиправної поведінки є такий психічний стан людини, як ностальгія. «Уже довгий час викликають інтерес скоєні з неймовірною жорстокістю і крайньою безжалісністю злочини (убивства і підпалення), які здійснювалися ніжними створіннями, юними і добросердечними дівчатками, що знаходяться ще в дитячому віці. Суперечність між злочином та злочинницею, відсутність мотивів або недостатня мотивованість і тому загадковість та непоясненість подій викликали співчуття або почуття огиди. З давнього часу частину цих індивідів одностайно визнавали недоумкуватими або моральними ідіотами. Викликані незначними приводами афекти або сліпі імпульси приводили їх до злочину. Більше ста років тому, поряд з цим, в якості власне причини вже розглядали ностальгію» [161, с. 8].

Вчені зазначають, що туга за батьківщиною, як і всі збуджувальні та пригнічувальні афекти і пристрасті, такі, як любов, гнів, горе тощо, можуть спонукати до вчинення злочину; і всі ці почуття виявляються настільки сильними, що порівнюються з дійсним божевіллям, яке обумовлює повне або часткове зняття звинувачення [161, с. 40].

Значною соціальною небезпекою є алкоголізм і наркоманія, адже особи,

які вживають алкоголь і наркотики, поступово втрачають здатність до продуктивної суспільно корисної діяльності. Виключаючись з відповідних соціальних зв'язків, вони створюють групи з антисоціальною спрямованістю. Коли фізична залежність тільки починає формуватися, психічні зміни вже набувають характерних рис: звужується коло інтересів, слабкою стає воля, йде процес психопатизації особи.

Наркоманія, як і алкоголізм, є біосоціальною основою антисуспільної і злочинної поведінки. Найбільш типовими причинами рецидивної злочинності серед осіб, що відбули покарання у виправно-трудовах колоніях, є: а) загальна озлобленість стосовно суспільства; б) хвороблива агресивність; в) соціальна невлаштованість. Ці криміногенні чинники значно посилюють свою дію при збереженій або відновленій наркотичній залежності.

Норми моралі і права не дають достатньо повного уявлення про дійсні причини і внутрішні механізми людської поведінки. Тому, на нашу думку, під правосвідомістю необхідно розуміти не тільки нормативну, але й гуманну ненормативну її форму, в основі якої запрограмована неприйнятність до аморальності. Кожна людина має свою власну шкалу цінностей. Більш-менш повний самоаналіз передбачає життєву необхідність систематичного вибору форми поведінки, прийняття відповідних рішень і дій. Вибір є універсальною психологічною категорією, що однаковою мірою поширюється на суспільно корисну, нейтральну або суспільно небезпечну поведінку.

В даному контексті слушною є думка російського дослідника В. О. Тур'янського: «Поширення форм соціальної поведінки з відхиленнями ... пов'язано не з соціокультурною, а з соціоструктурною детермінацією. Протестна поведінка є наслідком соціальної депривації – незадоволеності від нездійснених очікувань, посиленої статусними порівняннями соціальних суб'єктів один з одним. Поширення поведінки з відхиленнями (в тому числі кримінальної) обумовлено руйнуванням системи норм і статусних стандартів референтних груп в процесі зміни соціальної структури і суспільних інститутів» [132, с. 7].

Протиправна поведінка є поняттям, що конкретизує більш загальне уявлення про її трансформації у процесі історичного розвитку. Трансформації соціальної поведінки – це процес модифікації (оновлення) соціально-психологічної організації суспільної взаємодії, який реалізується через систему змін історично сформованих традицій (загальноприйнятого, бажаного, можливого, допустимого та забороненого в суспільній свідомості). Відтворюючи якісні характеристики певного проміжку суспільно-історичного часу, особливо в умовах суспільних криз, нетрадиційна поведінка не тільки руйнує, а й створює, структурує соціальний простір, відіграючи роль своєрідної передаптації – пристосування до майбутніх властивостей середовища, коли типові риси нової соціальної норми ще тільки визначаються. Вона, маючи в своїй основі загальноадаптаційні механізми, перш за все, зумовлюється станом соціальної психіки, в якому, завдяки випереджаючому відображенню дійсності, накопичується й кодується інформація про майбутні суспільні зміни, персоніфікуючись в індивідуальній поведінці.

Вчені зазначають, що, незважаючи на поляризацію соціального самопочуття і альтернативність соціальної поведінки (нормативної та протиправної, раціональної та афективної, впевненої та фрустрованої) в суспільстві складається крихкий, але все ще реальний баланс цінностей і поведінкової активності, орієнтованих на соціальну безпеку, порядок і стійкість [132, с. 137].

Очевидним є той факт, що зміст і масштаб трансформацій поведінки, соціальних відхилень залежить від характеру світоглядних та психологічних впливів на суб'єкти суспільної взаємодії, які, заломлюючись через генетично обумовлені особливості сприйняття людиною соціальної дійсності, здатні стимулювати або стримувати індивідуальний і, врешті-решт, колективний розвиток, певним чином спрямовувати його, викликаючи типові, похідні від суспільних відносин і суб'єктивно верифіковані прояви нетрадиційності – вихідного початку будь-яких трансформацій.

Досліджуючи поведінку людини, російський соціолог Р. Ф. Хабрієв

акцентує на двоїстому характері соціальних відхилень від соціальних норм, зазначаючи, що частина з них сприяє конструктивним соціальним змінам і є, за своєю суттю, позитивними; інші ж виступають в негативній якості, мають дисфункціональний характер, оскільки дезорганізують соціальну систему, створюючи загрозу її існуванню [146, с. 165].

Виникнення і формування суспільних відхилень детерміновано діалектичним, тобто внутрішньо суперечливим, взаємозв'язком необхідності і випадковості, який передбачає можливість їх взаємоперетворення. Тому коли однакові відхилення у поведінці стають масовими і вже не відкидаються суспільством, а майже сприймаються як «нормальні» – це і є момент перетворення випадковості у необхідність, формування нової тенденції суспільного розвитку. Тобто, коли норма може сприйматися як відхилення, і навпаки, відхилення як норма, то виділяти типові риси людини-злочинця немає об'єктивних підстав. Кожна людина за певних обставин може скоїти злочин. Йдеться про більшу або меншу схильність до цього, обумовлену біологічними, соціобіологічними (психологічними) і світоглядними чинниками.

Отже, сучасна парадигма протиправної поведінки може ґрунтуватись лише на комплексному методі дослідження, застосування якого реальне лише при достатньо високому рівні розвитку теоретичного знання. Комплексний підхід є неодмінною умовою розуміння і гармонізації людських стосунків, оскільки він передбачає системний метод пізнання дійсності, на основі якого будується система понять, що відбивають ключові характеристики досліджуваного процесу. Урахування комплексу обставин дає можливість більш адекватно оцінити суть поведінки особистості, що потребує поєднання здобутків філософії, соціології, психології та інших наук про людину.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що методологія профілактики і боротьби із правопорушеннями та злочинністю передбачає удосконалення системи принципів та методів наукового пізнання причин і форм людської поведінки, що відхиляється від установлених у суспільстві норм моралі та права. Йдеться про створення сучасної парадигми мислення, що дає широкі

можливості окреслити і використати найбільш ефективні, наукові підходи, способи вирішення головних завдань захисту прав людини і громадянина. Одним із засобів досягнення цієї мети, на думку автора, може стати проведення детального аналізу психолого-правових особливостей протиправної поведінки особистості, про які буде йти мова у наступному підрозділі.

3.2 Протиправна поведінка як фундаментальна проблема буття особистості: психолого-правові особливості

У контексті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне розглянути поняття делінквентності, яке в українській науці використовується доволі рідко. Найближчим до нього за змістом і використанням у науковій літературі є поняття девіантності, яке вживають на позначення різних проявів порушень поведінки неповнолітніх. Девіантність (лат. *deviatio* – відхилення) вживається у двох значеннях: 1) як індивідуальний акт поведінки, учинок, діяльність людини, що не відповідає соціальним нормам, загально визнаним шаблонам, стандартам, що були встановлені чи фактично склалися в суспільстві; 2) як явище, що історично виникло і відбивається у відносно розповсюджених, масових формах людської діяльності, що не відповідає встановленим у суспільстві нормам [117].

Наявні концепції теорії девіантної поведінки здебільшого були результатом дослідження проблем, що існують у молодіжному середовищі. На сьогодні не створено ще теорії девіантної поведінки неповнолітніх у завершеному вигляді. Це пояснюється тим, що в різних країнах вікові рамки неповноліття суттєво різняться.

Незначні відхилення від норми мають, відповідно, незначні соціальні наслідки і тому не становлять особливого інтересу для науковців. Соціальні відхилення в поведінці людини можуть мати різні види. Вони, наприклад, можуть розрізнятися залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, етика тощо). Вчинок може бути типовим і нетиповим, нестандартним і

консервативним, випадковим або закономірним. Найбільш стійкі і небезпечні для суспільства і особистості соціальні девіації становлять явища соціальної патології. Це, як правило, злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, порнографія, самогубство тощо, які відносяться до проявів девіантної поведінки. Однак різні форми соціальної творчості (наукової, технічної, художньої тощо) можна розглядати як одну з форм девіантності, а саме новаторство, нерозривно пов'язане з подоланням, порушенням наявних норм, типів діяльності.

Делінквентність (від лат. *delinquo*) – це провина, здійснення провини, а більш академічно – психологічна тенденція до правопорушень [117, с. 7]. На нашу думку, у психологічній і кримінологічній літературі саме його доцільно використовувати для характеристики порушення норм поведінки серед неповнолітніх, які не досягли віку (за який можлива кримінальна відповідальність), а тому не є злочинцями. З іншого боку, цим терміном охоплюються й менш тяжкі прояви девіацій підлітків, серед яких: небажання вчитися, прогули шкільних занять, уживання алкоголю, паління тощо. Уперше ж на науковому рівні сутність поведінки, що відхиляється від певних норм, під терміном «аномія» описав французький соціолог і філософ, засновник французької соціологічної школи Е. Дюркгейм у 1897 р. у своїй праці «Самогубства». Відтоді вчені дискутують на тему поведінки з відхиленнями, намагаючись знайти для нього найбільш точне, змістовне і коротке визначення. Проте загальноприйнятого визначення цього явища немає. Так, деякі вчені дотримуються позиції Е. Дюркгейма, який стверджував, що «при нормальних умовах функціонування суспільства девіантна поведінка зустрічається не так уже й часто. Але в умовах дезорганізації, разом з послабленням нормативного контролю з боку громадськості, кількість ймовірних її проявів зростає разом зі зростанням частоти міжгрупових і внутрішньогрупових конфліктів при масштабних змінах у суспільстві» [51].

При аналізі наукових праць стосовно зазначеної проблеми зустрічаються відмінності в розумінні явища, яке можна звести до наступних основних

напрямів. Перший напрям – девіантні відхилення, що виникають у біологічній сфері і зумовлені порушеннями діяльності головного мозку. Родоначальником цього напрямку є німецький психіатр Е. Крепелін, який розробив чітку систематику психічних захворювань, що ґрунтується на нозологічному принципі, описав характерні фізичні і психічні прояви психічних захворювань, типові ознаки їх протікання, об'єднав групу періодичних психозів у поняття маніакальний і депресивний психоз, зробив значний внесок у вивчення епілепсії і неврозів [180].

Другий напрям є пошуком причин поведінки з відхиленнями, вивченням так званої «межової психіатрії». Російський учений П. Ганнушкін [32, с. 195] у своїй роботі про так званий «нормальний характер» зазначає: «якщо говорять про характер, то мають на увазі наявність у психіці визначеної дисгармонії». Він обґрунтовує наявність різновидів цієї дисгармонії, виділяючи різноманітні групи.

Третій – правовий підхід ґрунтується на пошуках відмінностей у суб'єктів з відхиленнями в поведінці, у злочинців. Започаткував цей напрям італійський вчений Ч. Ломброзо [85]. У своїх дослідженнях за допомогою антропометричного методу, а також відомостей з патологічної анатомії, фізіології і психології злочинця, вчений висунув теорію «вродженого злочинця». Злочинність, на його думку, походить від успадкованого деякими людьми «атавізму», від «злих інстинктів примітивного людства й інших видів тварин». Рівень цього успадкування визначає рівень злочинів, що рано чи пізно вчинить суб'єкт. Автор намагався визначити характерні риси успадкованої злочинності за зовнішніми рудиментарними ознаками (видом черепа, характерною мімікою, поглядом тощо) і поведінки (фіксованість свідомості на меті, відсутність морального зворотного зв'язку, рефлексії як оцінювання з погляду людських принципів).

Злочинці, на думку Ч. Ломброзо, виявляють себе також за іншими специфічними рисами: погано розвинутими інтелектом і моральними почуттями; злопам'ятством, мстивістю і тваринною жорстокістю; байдужістю

до батьківських обов'язків; органічними аномаліями чи епілептоїдним неврозом; хворобливою чутливістю до критичних зауважень, які викликають вибух злості, як розчарування за невдачі; підвищеною агресивністю проти слабких і беззахисних тварин і людей, особливо проти тих осіб, які поведуться дуже чемно. Такі потенційні злочинці схильні до невмотивованих вчинків проти осіб і людства з особливою жорстокістю і цинізмом, жадібністю і скнарністю, упертістю і запереченням своєї провини [85].

Без сумніву, Ч. Ломброзо зробив вагомий внесок у розвиток юридичної психології. Проте в контексті сьогодення практична користь від його досліджень є незначною (у кримінологічних дослідженнях вчені досі застосовують розроблений дослідником метод фіксації антропологічних даних людини). Ще наприкінці XIX ст. у наукових колах теорію вченого визнали в цілому помилковою, вона зазнала нищівної критики його сучасників і була відкинута разом з деякими її конструктивними елементами. На нашу думку, підхід Ч. Ломброзо є застарілим і дещо поверхневим, адже при дослідженні злочинної, девіантної, протиправної та інших видів поведінки, що характеризується відхиленнями, слід акцентувати увагу насамперед на особливостях внутрішнього світу особистості, а також на соціальних чинниках, що впливають на формування моделей її поведінки.

На сьогоднішній день найбільш розробленим є психіатричний напрям дослідження поведінки, що характеризується відхиленнями. Теоретичні основи цього напрямку заклав німецький медик Ф. Месмер, продовжили розробляти його російські психіатри Л. Пережогін та Н. Вострокнутов [103]. Учені, розглядаючи паталогічно-агресивну поведінку дітей і підлітків, серед причин, що викликають останню, називають наростання поліморфізму поведінкових девіацій, психічних порушень, відхилення потягів. Ці порушення призводять до несформованості інтересу до пізнавальної діяльності на основі розвинутої соціальної орієнтації щодо маніпулювання іншими людьми. Вчені вказують на такі ознаки особистості дефіцітарного типу, як «когнітивну дефіцітарність»: відсутність здатності до симпатії і підтримки емоційно стабільних відносин;

прагнення до примітивних задоволень потреб без напруги вольових зусиль і праці; нестійкість настроїв, спрямованих у сторону підвищення роздратування і занепокоєння, виражений егоцентризм, надмірна асоціальна поведінка без почуття провини за наслідки своїх вчинків».

Російська дослідниця в галузі юридичної психології Є. Дозорцева розглядає аномальний розвиток особистості крізь призму теорії діяльності на таких рівнях: психобіологічному, конвенціональному і на рівні рефлекторної особистості. Описуючи деформаційні процеси на першому рівні, автор відзначає тут вирішальний вплив типологічних властивостей темпераменту на формування психологічної реактивності особистості; підкреслює аномалії агресивності, що наближають її до стеничного і астенічного полюсу, що порушують ситуацію в навколишньому середовищі. На другому рівні – неможливість засвоєння норм поведінки, що сприяє закріпленню установок на агресивну поведінку, їх придбання через несформованість звичок довільної поведінки. На рівні рефлекторної особистості формується самосвідомість, що стає регулятором довільної поведінки. Тут формується ідентифікаційний тип особистості, що орієнтується на певну референтну групу. Автор зазначає, що відхилення на цьому рівні бувають двох видів: а) нерозвиненість смислових, значенневих структур, що веде до відсутності власних переконань, а значить – до певної конформної залежності від найближчого соціального середовища; б) формування вираженої автономної системи орієнтацій, асоціальної за своїм змістом [48, с. 20-23]. Корекція останньої зводиться до такої організації соціальних ресурсів, яка б дозволила максимально компенсувати наявні відхилення і запобігла б їх утворенню в майбутньому. Серед представників цього напрямку можна виділити російських вчених Л. Ланцову, М. Шурупову, Я. Глинського, Ю. Клейберга, В. Менделевича та ін. Автори одностайні в тому, що:

- джерелом девіантної поведінки є наявність у суспільстві неоднакових можливостей задоволення потреб для різних соціальних груп;
- слабкі і випадкові девіантні вчинки (брутальність, обман)

підлягають дії соціальних санкцій, а делінквентні і кримінальні – правових;

– дедалі більшого розмаху набувають девіантні відхилення, що останнім часом поєднують під терміном «адитивні». Останні означають згубні схильності в прагненнях до того, щоб змінити свій незадовільний психологічний стан за допомогою вживання певних речовин чи зосередження уваги на певних предметах чи на різновидах діяльності. Здебільшого це виявляється у бажанні втекти, бодай тимчасово, від реальності за допомогою наркотиків, алкогольних напоїв, азартних та комп'ютерних ігор, тривалого прослуховування ритмічної музики, цілковите заглиблення в будь-яку діяльність з відмовою від виконання важливих соціальних обов'язків [83, с. 8-10].

Безпосередньо проблему впливу людських потреб і їх ієрархії на поведінку індивіда досліджує А. Маслоу [91]. Розробивши піраміду потреб, він обґрунтував роль кожного з п'яти послідовно завершених рівнів цих потреб: фізіологічного, безпеки, належності, самоповаги і компетентності. Це сприяє самоактуалізації особистості. А. Маслоу розглянув окремо значення так званих «дефіцитарних» потреб, сформованих у суб'єкта внаслідок його виняткової орієнтації лише на те, що він має тільки одержувати, споживати. Це призводить до формування комплексу девіацій, зокрема так званої «метапатологічної потреби», що деструктивно впливає на особистість, тому що примушує її піднімати норми людської моралі і права, схилитись до «неетичної поведінки». Головні ознаки прояву таких метапатологій у суб'єкта – це несамодостатній спосіб життя, нездатність глибоко когось любити, бути готовим до самообмежень, самопожертви заради інших, бажання жити лише сьогоднішнім днем, невміння бачити що-небудь гідне у своєму житті, цінувати наполегливість у пошуках самовдосконалення. Тому спектром пережитих настроїв такої людини є: «недовіра, скептицизм, цинізм, вульгарність, ненависть, агресія, нетерпіння, відсутність естетичного смаку, дезінтеграція, егоїзм, перекладання провини на інших тощо» [68, с. 399-400].

Девіантна поведінка злочинців з позицій психологічної науки, як раніше,

так і на сучасному етапі, дедалі частіше вивчається вченими на замовлення служб, що за своїми обов'язками ведуть боротьбу з кримінальними діяннями. Російськими вченими Д. Завадським, Л. Владіміровим, А. Коні, В. Сербським і, особливо, В. Бехтерєвим було розроблено розгалужену систему заходів щодо психологічного обстеження різних груп злочинців – від хуліганів до вбивць і сексуальних правопорушників. Науково-дослідну роботу з розглянутої проблеми було узагальнено в монографії російського юридичного психолога і кримінолога М. Єнікеєва «Основи загальної і юридичної психології». Автор виходить із того, що людська поведінка – це системне явище, що організовується певними висхідними принципами і ціннісними позиціями особистості, на основі якого взаємодіють (чи протидіють між собою) мотиви, визначаються мета і способи дій, якщо на основі початкової висхідної позиції і чесності чи нечесності тощо – регулюються цілі системи поведінкових актів [53, с. 306]. Це твердження, на нашу думку, свідчить про перехід сучасної науки, що вивчає кримінальну поведінку, на психологічну основу аналізу злочинних дій. У той же час, на нашу думку, із цього визначення недостатньо зрозуміло, чи існує різниця між такими поняттями, як «висхідні принципи» і «ціннісні позиції» особистості злочинця, чи вони є тотожними. Проте виникають сумніви щодо того, чи існують вони як принципи для злочинця. Адже досить часто «принциповість злочинця» – це ніщо інше, як його безпринципність. Вважаємо, що цей термін скоріше є моральним, ніж психологічним. Причинами девіантної поведінки злочинців автор називає несформованість чи деформованість рівнів саморегуляції. Разом із тим, учений чітко визначає «ціннісну» позицію злочинця як результат дефектів соціалізації. Також називаються такі психологічні особливості злочинця, як деформація його самооцінки, завищене уявлення про свої особистісні якості, низька самокритичність, високий рівень домагань при незначних можливостях їх реалізації і ревно охорона свого «реноме» у референтній групі [53, с. 309]. Російські юридичні та кримінальні психологи А. Ратінов [108], Л. Собчик [120] та інші вчені аналізують потреби делінквентів. Зокрема, вони вказують на

звуженість і обмеженість їхніх потреб, матеріально-утилітарний характер останніх, несформованість таких соціально значущих потреб, як необхідність особистої участі у праці, моральних вчинках, спотвореність і гіпертрофованість придбаних вузькоогоїстичних потреб. М. Єнікеєв називає таке мотиваційне утворення «безмірною наживою, жадібністю і заздрістю», старанням бути не гіршим за інших, маючи вдосталь «модних речей», тощо [53, с. 311].

Таким чином, делінквентність здебільшого має суто соціальні причини, насамперед, недоліки виховання. На основі впливу сукупності психофізіологічних, індивідуально-психологічних чинників та несприятливих умов соціалізації особистості, на нашу думку, формуються відповідна агресивна установка та специфічний кримінологічний профіль особистості, схильної до вчинення протиправних діянь.

У зв'язку з тим, що джерела протиправної поведінки особистості закладені в біологічній природі, її важко подолати, однак можна коректувати її міжособистісні прояви та запобігати злочинам за допомогою психологічних засобів.

Грунтовне вивчення чинників, що зумовлюють виникнення агресивної поведінки в міжособистісних конфліктах, а також аналіз аспектів формування агресивної злочинної поведінки дасть змогу розробити комплекс методів, спрямованих на корекцію, профілактику та формування навичок їх успішного вирішення.

Необхідною передумовою успішності профілактичних заходів, що мають на меті стримування і запобігання злочинності, виступає глибоке вивчення і всебічне врахування складових внутрішнього світу особистості. Труднощі, що виникають перед вченими при дослідженні зазначеного феномена, можна пояснити винятковою складністю самого об'єкта дослідження.

Внаслідок незнання й ігнорування природи людини, її внутрішнього світу зазнають невдачі різноманітні спроби подолати злочинність.

Проблема особистості злочинця, потенційних можливостей зміни злочинної поведінки та чинників, що її детермінують, як і раніше, залишається

однією з найбільш гострих не лише в теорії, але й на практиці. Не враховуються, за невеликим винятком, і реальні детермінанти злочинної поведінки. Основна увага кримінологів, як і раніше, зосереджена на соціальних причинах злочинності. Безперечно, найпростіше вказати на недоліки соціальної політики держави, а людей, які порушили закон, зарахувати до атавістичної частини людства. Проте досконалих держав і суспільств не буває. Все починається з людини, яка будує і державу, і суспільство. Історія розвитку людства спростовує, на жаль, далекі від реалій, оптимістичні висновки про те, що в наш час біологічне в цілому успішно забезпечує соціальний прогрес людства. Кримінальні реалії сучасності свідчать про незначні успіхи в боротьбі із злочинністю.

Зміни у механізмі мотивації поведінки особистості можуть бути зумовлені короткочасними або більш тривалими ситуаціями, що виникають останнім часом все частіше. Якщо у нормальному стані свідомість людини підкоряє її інстинкти, то при порушенні емоційної рівноваги можливе часткове або повне блокування її свідомості. Складні життєві ситуації, кризи, фрустрація, стрес, конфлікти висувають підвищені вимоги до ресурсів особистості [63, с. 101]. Таким чином, у випадках, коли механізм вольової регуляції поведінки не спрацьовує і особистість не справляється із ситуацією, підсвідомість перехоплює керування поведінкою на себе, орієнтуючись на форми і методи, які застосовувалися носієм генетичної програми.

Чим більш раптовою є незвичайна ситуація або чим менший у людини набір можливих моделей поведінки, тим більша ймовірність спрацьовування інстинктів, які беруть керування поведінкою на себе, тобто, фактично, перемикають її на «автомат». Система забезпечення життєдіяльності в екстремальних умовах у кожної людини своя, неповторна і складається з елементів, які сформувалися не обов'язково у XX чи XXI ст. І, як наслідок, не виключена регресія, тобто «сповзання» на більш низький рівень з точки зору заборон, встановлених суспільством.

Наведені вище дані, на нашу думку, маючи пряме відношення до

поведінки людини взагалі та протиправної, зокрема, допоможуть вченим орієнтуватися у витоках деструктивних детермінант людської поведінки, що знаходяться за межами її свідомості. Особливу цінність ці знання становлять у наш час загрозово низької моралі, вбивств у нескінченних великих і малих війнах, значного розповсюдження злочинності. Знання, що стосуються внутрішнього світу особистості, повинні здобуватися спільними зусиллями філософії, психології, соціології, юриспруденції, кримінології. Величезний запас інформації стосовно внутрішнього світу особистості містять і релігійні джерела, зокрема, Біблія.

Варто зазначити, що найбільш слабкою ланкою в теорії попередження злочинності є неосяжність всієї глибини внутрішнього світу особистості, яка вчинила протиправне діяння, і, як наслідок, відсутність реально обґрунтованої концепції попередження негативних проявів. У зв'язку із цим, не можна погодитися із далекими від реалій, оптимістично поспішними висновками, які ще зустрічаються у кримінологічних дослідженнях. Деякі вчені стверджують, що у наш час біологічне в цілому успішно забезпечує соціальний прогрес людства і якщо навіть з якихось причин реалізація цієї функції буде ускладнена, то майбутнє, розумно упорядковане суспільство, спираючись на досягнення науки і техніки, вживе необхідних заходів для відповідного переобладнання своєї біологічної складової [121, с. 54].

Сьогодні не викликає сумніву реальність існування в структурі особистості та в мотивації її поведінки елементів неусвідомленого, можливість спадкової обумовленості реакції людини на вплив факторів зовнішнього середовища, що може призводити до деструктивних, неприйнятних для сучасної цивілізації форм соціальної поведінки.

Психолого-правові особливості протиправної поведінки є предметом вивчення юридичної психології, оскільки протиправна поведінка є широким поняттям, що включає не лише саме суспільно небезпечне, протиправне діяння (дію чи бездіяльність), але і його витоки, процес появи мотивів, постановки цілей, вибору засобів, прийняття суб'єктом майбутньої протиправної дії

різноманітних рішень тощо. Юридична психологія охоплює як сферу правової діяльності, так і сферу людської особистості та взаємодії людей, адже адаптація правових норм і взаємодія між людьми в більшості випадків перебувають у нерозривному зв'язку.

Не викликає сумніву те, що, аналізуючи протиправну поведінку в психолого-правовому полі, слід розглядати не тільки сам факт протиправної поведінки, але і її зв'язок із зовнішніми чинниками, а також враховувати сукупність внутрішніх, психічних процесів, що визначають рішення вчинити правопорушення, спрямовують та контролюють його виконання.

Вчені умовно розділяють процес формування та прояву протиправної поведінки суб'єкта на два основних етапи.

Перший етап – мотиваційний. На даному етапі у суб'єкта під впливом потреби, що виникає, формується дуже активний потребовий стан, який може потім перейти в мотив протиправної поведінки, особливо в тих випадках, коли певна потреба не може бути реалізована законним способом.

На мотиваційному етапі нерідко відбувається боротьба мотивів. Процес мотивації, змістом якого є боротьба мотивів вчинення правопорушення, супроводжують процеси цілеутворення, вибору об'єкта, на який суб'єкт планує скерувати свої протиправні дії. Спочатку мотиви і цілі можуть не збігатися, проте в подальшому можливе накладання мотивів на ціль [53, с. 97].

Завершенням даного етапу є прогнозування, що відбувається або в розгорнутому вигляді з уявним програванням ролей-образів, або в стислому, згорнутому вигляді. Наступним етапом виступає прийняття рішення. Після того, як рішення прийняте, оцінюються умови, в яких будуть відбуватися протиправні дії, з точки зору того, наскільки вони будуть сприяти досягненню поставлених цілей, підшуковуються, вибираються засоби і способи, зняряддя скоєння правопорушення. У разі підготовлюваного групового правопорушення серед його учасників розподіляються ролі з їх функціональними обов'язками [53, с. 239].

Проблема виникнення та формування мотивів протиправної поведінки є

різноплановою. Особливий інтерес для дослідження її психолого-правових особливостей становлять закономірності виникнення та формування мотивів протиправної поведінки. При цьому в мотиваційному процесі протиправної поведінки дослідники виокремлюють такі найважливіші етапи:

1. Виникнення потреби як джерела активності особистості. Певна потреба завжди передуює виникненню мотивів протиправної діяльності. Спочатку ця потреба може існувати безвідносно до об'єктів, які уможливають її задоволення. Далі виникає особливий, потребовий стан, актуальний для суб'єкта, який є результатом переживання потреби, що виникла, як власної, особистісно значущої. Слід зазначити, що саму по собі потребу, наприклад, матеріального добробуту, не можна оцінювати негативно. Однак ситуація виглядає цілком по-іншому, коли та сама потреба під впливом негативних впливів середовища й антисуспільного світогляду, деформується, наприклад, стає виправданням протиправних дій (розкрадання, зловживання службовим становищем тощо).

2. Перетворення потреби на мотив протиправної поведінки. Та сама потреба у свідомості кожної людини може оцінюватись по-різному. Варто зважати на той факт, що суб'єктивно усвідомлена значущість потреби може не збігатись із її об'єктивним значенням в суспільній свідомості. Залежно від значення, яким конкретна особистість наділяє потребу, вона або стає рушійною силою (мотивом) протиправної поведінки, або ж поступово втрачає своє актуальне значення [110].

З викладеного вище випливає, що на процес перетворення потреби на мотив протиправної поведінки вагомий вплив має конкретна життєва ситуація, активним учасником якої стає людина, яка прагне задовольнити цю потребу.

Таким чином, процес формування мотиву протиправної поведінки особистості можна уявити як циклічність, складові частини якої постійно взаємодіють: потреба – особистісний зміст – ситуація.

Спираючись на історико-правовий та логічний методи дослідження, можна зробити висновок, що вивчення психолого-правових особливостей протиправної поведінки повинно ґрунтуватись на врахуванні всієї сукупності

факторів, що визначають поведінку людини: особливостей, характерних властивостей особистості (світогляд, ціннісні орієнтації, рівень правосвідомості, спрямованість, соціальні установки, індивідуально-психологічні особливості, характер) та впливу соціального середовища на формування особистості та її поведінку як до факту виникнення протиправної ситуації, так і під час того, як ця ситуація відбувається.

Підхід до попередження злочинності з позицій психолого-правової та соціальної проблематики здатний відкрити нові перспективи дійсно конструктивного розуміння особистості людини і матиме позитивний вплив на подальше дослідження зазначених питань. Слід звернути особливу увагу на те, що особистість суб'єкта протиправних дій, виступаючи своєрідним фокусом, в якому концентруються у складному поєднанні детермінанти усіх рівнів – від біопсихологічного до соціального – є найважливішою ланкою у механізмі протиправної поведінки, інакше кажучи, носієм причин такої поведінки. У цьому контексті слід дослідити основні детермінанти формування протиправної поведінки людини та визначити дієві способи запобігання її проявам.

3.3 Макросередовищні та мікросередовищні детермінанти формування протиправної поведінки людини та способи запобігання їй

Як зазначалось у попередніх розділах, протиправна поведінка людини характеризується складною природою, зумовленою найрізноманітнішими чинниками, що перебувають у складній взаємодії, взаємозалежності та взаємовпливах.

Застосовуючи метод системного аналізу, феномен протиправної поведінки людини можна більш детально пояснити, розглянувши сукупність соціальних детермінант, що впливають на її формування.

Вагомий вплив на поведінку особистості має соціальне макросередовище як сукупність спільнот, організацій та груп, з урахуванням того, що вони є продуктом соціальних, економічних та політичних умов [194].

Таким чином, соціальні детермінанти можна поділити на дві групи: макросередовищні та мікросередовищні. До першої групи слід віднести суспільство, в якому живе людина, з урахуванням його історії, культурних традицій, етики, моралі та моральних цінностей, економічної та політичної ситуації тощо. Друга група включає безпосереднє оточення людини, передусім сім'ю, друзів, колег у навчанні та роботі тощо. Таким чином, розглянемо докладно кожен детермінант.

Серед макросередовищних детермінант варто виділити наступні:

– низький рівень життя значної частини населення та різкий контраст розподілу доходів у суспільстві. Рівень наркотизації та алкоголізації, які у безлічі випадків спричиняють протиправну та злочинну поведінку, найяскравіше виражений серед малозабезпечених прошарків населення. Проте так само часто існують випадки, коли підліткам з малозабезпечених сімей доводиться скоювати злочини заради виживання.

– недостатньо розвинута система дозвілля: слабка організація мережі гуртків, спортивних клубів, різноманітних воркшопів, відсутність турботи про залучення до них неповнолітніх, що перебувають у несприятливих умовах життя і виховання.

– недоліки навчально-виховної роботи у загальноосвітніх школах і професійно-технічних навчальних закладах (прояви формалізму, відмова від застосування індивідуального підходу до навчання тощо). Внаслідок цього не реалізуються належним чином такі завдання, як формування почуття громадянської відповідальності, управління своєю поведінкою, учні часто стають відченими від навчального колективу, втрачають інтерес до навчання і, як наслідок, нерідко поповнюють контингент неповнолітніх правопорушників. Зазначені обставини призводять до послаблення і втрати соціальних зв'язків, що полегшує контакт з джерелами негативних впливів [9, с. 172].

– недоліки в організації працевлаштування неповнолітніх, а також виховання їх у трудових колективах. Йдеться про несвоєчасне влаштування осіб у віці від 14 до 18 років, що закінчили або покинули школу і не

продовжують навчання; про недоліки професійної орієнтації, некоректне відношення до працюючих неповнолітніх (порушення законодавства про умови праці, відсутність турботи про їх залучення до заочної форми навчання та до професійного навчання). Усі ці явища, особливо з урахуванням того, що контроль сім'ї за працюючим неповнолітнім послаблюється, в його розпорядженні опиняються особисті гроші, у зв'язку з чим виникає прагнення довести свою «дорослість», – сприяють безцільному проведенню вільного часу та підвищує ймовірність контакту з криміногенною структурою.

– проникнення в молодіжне середовище стереотипів поведінки, несумісних з суспільними цінностями. Сюди слід віднести пропаганду алкоголю та наркотиків, статевої розбещеності, насильства та жорстокості. Найбільш значну роль тут відіграє вплив засобів масової інформації: фільмів, серіалів, телепередач, газетних і журнальних статей, і, особливо, Інтернет.

З іншого боку, при аналізі зв'язків між соціальними детермінантами та протиправністю слід звернути увагу на теоретичні припущення, що є підґрунтям теорії соціального контролю. Багато вчених погоджуються із американським соціологом та кримінологом Т. Херші в тому, що найбільш важливим компонентом соціального контролю є зв'язок особистості з її оточенням [193; 40]. Якщо цей зв'язок ослаблений або зруйнований, дуже складно зробити щось, окрім активізації репресивних формальних заходів контролю, щоб стримати людей від участі у злочинній діяльності. Саме це дозволяє визначити детермінанти протиправності у ситуації соціальних змін.

У сучасних дослідженнях зв'язку між соціально-економічним статусом та злочинністю акцентовано, що довготривале безробіття і наявність лише базової освіти є вагомими детермінантами злочинної поведінки. Результати ґрунтовного аналізу зазначеної проблеми припускають, що така поведінка визначається як причинністю, так і вибором механізмів [162].

Зв'язки між соціальними змінами та злочинністю, і, хоча й не завжди очевидні, процеси і явища, приховані за цими двома ідеями, вже давно становлять інтерес для соціологів і кримінологів. На цьому тлі злочинність

найчастіше розуміється як поведінка, визначена як протиправна, наприклад, в певних офіційних реєстрах. Це може виключити цілу низку відповідних питань, пов'язаних із соціальним сприйняттям небезпеки фактичного злочину, тобто злочину, що показаний у статистиці і не провокує реакцію з боку держави чи її інститутів.

Концепція «соціальних змін» знаходить застосування в описі різноманітних соціальних процесів, що прогресують на макрорівні та спостерігається на рівні місцевих громад. Можна обговорювати соціальні зміни у їх зв'язках зі злочинністю, аналізуючи вплив таких детермінант, як війни, революції, зміни режиму, індустріалізація, урбанізація та економічна ситуація масової міграції, революція, викликані технологічними змінами (та всі її наслідки), демографічні зміни, зміни способу життя та структури ринку праці; в цьому контексті також слід розглядати спосіб відображення інтернаціоналізації соціальних проблем. До всього цього можна також додати зміни, що відбуваються в суспільній свідомості, наприклад, ставлення до соціальної нерівності (і соціальної організації в цілому), наявність ризику в повсякденному житті, «правду» про злочинність і спосіб її контролю, а також культурне розмаїття. Саме тому видається неможливим створити універсальне визначення соціальних змін. У зв'язку з цим польський соціолог П. Штомпка наводить низку визначень, які паралельно використовуються в сучасній соціології, а потім пропонує своє власне: «соціальна зміна», на думку вченого, означає різницю між станом соціальної системи (тобто груп і організацій) в один момент часу і стану тієї ж системи в інший момент часу» [157]. Ці два стани можуть мати відмінності з точки зору складу та будови системи, а також з боку функцій, що виконуються різними елементами суспільства. П. Штомпка додає, що соціальні зміни можуть означати як окремий інцидент, так і процес з певною часовою динамікою і послідовністю якісних змін.

Один з найвпливовіших сучасних соціологів, англійський вчений Е. Гіденс стверджує, що соціальні зміни не є новітнім феноменом, а таким, який можна віднайти на кожному етапі розвитку будь-якого суспільства [35]. Незважаючи

на це, зараз усе відбувається в цілком іншому темпі, і саме ця швидкість змін виступає джерелом наших конкретних сучасних проблем. Ми спостерігаємо, як багато суспільств (навіть ті, які на даний момент не переживають радикальних, революційних перетворень) перебувають у стані розгубленості в світі, що надзвичайно швидко змінюється, особливо в сучасний період, коли зазначені зміни відбуваються одночасно і на макро-, і на мікрорівнях.

Сучасні вчені наголошують на корисності теорій модернізації, можливості та цивілізаційного процесу при аналізі впливу довгострокових соціально-економічних трансформацій зміни на рівень злочинності [179]. Теорія модернізації бере свій початок від праць Е. Дюркгейма, який вважав, що індустріалізація та урбанізація породжує збільшення злочинності, оскільки зазначені процеси характеризуються високим рівнем аномії, руйнуванням соціальних зв'язків, більшою анонімністю, зниженням рівня соціальної інтеграції [188].

Англійський кримінолог, дослідник злочинної та агресивної поведінки М. Ейснер запропонував поєднати теорію можливості з елементами теорії рутинної діяльності [179]. Остання пояснює частоту і специфіку злочинності в сучасних розвинених суспільствах, де повсякденна діяльність є мінливою. Ці зміни способу життя пов'язані з ослабленням механізмів громадського контролю. Це надзвичайно важливо, оскільки, згідно з припущеннями, що є підґрунтям теорії рутинної діяльності, злочин буде скоєний в будь-який момент, коли злочинець, що має достатню мотивацію, натрапить на привабливий та незахищений предмет у потрібному місці в потрібний час. У зазначеній теорії зроблено припущення, що кількість потенційних злочинців у суспільстві є постійною.

У постмодерних суспільствах різко зростає кількість можливостей для вчинення злочинів. Ця ситуація виступає не лише результатом культу споживання, який є рушійною силою для виробництва і доступності товарів, але й результатом масштабних заходів, спрямованих на створення потреб і

стимулювання попиту на предмети розкоші, які вважаються як престижними, так і надлишковими, зокрема, у середовищі молоді.

Вартою уваги видається також теорія процесу цивілізації німецького та британського філософа і соціолога Н. Еліаса [52]. Вона полягає в тому, що, в принципі, відсоток злочинів у сучасних суспільствах повинен зменшуватись паралельно з модернізацією та розвитком економіки. Вчений, зокрема, звертав увагу на прогресивне ослаблення соціальних зв'язків, соціальну дезінтеграцію, що супроводжує модернізацію, збільшення кількості можливостей для вчинення злочину, що є наслідком економічного зростання, а також зростання важливості самоконтролю і формального контролю.

Представники так званої Чиказької школи зробили вагомий внесок у дослідження питань злочинної поведінки, розвиваючи «екологічний» підхід до розуміння взаємодії між суспільством і навколишнім середовищем, пов'язуючи її з причинами злочинності. Зокрема, американські вчені К. Шоу та Г. Маккей наголошували на зв'язку між соціальними відносинами, міською соціальною структурою та їх стосунком до делінквентних проявів [219]. Їх дослідження показують, що високий рівень злочинності, як правило, властивий промисловим зонам, які характеризуються низьким рівнем домоволодіння. Вчені пояснювали цей феномен теорією «соціальної дезорганізації». Тобто, вони припускали, що відмінність в рівні делінквентності між областями корелює із середовищними змінними, серед яких виділяли житлові умови, демографічну стабільність та етнічний і соціальний статус.

Дещо пізніше англійський вчений Р. Девідсон спробував дати вичерпне пояснення взаємозв'язку між екологічними змінами і злочинністю [176]. Дослідник класифікував навколишнє середовище на дві категорії – фізичне середовище та соціальне середовище. Фізичне середовище, на його думку, стосується структури та дизайну території. Наприклад, парки, сквери, вулиці, торгові комплекси є основними компонентами фізичного середовища. Соціальне середовище пов'язане з певним набором контекстів, які формують підґрунтя для соціальної взаємодії поза домом, серед яких – школа, дозвілля та

сусідське оточення. Отже, дослідження Р. Девідсона пояснювало причини злочинної поведінки за допомогою соціального та фізичного середовища, яке створює можливості для злочинності.

Сучасні дослідження взаємозв'язку фізичного середовища і злочинних проявів демонструють, як фізичні функції, зокрема, дизайн житла, землекористування, територіальні особливості пов'язані з ризиками виникнення злочинних дій [221].

У даному контексті варто звернути увагу також на те, що населення земної кулі продовжує стрімко зростати, в той час як придатний для проживання людини простір залишається практично незмінним. Проживання великої кількості людей в обмеженому географічному регіоні породжує багато проблем. Природні ресурси не безмежні, і навколишньому середовищу може бути заподіяна непоправна шкода. Висока щільність населення є неприємною, стресовою для людини. Однак визначення рівня, за якого цей дискомфорт може трансформуватись в агресію, не допускає однозначного висновку. У той час, як частина досліджень доводить, що тіснота посилює агресію, інші свідчать, що вона пригнічує цей тип поведінки. Крім того, в кількох експериментах продемонстровано посилення агресії в тісному натовпі саме чоловіків, але не жінок. Низка дослідників намагалась пояснити ці суперечності, і більшість з них ставили питання про критичний чинник, який може спричиняти ефекти тісноти. Зокрема, було акцентовано на тому, що в тісноті загострюються або посилюються типові реакції індивіда на будь-які ситуації. Якщо типовими для людини є позитивні реакції, тіснота перетворить їх на ще більш сприятливі. Якщо ж типові реакції відносяться до розряду негативних, тіснота загострить їх негативну природу [112, с. 102]. Інші вчені звертають увагу на відмінність між поняттями щільності та тісноти. Щільність – це кількість людей на одиницю простору, вона є об'єктивною кількісною характеристикою. У свою чергу, тіснота є суб'єктивно сприйманим станом, який може виникати при високій щільності скупчення людей. Таким чином, спостерігаємо певні свідчення того, що тіснота призводить до негативних

відчуттів і негативних реакцій стосовно оточуючих. Наукові дослідження підтверджують тезу, що тіснота породжує негативні почуття, які за деяких умов можуть трансформуватися в агресивну поведінку [16, с. 174].

Трансформації економічних, політичних та соціальних умов, у яких функціонує особистість, часто супроводжуються розривом або різким ослабленням соціальних зв'язків. Така ситуація значно полегшує прийняття злочинних рішень, причому не лише на рівні індивіда, але й цілої соціальної групи. Зазначені механізми стосуються змін, пов'язаних із модернізацією та іншими глобальними процесами.

Дослідники зазначеної проблеми наголошують також на впливі індивідуальних характеристик особистості на прояви протиправної поведінки. Зокрема, український правознавець В. І. Тимошенко зазначає: «... неправомірні вчинки часто забезпечують негайне, легко досяжне задоволення бажань. Особи, що схильні до таких вчинків, зазвичай не мають належного контролю над собою, вони не здатні утриматись від негайної реалізації своїх інтересів. Правопорушник, як правило, не зв'язує себе тривалими обов'язками, ... він є особою безвідповідальною. Протиправні діяння можуть бути ризикованими, вони передбачають таємничість, небезпеку. Особи ж, позбавлені здатності володіти собою, люблять пригоди, є імпульсивними» [128, с. 66].

При аналізі макросоціальних детермінант злочинності слід акцентувати на значимості соціальної дезорганізації, яка є неминучим результатом соціальних змін. Соціологи не цілком знайшли спільну мову стосовно дефініції соціальної дезорганізації, проте можна припустити, що вона стосується ситуацій, коли соціальні зміни спричинили певний «збій» у функціонуванні окремих осіб та установ.

У деяких особливих випадках соціальна дезорганізація на макрорівні може призвести, наприклад, до того, що соціалізація сім'ї перестає відповідати новим соціальним умовам, пов'язаних, наприклад, із політичними, соціальними чи економічними перетвореннями. Щоправда, дезорганізація

зазвичай вважається нормальним станом справ в сучасних суспільствах, проте як тільки перевищений певний рівень перевищений на «макро-шкалі», робота механізмів громадського контролю порушується.

Підсумовуючи різноманітні погляди на макросередовищні детермінанти протиправної поведінки у світі, що постійно змінюється, слід звернути увагу на вплив порушення роботи механізмів громадського контролю, зростання кількості можливостей для вчинення протиправних дій, а також вплив нерівності, відчуження та депривації. Видається доцільним застосування певного поєднання основних положень теорії соціального контролю та теорії можливостей (приймаючи до уваги перспективу буденної поведінки) з елементами різних версій структурних теорій при аналізі детермінант протиправної поведінки як результату соціальних змін.

Особистість, що має схильність до асоціальної, протиправної поведінки, акумулює в собі певні негативні соціальні впливи, які можуть або бути безпосередньо пов'язаними із мікросередовищем – найближчим оточенням людини, або ж виступати наслідком порушення дії механізмів соціалізації, в результаті чого можуть виникнути різноманітні труднощі в сприйнятті та засвоєнні соціального досвіду, соціальних програм. До чинників, що формуються в найближчому оточенні людини, вчені відносять переважно недоліки сімейного виховання, педагогічні помилки, негативний вплив вулиці, навколишнього оточення.

Не викликає сумніву той факт, що саме вплив сім'ї виступає ключовим мікросередовищним детермінантом формування поведінки особистості. У всі історичні епохи обов'язком батьків було формування у дитини основ розуміння та розмежування категорій добра і зла, дозволеного та забороненого, морального і аморального. Саме у сім'ї закладається певний комплекс моделей поведінки, що нерідко супроводжує людину протягом усього її життя.

Таким чином, серед мікросередовищних детермінантів протиправної поведінки слід виділити наступні:

– негативний вплив у сім'ї. Сім'я є найважливішим соціальним інститутом, адже саме в родині відбувається становлення особистості підлітка. Однак вона не завжди є сприятливим середовищем для розвитку дитини. Серед несприятливих чинників сімейного виховання слід відзначити, насамперед, аморальний спосіб життя батьків, низький рівень їх освіти, емоційно-конфліктні стосунки в сім'ї, неповна сім'я, скрутне матеріальне становище. У неповнолітніх правопорушників значно частіше фіксується відсутність одного з батьків, ніж у підлітків, які не скоювали злочинів. Неповнолітні правопорушники вже з раннього віку починають вживати алкогольні напої. Більшість неповнолітніх правопорушників раніше вже вживали алкоголь та скоювали злочини, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння. Слід також звернути увагу на часті прояви жорстокості та насильства у таких сім'ях [20, с. 24].

– за способом спілкування та виховання варто виділяти ситуації гіпер- та гіпоопіки. Гіперопіка є такою ситуацією, коли батьки мають сильне бажання брати безпосередню участь у всіх проявах внутрішнього життя дитини (її думках, почуттях, поведінці). Характерно, що гіперопіка нерідко може набувати форм сімейної тиранії. Гіпоопіка – це відсутність належного контролю за дитиною, що часто трансформується у бездоглядність, яка може бути як наслідком невміння і/або небажання батьків виконувати свої обов'язки щодо виховання дітей, так і виникнути у зв'язку з об'єктивною неможливістю, станом здоров'я батьків, неповної сім'ї [21, с. 17].

Отже, контакти з найближчими родичами відіграють істотну роль у формуванні поведінки людини. Розсудливе, пильне, послідовне і вимогливе, і водночас поблажливе ставлення до дитини є запорукою її правильного розвитку.

Дитині з неблагополучної сім'ї переважно властива негативна самооцінка, вона почувається відкинутою, перебуває у стані постійного неспокою та фрустрації. Діти з таких сімей поведуться пасивно, апатично, але, як правило проявляють вороже ставлення до батьків.

Деякі батьки не відштовхують дитину, не вдаються до покарань, проте мають з нею слабкий емоційний контакт; у цьому випадку дитина теж може поводитись агресивно, в групі ровесників прагне звертати на себе увагу, імпонувати колегам, що також може призвести до проявів протиправної поведінки. І навпаки, надмірна акцептація з боку батьків також деформує індивідуальність особистості, вона стає зарозумілою, самовпевненою, навіть жорстокою, не контролює свої емоції та поведінку.

Протиправна поведінка людини, зокрема, підлітків, є неминучим суспільним феноменом. Це поняття є доволі відносним: з одного боку, воно дає певний поштовх динаміці розвитку суспільства, з іншого – сповільнює цей розвиток. Проблему протиправної поведінки неповнолітніх не можна залишати без уваги. Слід усвідомлювати, що профілактичні заходи в зазначеній сфері є невід'ємним атрибутом сучасного суспільства.

Як особливий вид соціальної практики, що забезпечує перетворення суспільних відносин, в результаті якого усуваються або нейтралізуються умови, що сприяють протиправній поведінці, вчені розглядають також профілактику правопорушень [29, с. 48].

Вчені-соціологи одноставно визнають важливість сім'ї як агента соціалізації. Соціальні дослідження показують, що функції сім'ї в сучасному суспільстві змінюються та зростає вплив інших агентів соціалізації, зокрема, однолітків. Зокрема, дослідження біографій неповнолітніх правопорушників наочно демонструють, що однією із провідних негативних умов у формуванні патологічних форм поведінки є несприятлива батьківська сім'я, в якій відбувається рання соціалізація дитини [45]. Спосіб життя батьків у таких сім'ях закладає основу майбутнього соціального і біологічного неблагополуччя, починаючи з перших днів життя. Накопичення різноманітної психоневрологічної симптоматики з раннього дитинства створює умови для формування характерологічних, поведінкових та особистісних аномалій [213].

Сім'я у всі часи мала значний вплив на становлення особистості підлітка. Прийнято виділяти такі типи сім'ї, що сприяють формуванню девіантної

поведінки дитини. Перший тип – педагогічно неспроможна, конфліктна, асоціальна сім'я. Педагогічно неспроможна сім'я, на думку вчених, займається вихованням дітей, проте для неї характерні некоректні підходи до виховання, безпорадність у побудові взаємин з дітьми. Основною метою виховних зусиль батьків нерідко стає лише досягнення послуху та зміцнення непорушності батьківського авторитету. Можна виокремити різноманітні позиції батьків, які призводять до встановлення помилкового авторитету, спотворюють систему сімейного виховання та завдають шкоди розвитку дитини [45]. До таких чинників доцільно віднести: неприйняття підлітка, домінуючу гіперопіку, запрограмованість вимог батьків, афективність, тривожність і страх за дітей, авторитарність виховання, гіперсоціальність. Найчастіше причиною неприйняття підлітка, його більш чи менш явного відторгнення є невідповідність очікуванням батьків соціальної долі дитини, що реально складається.

Таким чином, стан психологічного дискомфорту, який підліток відчуває в такому типі сім'ї, спонукає його шукати визнання в середовищі, що приймає його таким, яким він є, і забезпечує йому зростання самооцінки і самоповаги. Сім'я з домінуючою гіперопікою дитини блокує елементарні прояви її самостійності, таким чином ізолюючи її від навколишнього життя. У подібних випадках підліткові реакції емансипації можуть набувати гіпертрофованого характеру та нерідко стають формами активного протесту підлітка, виражаючись в антисоціальній, делінквентній, протиправній поведінці.

Запрограмованість вимог батьків передбачає відсутність альтернатив при вирішенні проблем підлітка. Надмір батьківського роздратування, невдоволення, неспокою створює в родині ефект загального збудження і хаотичності рішень і дій. Наслідком тривоги і страху за дітей, які набувають нав'язливого характеру та позбавляють батьків можливості адекватної оцінки своїх дій, стає посилення заборони і контролю, що викликає у дитини таку ж тривожність і занепокоєння.

Слід зазначити, що авторитарність виховання знаходить вияв у жорсткій

віковій субординації в сім'ї, категоричності оцінок і суджень, використанні примусу та репресивних заходів, включаючи фізичні покарання. При гіперсоціальності система виховання будується за цілком раціональному принципом і спрямована на досягнення соціально позитивних цілей, без урахування індивідуальності дитини та при мінімальних емоційних контактах з нею.

Інший тип сім'ї – це конфліктна сім'я, у якій виховна функція також деформована. Такий тип сім'ї характеризується зосередженістю батьків на перманентних конфліктах важкою морально-психологічною атмосферою для всіх членів сім'ї, в тому числі для дитини, агресивною реакцією конфліктуючих батьків на дитину, мимовільним виміщенням на дитині нервового напруження, налаштування дитини обома батьками один проти одного, примушуванням до виконання взаємовиключних ролей. Умови життя в такій сім'ї зазвичай перевищують межу адаптаційних можливостей дитини, викликають хронічне нервово-психічне напруження, що нерідко призводить до втечі з дому і створює сприятливе середовище для скоєння правопорушень. Для асоціальної сім'ї характерним є систематичне вживання алкоголю, наркотиків, прояви невмотивованої жорстокості та насильства. У сім'ях з асоціальною спрямованістю підлітки засвоюють таку нормативну систему, яка відображає цінності тієї субкультури, до якої належить сім'я.

Дослідники зазвичай виділяють дві форми десоціалізуючого впливу неблагополучних сімей – пряму та непряму [46, с. 40]. Прямі десоціалізуючі впливи виникають з боку найближчого оточення, яке наочно демонструє зразки асоціальної поведінки, антисоціальних настроїв та переконань, коли діють антисоціальні норми і цінності, групові приписи та зовнішні поведінкові регулятори, наслідком чого стає формування особистості асоціального типу. Непрямі десоціалізуючі впливи середовища можуть бути зумовлені різноманітними чинниками: соціально-психологічними, психолого-педагогічними, психологічними. Зокрема, соціально-психологічні чинники, що призводять до непрямой десоціалізації, характеризуються відсутністю

необхідних умов для спонукання до використання основних механізмів та способів соціалізації, які повинні сприяти перетворення системи зовнішньої регуляції на систему внутрішньої регуляції.

Грунтовний аналіз впливу різних типів сімей на психосоціальний розвиток дитини дозволяє констатувати, що особистість правопорушника може сформуватися не лише в сім'ях асоціального типу, що характеризується яскравими ознаками кримінальності та низьким рівнем матеріального забезпечення, але й у цілком благополучній родині з достатнім рівнем доходів. Це пов'язано з тим фактом, що емоційний зв'язок між батьками та дитиною може бути недостатнім.

На основі викладеного вище можна констатувати, що детермінантами протиправної поведінки дітей та молоді є, в основному, дезорганізація сімейного життя та недоліки і помилки виховання. Таким чином, можемо сформулювати наступні висновки:

- надзвичайно важливим є розуміння батьками потреб дитини; схвалення і повага до її прав можуть значною мірою нівелювати негативні форми поведінки, що виникають;
- надмірна свобода, так само, як і надмірний контроль можуть стати причиною небажаних форм поведінки;
- фізичні покарання у більшості випадків породжують агресивні прояви поведінки;
- діти, поведінка яких характеризується наявністю відхилень від норми, повинні бути оточені особливим доглядом через батьків, вихователів, шкільних педагогів.

Ще одним важливим детермінантом, що пов'язаний із найближчим оточенням, виступають навчальні заклади. Важливість участі школи в соціалізації дітей зумовлена із здобуттям першого досвіду засвоєння групової нормативності, формуванням, а іноді – деформацією «Я – концепції», апробацією статусно-рольового потенціалу особистості. В сучасній Україні значно зменшилась роль шкільного виховання в соціалізації дітей. Серед

причин такої ситуації варто зазначити відсутність єдиної державної концепції виховання дітей та молоді, недосконалість системи виховної роботи з дітьми, особливо з вихідцями з неблагополучних сімей.

Серед типових недоліків організації навчально-виховного процесу в школі слід виділити наступні: незнання вчителями дитячої психології, нерозуміння та несприйняття внутрішнього світу підлітка, з чого випливає невміння розглядати типові та індивідуальні особливості дітей різного віку; невміння визначити та проаналізувати мотиви тих чи інших вчинків; суто суб'єктивна точка зору при оцінюванні учнів; вбачання в проблемних учнях лише негативних рис особистості; нетактовність у спілкуванні та некоректні методи впливу. Все це у комплексі стає причиною виникнення напружених, конфліктних взаємин як між учнем і вчителем, так і між учнем і шкільним колективом.

При оцінці освітньої установи як одного з детермінантів формування протиправної поведінки неповнолітніх, вчені виділяють чотири стадії навчальної дезадаптації, які учень проходить у своєму розвитку: навчальна декомпенсація, шкільна дезадаптація, соціальна дезадаптація та криміналізація середовища вільного проведення часу [46]. Навчальна декомпенсація – це стан дитини, що характеризується виникненням труднощів при вивченні одного чи декількох предметів, за умови збереження загального інтересу до школи. Шкільна дезадаптація – це стан дитини, коли поряд із зростанням труднощів у навчанні на перший план виступають порушення поведінки, що знаходять вираження у вигляді конфліктів з педагогами, однокласниками, пропусканні занять. Соціальна дезадаптація – це стан дитини, що характеризується цілковитою втратою інтересу до навчання, перебування в шкільному колективі, вибір асоціального кола спілкування, захоплення вживанням алкогольних напоїв та наркотичних засобів [113, с. 228].

Із викладеного вище можна зробити висновок, що наслідком складних стосунків у сім'ї, несприятливої позиції в колективі, зазвичай, стає пошук підлітками іншого середовища, іншого кола спілкування, де вони прагнуть отримати можливість самоствердження, набути певного статусу, відчутти

самоповагу. Таким середовищем зазвичай стають неформальні угруповання, найчастіше вуличні компанії за місцем проживання. Спочатку, як показують дослідження, підлітки, які в майбутньому стають суб'єктами протиправної поведінки та правопорушень, згуртовуються завдяки ідентичним можливостям проведення вільного часу та відсутністю контролю за його проведенням. Вони прагнуть задовольнити свою потребу в спілкуванні, що не спричинятиме негативних емоцій, їх об'єднує потреба в розумінні. Підлітки знаходять співчуття серед собі подібних завдяки тому, що мають можливість відверто обговорювати свої невдачі та переживання, конфліктні ситуації у сім'ї, проблеми з навчанням тощо. Переважну більшість підлітків приваблює психологічна атмосфера груп, в яких відображаються такі необхідні для підлітків якості, як братство, безпосередність поведінки, відчуття захищеності, навіть якщо воно оманливе.

Зазначимо, що відсутність позитивного впливу сім'ї на неповнолітніх, невдачі в навчанні та спілкуванні та зближення з негативною групою можуть мати різну послідовність, проте у переважній більшості випадків спостерігаємо взаємодію цих трьох аспектів.

Сім'я, школа і друзі утворюють природне середовище для всіх без винятку дітей і підлітків, що володіє великою силою впливу на них. Причому родині належить особлива роль, оскільки, на відміну від інших виховних установ, вона здатна впливати на всі сторони особистості людини протягом усього її життя, вона виступає не лише дієвою, але й необхідною складовою процесу формування особистості.

Несприятливі чинники, що зумовлюють соціальну дезадаптацію дітей і підлітків, можуть бути пов'язані не лише із впливом найближчого оточення. Поряд з соціально-педагогічними дослідники виділяють також соціально-економічний та морально-етичний чинники [47, с. 248].

Соціально-економічний чинник включає наступні моменти: відчуття неповнолітніми несправедливості поділу суспільства на багатих і бідних, низький рівень життя населення, труднощі в продовженні професійної освіти

неповнолітніми, пов'язані із зростанням її недоступності, незначні перспективи працевлаштування, спричинені зростанням безробіття, небажання займатися малооплачуваною та низькокваліфікованою працею.

Морально-етичний чинник знаходить вияв у деградації морально-етичного рівня суспільства. Поряд зі стабільним зростанням алкоголізму, наркоманії, бездоглядності, сексуальної розбещеності, правопорушень і злочинів, а також зростанням кількості інших проявів антисоціальної поведінки особливо загрозливою видається тенденція до зміни ціннісних орієнтації підлітків та юнацтва, витіснення традиційних моральних цінностей, заміщення їх культом грошей, фізичної сили, зниження позитивної суспільної активності, утвердження соціальної апатії, виникнення стійкого прагнення до досягнення матеріального достатку будь-яким способом, у тому числі шляхом свідомого порушення моральних, соціальних та, врешті, правових норм. У даному контексті варто звернути особливу увагу також на вплив засобів масової інформації, які значною мірою формують ціннісні орієнтації особистості та сприйняття людьми різного віку широкого кола соціальних норм.

Ще одним вагомим чинником соціальної дезадаптації у наукових колах вважають біологічний, який пов'язує протиправну поведінку з несприятливими фізіологічними та/або анатомічними особливостями людського організму, що можуть чинити негативний вплив на поведінку людини [87]. Це, зокрема, патологічні відхилення у сфері біологічних потреб, що нерідко стають поштовхом до скоєння статевих злочинів та сексуальних девіацій; стан нервової системи та психіки, нервові та психічні захворювання, межові стани психіки, що посилюють збудливість нервової системи і тим самим зумовлюють неадекватні реакції особистості та значно ускладнюють можливість соціального контролю за її поведінкою; вплив спадкових захворювань (це особливо стосується спадкового алкоголізму та наркоманії); вплив психофізіологічних навантажень та конфліктних ситуацій. Вчені не залишають поза увагою такі чинники, як, наприклад, зміна хімічного складу навколишнього середовища, яка може спричинити різноманітні психосоматичні, алергічні, токсичні

захворювання, що також можуть виступати як додатковий криміногенний чинник [87, с. 22].

Окрім зазначених вище, деякі вчені виділяють особистісний чинник, який проявляється в активно вибірковому ставленні індивіда до середовища, що його приваблює, до норм та цінностей свого оточення, педагогічних впливів сім'ї, школи, громадськості, а також в особистих ціннісних орієнтаціях та особистій здатності до саморегуляції своєї поведінки [14].

Як слушно зазначає професор В. І. Тимошенко, «...правосвідомість індивіда лише в кінцевому підсумку визначається факторами, характерними для життєдіяльності суспільства загалом, поряд з цим значення мають особливості особистого досвіду, виховання, природні психологічні якості людини, які надають індивідуальність сприйняттю кожною особою правових поглядів, ідей і вимог, детермінують її реакцію на вказані ідеї й вимоги» [126, с. 97]. Дослідниця робить висновок, що прояви протиправної поведінки формуються шляхом взаємодії соціальних і біологічних факторів.

На нашу думку, заслуговує на увагу ще одна точка зору, згідно з якою прояви протиправної поведінки розглядаються як особисті рішення самої людини. Низка вчених стверджує, що зростання конфліктів між батьками і дітьми лише передбачає зміни в уявленнях підлітків про протиправну поведінку [211]. Таким чином, слід звертати особливу увагу на розвиток моральних суджень та рівень засвоєння підлітками моральних переконань, що, в свою чергу, може спричинити втягнення у злочинну поведінку. Окрім цього, було встановлено, що правопорушники мали значно вищий рівень негативних емоцій, ніж у контрольному зразку [220]. Звідси випливає, на протиправну поведінку можуть мати вплив як негативні емоції, так і когнітивні уявлення.

За допомогою соціалізації діти отримують фундаментальні навички своєї поведінки як члена суспільства, або, більш конкретно, в якості члена своєї громади, і, це вміння полягає саме у відповідності поведінки людини моральним, соціальним, правовим нормам. Проте у ситуації, коли підлітки досягають найвищого рівня пізнавальної здатності, вони нерідко переживають

психологічну кризу та деідеалізацію [220, с. 163]. Таким чином, підлітки звертаються до інших носіїв необхідного досвіду, у зв'язку з чим нові цінності та ідеали стають частиною особистості.

Підсумовуючи викладене вище, можемо висловити твердження, що значення різноманітних детермінант протиправної поведінки людини визначається не лише їх сутністю, але й потужністю, силою впливу, активністю та тривалістю впливу. Слід акцентувати на тому, що між самими детермінантами виникають дуже складні взаємозв'язки. Вони можуть сприяти один одному, протидіяти або діяти паралельно, взаємно послаблюватись, посилюватись або врівноважуватись. Що стосується конкретного прояву протиправної поведінки, то вважаємо за доцільне виділення, насамперед, його головних, вирішальних детермінант. Від них слід відрізнити другорядні детермінанти, які лише модифікують акт протиправної поведінки, прискорюють або сповільнюють його, сприяють або перешкоджають йому.

Прагнення зрозуміти причинно-наслідковий контекст та витоки злочинної та протиправної поведінки є природним для будь-якого цивілізованого суспільства. На основі системно-структурного методу аналізу мікросередовищних та макросередовищних детермінант поведінки людини можна констатувати, що:

1) Співвідношення факторів не обов'язково виступає причинним зв'язком. Те, що значна кількість злочинців і правопорушників походять з неблагополучних сімей, не обов'язково означає, що вплив такої сім'ї стає причиною правопорушень та злочинності.

2) Не існує єдиної теорії, яка б пояснила всі прояви протиправної та злочинної поведінки. Різноманітні типи злочинності та правопорушень вимагають різних причинно-наслідкових пояснень.

3) Не слід змішувати первинні та вторинні причини. Наприклад, погані умови навчання не є первинною причиною протиправної поведінки. Однак, неблагополучна сім'я може виступати первинним причинним фактором.

4) Неможливо логічно виокремити причину злочину або правопорушення. Причинно-наслідковий зв'язок є багатофакторним явищем і питому вагу кожного фактора складно визначити.

Важливим детермінантом соціально-правової поведінки (як правомірної, так і протиправної) виступає правосвідомість як самосвідомість особистості, предметом якої стають її права, а об'єктом виявляється вона сама як складова частина суспільства [139, с. 12]. Ефективна протидія проявам протиправної поведінки вимагає вивчення криміногенних дефектів правосвідомості, що обумовлюють протиправну поведінку. У зв'язку з цим важливим видається вивчення правосвідомості з погляду детермінації соціально-правової поведінки людини та груп людей. Таким чином, вважаємо доцільним виділити ті елементи правосвідомості, що відіграють першочергову роль в обумовленні правомірної поведінки людини, її готовності дотримуватися вимог закону.

Слід зазначити, що в процесі розвитку правової держави зростає роль закону в системі соціальних регуляторів, зростає значення дотримання правових засад у поведінці людей зокрема та в житті суспільства і держави загалом. Ключовою проблемою забезпечення реалізації принципів верховенства права ми вважаємо недостатній рівень правосвідомості та правової культури, правовий нігілізм громадян, який руйнує духовно-моральні цінності та стає підґрунтям для низки негативних соціальних явищ (пияцтво, наркоманія, порнографія, проституція, сімейне насильство, побутова злочинність, нехтування правами та інтересами оточуючих, посягання на чужу власність тощо). Умовами, що сприяють поширенню правового нігілізму, слід вважати недосконалість законодавства України, що стосується проблем протиправної поведінки та практики його застосування, вибірковість у застосуванні норм права, недостатність інституційних механізмів, що гарантують безумовне виконання вимог закону та справедливість санкцій за їх порушення.

У правовій державі, якою прагне стати сучасна Україна, боротьба з протиправною поведінкою буде неможливою без розвитку правосвідомості

населення на рівні всіх її структурних елементів. З метою подолання проявів протиправної поведінки ми пропонуємо виділити основні структурні компоненти правосвідомості, які суттєво детермінують соціально-правову поведінку людини та є важливими для виявлення та усунення дефектів правосвідомості (Див. Табл. 2)

Табл. 2

Дефекти правосвідомості

Елементи правосвідомості	Дефекти правосвідомості
Ставлення до закону та правових норм	Ставлення до закону, правових норм негативне або суперечливе. Правові вимоги, права та обов'язки сприймаються як непотрібні, необов'язкові для виконання, шкідливі для людей тощо.
Ставлення до правомірної та протиправної поведінки людини	<p>Законослухняна поведінка вважається неприйнятною (невигідною, неправильною), набуває негативного значення.</p> <p>Поширені уявлення про неможливість законно задовольнити свої потреби та інтереси, або можливість, що вимагає більше зусиль порівняно з протиправним способом.</p> <p>Протиправна поведінка сприймається як норма, виражене позитивне ставлення до злочинного способу життя, задоволення своїх потреб і вимог.</p> <p>Протиправна поведінка сприймається як «неправильна», але вимушено необхідна для вирішення життєвих проблем, окремі злочини знаходять виправдання. Відсутні реальні та конкретні уявлення про те, як жити відповідно до правових приписів, задовольняти матеріальні потреби, взаємодіяти з іншими людьми, вирішувати конфлікти, проводити дозвілля тощо.</p>
Уявлення про законослухняну особистість та суб'єктів протиправного діяння, ставлення до них	<p>Уявлення про те, що більшість людей скоюють правопорушення, спокійне ставлення до цього. Негативне, байдуже або зневажливе ставлення до законослухняних громадян.</p> <p>Позитивне ставлення до правопорушника, відсутність осуду щодо нього, виправдання протиправних дій.</p>
Ставлення до соціальних цінностей, що охороняються правом	Негативне (зневажливе, егоїстичне, споживацьке, неприязне) ставлення до соціальних цінностей, що охороняються правом

Соціально-правові очікування	Уявлення про те, що більшість правопорушників уникає відповідальності або її легко уникнути, вчинивши протиправну дію
Ставлення до правоохоронних органів та їх діяльності	Переконавання про відсутність в суспільстві необхідного рівня контролю правопорядку, відсутність почуття безпеки. Оцінка криміногенної ситуації в Україні як складної, що характеризується високим рівнем злочинності при об'єктивно належному рівні правопорядку. Неадекватна оцінка діяльності органів правопорядку, виражене неаргументоване негативне ставлення до них.
Ставлення до виконання громадянського обов'язку щодо участі в підтриманні правопорядку	Негативне ставлення до можливості надавати допомогу органам правопорядку. Згода брати участь у правоохоронній діяльності лише при порушенні своїх прав, захисті приватної власності або прав і свобод близьких людей.

Враховуючи викладене вище, з метою попередження проявів протиправної поведінки вважаємо необхідним створення на державному рівні Концепції розвитку правової культури та правової освіти громадян, у якій буде визначено мету, принципи та основні напрями державної політики України у сфері розвитку правосвідомості з урахуванням змін, які спричиняють перетворення в сфері правового і духовного буття особистості.

Основними напрямами Концепції повинні стати наступні: розвиток високого рівня правової культури населення, формування традицій поваги до закону і правопорядку, порядності та сумлінності як основних складових моделі соціальної поведінки особистості та подолання правового нігілізму, який стає суттєвою перешкодою на шляху розвитку України як правової держави.

Державна політика України у сфері боротьби з проявами протиправної поведінки повинна здійснюватись стосовно мультикультурного та багатонаціонального населення в цілому, окремих соціальних груп та кожного громадянина зокрема. Особливу увагу варто приділити формуванню правової культури та правовій освіті підлітків та молоді. У здійсненні державної політики в зазначеній сфері повинні брати участь державні органи, органи

місцевого самоврядування, професійні об'єднання юристів та громадські організації. Державна політика повинна здійснюватись у тісній взаємодії зі структурами громадянського суспільства, необхідною є підтримка діяльності недержавних організацій, яка сприяє досягненню цілей державної політики.

В Україні необхідно створити умови, що забезпечують розвиток правосвідомості громадян, їх обізнаність про характер, способи та межі здійснення та захисту їх прав і законних інтересів в адміністративному та судовому порядку, а також доступ громадян до кваліфікованої юридичної допомоги. Важливим завданням держави є також пояснення необхідності дотримання громадянами своїх обов'язків, поваги прав і законних інтересів інших осіб незалежно від раси, національності, мови, ставлення до релігії, переконань та інших обставин.

Державна політика щодо подолання проявів протиправної поведінки повинна орієнтуватись на сформовані в ході історичного розвитку суспільства норми моралі та загально визнані моральні цінності, спрямовані на забезпечення правомірної поведінки громадян. Формування позитивної правовосвідомості повинне забезпечуватись, зокрема, завдяки чіткій системі заходів щодо протидії різноманітним формам поведінки, яка може становити небезпеку правопорядку та мирному життю населення.

Серед основних чинників формування правової культури та позитивного типу правосвідомості та поведінки, на нашу думку, варто виділити наступні:

- характер виховання і високий рівень моралі у сім'ї, законослухняна поведінка батьків як приклад формування моделі правомірної поведінки;
- достатній рівень навчання основ правосвідомості у закладах освіти;
- поширення серед населення доступних для сприйняття інформаційних матеріалів, покликаних формувати правову грамотність і правосвідомість (друкованих, електронних, аудіовізуальних засобів тощо, а також за допомогою ЗМІ);
- доступність і зрозумілість послуг, що надаються населенню в системі державної служби, доступність правосуддя, судового захисту порушених прав;

ефективна діяльність судів; суворе дотримання державними службовцями норм закону та професійної етики;

- зрозумілість, доступність та ефективність законодавства, його відповідність реальній суспільно-політичній та економічній ситуації в Україні, реалізація в законодавстві принципів справедливості та рівноправності, забезпечення відповідності норм права потребам та інтересам різних соціальних груп;

- систематичний контроль за станом законодавства України з метою його вдосконалення, виявлення прогалин і суперечностей; застосування здобутків сучасного законодавства європейських країн; попередження неправильного розуміння і застосування закону;

- ефективна діяльність правоохоронних та інших уповноважених органів щодо виявлення порушень закону та правопорядку, забезпечення справедливого покарання за прояви протиправної поведінки;

- забезпечення правопорядку в усіх важливих сферах життя громадян, зокрема, сфері реалізації товарів і послуг;

- доступність для громадян кваліфікованої юридичної допомоги; неухильне дотримання юристами в їх професійній діяльності норм закону та професійної етики.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що з метою протистояння проявам протиправної поведінки особистості необхідно розробити систему заходів щодо вдосконалення законодавства України, що стосується проблем протиправної поведінки, на теоретичному рівні, а також забезпечити його дієве практичне застосування з метою підвищення ефективності державного та регіонального управління та правоохоронної діяльності для досягнення демократичних суспільних цілей і завдань.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи викладене у третьому розділі, можемо зробити наступні висновки.

Обґрунтовано, що норми поведінки виступають певними правилами поведінки людини у просторі суспільних відносин, вони виступають в ролі очікуваних суспільством правил поведінки.

Констатовано, що суб'єктивні чинники протиправної поведінки можуть мати не лише соціальний характер, а й біологічне, фізіологічне підґрунтя.

Проаналізувавши взаємозв'язок «норма – вибір – відповідальність», висловлено твердження, що норма не може бути однозначною основою для висновку про відповідальність особи за будь-яке відхилення від неї, таким критерієм може виступати лише рівень відповідності чи невідповідності обраної форми поведінки морально-правовим суспільним реаліям в сучасній державі.

Стверджується, що вибір певної моделі поведінки детермінується не лише об'єктивними, а й суб'єктивними властивостями особистості, відповідно, конкретний вчинок не тільки не може повністю відповідати середнім соціальним нормам, а навпаки, передбачає відхилення від них.

Обґрунтовано, що на деструкцію людської поведінки, яка нерідко призводить до протиправних і злочинних дій, мають значний вплив кризові стани особистості, які виникають внаслідок особистісних переживань та/або кризових явищ в оточуючому середовищі.

Зазначено, що характер поведінки зумовлений її внутрішнім світом, природною і духовною індивідуальністю, проте слід зважати на те, що особистість акумулює в собі характер суспільних відносин, проте у формі особливій, притаманній тільки їй самій.

Проаналізовано різноманітні концепції теорії протиправної поведінки. Зазначено, що, оскільки джерела протиправної поведінки особистості закладені в біологічній природі, її важко подолати, проте існує можливість коректувати її

міжособистісні прояви та запобігати злочинам за допомогою психологічних засобів.

Визначено макросередовищні та мікросередовищні детермінанти мотивації протиправної поведінки особистості. Стверджується, що основним мікросередовищним детермінантом формування поведінки особистості виступає сім'я, адже саме вона закладає в людині основи розуміння та розмежування категорій добра і зла, дозволеного та забороненого, морального і аморального, а також формує певний комплекс моделей поведінки, що нерідко зберігається протягом усього життя людини.

Констатовано, що сучасна парадигма протиправної поведінки повинна ґрунтуватись на комплексному методі дослідження, що передбачає системний метод пізнання дійсності.

ВИСНОВКИ

У дисертації за допомогою сучасних методів дослідження, аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових праць здійснено нове вирішення наукового завдання, сутність якого полягає у розкритті філософсько-правових аспектів протиправної поведінки людини. Робота визначається сучасною постановкою проблеми, виявленням і дослідженням нових ідей та тенденцій у зазначеній сфері. При написанні роботи враховано положення чинного законодавства України та міжнародні правові стандарти, що стосуються протиправної поведінки. На основі проведеного комплексного теоретико-правового аналізу, з використанням діалектичного, аксіологічного, феноменологічного та інших методів, головні наукові та практичні результати відповідають вимогам наукової новизни і дають змогу сформулювати наступні висновки.

1. В результаті аналізу витоків та еволюції змісту поняття протиправної поведінки, критичного огляду наукових праць можна стверджувати, що більшість вчених під протиправною розуміє антисоціальну поведінку, що характеризується відхиленням від правових норм та як діяння, які завдають шкоди правам громадян та інтересам суспільства. Розуміння поняття протиправної поведінки зазнавало еволюційних змін протягом різних історичних епох.

Можна стверджувати, що у період глобалізаційних перетворень видозмінюється розуміння феномена поведінки особистості. На поведінку сучасної людини, зокрема, протиправну, мають значний вплив інформаційні чинники, адже порушення правових норм перебуває у безпосередньому зв'язку з динамічним розвитком суспільства. Таким чином, у сучасних підходах до розуміння цього явища запропоновано зосередити увагу не лише на традиційних уявленнях, але й враховувати актуальні проблеми, тенденції та перспективи. Такий комплексний підхід дає можливість створення ефективних механізмів запобігання проявам протиправної поведінки.

Запропоновано визначення протиправної поведінки як соціально шкідливої, такої, що суперечить праву, дії чи бездіяльності особистості, як усвідомлено, так і неусвідомлено мотивованої, наслідком якої стає застосування правовідновних заходів, а у передбачених законом випадках – заходів юридичної відповідальності.

2. Узагальнено здобутки європейської філософсько-правової думки щодо сутності поняття «протиправна поведінка». Це дозволило констатувати, що ключові аспекти поведінки особистості та її детермінанти мислителі минулого пов'язували в основному з особливостями світогляду людини, її моральними якостями, духовними, зокрема, культурними та релігійними цінностями, а також із розумінням таких понять, як «право», «закон», «справедливість», «відповідальність», «покарання» тощо, наголошуючи, зокрема, на важливості впливу на протиправну поведінку природного та соціального середовища, особливостей політичного, економічного та культурного життя.

3. Аналізуючи методологічні засади, акцентовано на тому, що порівняльно-правовий підхід до поглядів на сутність протиправної поведінки та її законодавче визначення у зарубіжних правових системах можна вважати доволі консервативним. Це пов'язано, насамперед, зі стійкими суспільними та правовими поглядами на прояви поведінки, що виокремлюється у сприйнятті особистості як протиправна, антисуспільна, карна. Проте варто звернути увагу на те, що законодавству в згаданій сфері властиві постійні зміни та реформування відповідно до актуального соціально-політичного та економічного становища окремої держави, а, відтак, змін зазнає і трактування феномена протиправної поведінки.

Виокремлено основні методологічні принципи аналізу протиправної поведінки в правових системах зарубіжних країн, серед яких: системний підхід, принцип детермінізму, феноменологічний підхід, структурний принцип та діяльнісний принцип.

4. Встановлено загальні філософсько-правові засади правового пізнання протиправної поведінки. Їх дослідження дозволило стверджувати, що

протиправність слід трактувати як суперечність нормативному зразку поведінки, створеного законодавством, інакше кажучи, протиправна поведінка – це невідповідність санкціонованим нормам, визначеними ним з метою регулювання суспільних відносин. Сутність протиправності полягає в тому, що вчинок порушує встановлений у приписі наказ або заборону конкретної поведінки, чи утримання від такої поведінки, і тим самим порушує санкціоновану норму.

5. Охарактеризовано протиправну поведінку людини на теоретичному рівні. Розкрито зміст ознак протиправної поведінки людини, запропоновано авторський підхід до її класифікації, обґрунтовано місце даного варіанту правової поведінки в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Зважаючи на те, що протиправна поведінка та проблеми її попередження є комплексними і складними для розуміння явищами, акцентовано на необхідності розробки спеціалізованих методик запобігання її проявам.

Зазначено, що в контексті філософії протиправність необхідно розглядати у двох основних парадигмах: по-перше, як феномен соціального буття, що впливає на процеси розмивання правових, моральних, духовних, політичних норм; по-друге, як відхилення людини від її людяності, як спробу виходу за рамки фіксованих стандартних форм поведінки. Окрім цього, протиправну поведінку слід розглядати не лише з позицій правомірності, неправомірності чи протиправності, але й з точки зору герменевтичного підходу із застосуванням таких філософських понять, як «поведінка», «право», «міра», «страх» тощо.

Узагальнено різноманітні підходи до визначення змістовних елементів протиправного діяння: мотивів, мети, способів і засобів її досягнення. Їх дослідження дозволило стверджувати, що результатом зазначеного діяння є матеріальне втілення інтересів суб'єкта. Мотивом протиправної поведінки часто виступає також задоволення особистих потреб (моральних і фізичних), бажань, пристрастей, прагнень. Констатовано, що характеристика поведінки суб'єкта у момент вчинення протиправного діяння виступає основним системоутворюючим критерієм аналізу здатності особистості до регуляції своєї

поведінки та її об'єктивної оцінки. Проаналізовано особливості вольового процесу, характерні для протиправної поведінки. Зазначені особливості не передбачають прямого правового впливу на відносини, що виникають у зв'язку з протиправною поведінкою, проте право чинить на них опосередкований вплив, пов'язаний із настанням певних правових наслідків.

6. Встановлено, що ключову роль у дослідженні природи агресивної поведінки особистості відіграють соціальні, особистісні та психологічні чинники, які діють в контексті цілісної особистості та перебувають у безпосередньому зв'язку з конкретною життєвою ситуацією. В структурі агресивної поведінки ключову роль відіграє сукупність особистісно-психологічних детермінант. На основі аналізу наукових теорій агресивної поведінки можна стверджувати, що агресія виступає основою порушень у поведінці, в тому числі, її протиправних проявів.

7. Охарактеризовано основні чинники становлення протиправної поведінки, серед яких виділено: соціальну спрямованість особистості, її ставлення до прийнятих в конкретному суспільстві норм, правил поведінки, моральних цінностей, способів розв'язання суперечностей, особливі якості, що виступають чинником формування механізмів самоконтролю та стримування; здатність суб'єкта до саморегуляції, а також наявність чи відсутність намірів контролювати свою поведінку. Проблему вибору певної форми поведінки доцільно досліджувати поетапно, зосереджуючи увагу на аналізі детермінуючого впливу кожного чинника зокрема.

8. Констатовано, що психолого-правові особливості протиправної поведінки людини ґрунтуються на сукупності чинників, які варто об'єднати у дві групи: 1) особливості особистості, її характерні властивості (світогляд, ціннісні орієнтації, рівень правосвідомості, спрямованість, соціальні установки, індивідуально-психологічні особливості, характер); 2) вплив соціального середовища на формування особистості та вибір нею моделей поведінки.

9. На основі ґрунтовного аналізу сучасних теорій, що торкаються проблем протиправної поведінки, зроблено висновок, що серед її детермінантів слід

виділяти макросередовищні (ті, що стосуються особливостей конкретної ситуації або залежать від впливу оточення, стану навколишнього середовища), а також мікросередовищні (ті, що відображають специфічні риси та схильності конкретної особистості). У зазначеному контексті висловлено наступні твердження: 1) співвідношення детермінант не обов'язково виступає причинним зв'язком; 2) не існує єдиної теорії, яка б пояснила всі прояви протиправної та злочинної поведінки, різноманітні типи правопорушень вимагають різних причинно-наслідкових пояснень; 3) не слід змішувати первинні та вторинні причини протиправної поведінки; 4) неможливо логічно виокремити єдину причину злочину або правопорушення.

Встановлено, що суспільні умови потребують встановлення конкретних способів і методів подолання чи усунення каузальних факторів виникнення протиправної поведінки, до яких можна віднести: 1) запобігання кризовим явищам, що стають руйнівними для суспільства й особи; 2) встановлення системного комунікативного зв'язку між владою і суспільством; 3) виявлення заздалегідь руйнівних психіко-поведінкових проявів особи і своєчасне попередження їх наслідків; 4) систематичний аналіз і збалансування прийнятих законодавчих актів, їх порівняльний аналіз із сучасним законодавством європейських держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин. Сповідь / Августин ; пер. з латини Ю. Мушак. – 2-ге вид. – К. : Основи, 1997. – 319 с.
2. Адамян А. С. Правова природа казусу як невинного заподіяння шкоди / А. С. Адамян // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Наук. вісн. Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2014. – № 10-2. – Т. 2. – С. 88-90.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : пер. с нем. / А. Адлер. – М. : Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 96 с.
4. Андросюк В. Г. Людина і зброя / В. Г. Андросюк // Наук. вісн. Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 82.
5. Антонян Ю. М. Криминология : избранные лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
6. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 366 с.
7. Антонян Ю. М. Психология убийства / Ю. М. Антонян. – М. : Юристь, 1997. – 304 с.
8. Антонян Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника : (неблагоприятные влияния на личность в микросреде) / Ю. М. Антонян. – М. : РИО МВД СССР, 1975. – 159 с.
9. Бабаев М. М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних / М. М. Бабаев. – М. : Юрид. лит., 2008. – 382 с.
10. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992. – С. 20.
11. Бандура А. Теория социального научения : пер. с англ. / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.

12. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа ; пер., вступ. ст., коммент. и прилож. Ю. М. Юмашев. – М. : Международные отношения, 2000. – 240 с.
14. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Социальное здоровье России, 1994. – 224 с.
15. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : АСТ, 2006. – 81 с.
16. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль : пер. с англ. / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2001. – 512 с.
17. Бихевиористская теория Дж. Уотсона [Электронный ресурс] / Psyarticles.ru : учебные статьи по психологии. – Режим доступа: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=245
18. Блувштейн Ю. Д. О содержании понятия «личность преступника» / Ю. Д. Блувштейн // Теоретические проблемы учения о личности преступника : сб. науч. тр. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 48-54.
19. Большой энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1998. – 2-е изд., перераб. и доп. – 1456 с.
20. Бондарева П. Ю. Категории преступлений и проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних // Уголовное право. – 2012. – № 4. – С. 23-28.
21. Боровиков В. О совершенствовании института уголовной ответственности несовершеннолетних / В. Боровиков // Уголовное право. – 2003. – № 4. – С. 15–18.
22. Будіянський М. Ф. Психологія особистості : навч.-метод. посіб. / М. Ф. Будіянський ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, Ін-т математики, економіки та механіки. – О. : Астропринт, 1999. – 112 с.

23. Бэкон Ф. Сочинения в 2-х т. / Ф. Бэкон ; [пер. Н. А. Федорова]. – 2-е, испр. и доп. изд. – М. : Мысль, 1977-1978. – Т. 2. – 1978. – 595 с.
24. Бэрн Р. Агрессия : пер. с англ. / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
25. Васильев В. Л. Юридическая психология : учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – 6-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2012. – 608 с.
26. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілий. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
27. Веккер Л. М. Психика и реальность : единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
29. Волгарева И. В. Уголовная ответственность несовершеннолетних / И. В. Волгарева, Н. К. Шилов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2012. – 291 с.
30. Вольтер Ф. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Ф. Вольтер ; пер. с фр. Н. Лапшиной ; под ред. и предисл. А. Герцензона. – М. : Госюриздат, 1956. – 339 с.
31. Вчення про особистість у суспільних науках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://x-uni.com/gosudarstvo-i-pravo/info/vchennya-pro-osobist%D1%96st-u-susp%D1%96lnikh-naukakh>
32. Ганнушкин П. Б. Избранные труды / П. Б. Ганнушкин. – М. : Медицина, 1964. – 252 с.
33. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини : моногр. / Т. З. Гарасимів. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – 420 с.
34. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій ; пер. В. Підмогильний. – К. : Основи, 1994. – 416 с.
35. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – № 1. – С. 57-82.

36. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – 1964. – 748 с.
37. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс ; пер. з англ. Р. Димерець ... [та ін.] ; наук. ред. Т. Польська. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
38. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2-х т. / П. А. Гольбах ; пер. с фр. П. С. Юшкевича. – М. : Мысль, 1963. – Т. 1. – 1963. – 715 с.
39. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2-х т. / П. А. Гольбах ; пер. с фр. П. С. Юшкевича. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 1963. – 563 с.
40. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Х. : Акта, 2000. – 323 с.
41. Гусарев С.Д. Тематичний словник термінів та визначень з курсу теорії держави та права / С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник, О.Л. Слюсаренко. – К. : АРТЕК, 1996. – 85 с.
42. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Р. Декарт ; пер. з фр. З. Борисюк, О. Жупанський ; ред. П. Соколовський. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 304 с.
43. Дидро Д. Сочинения : в 2-х т. / Д. Дидро ; пер. с фр. ; сост., ред., вступ, ст. и примеч. В. Н.Кузнецова. – М. : Мысль, 1986-1991. – Т. 1. – 1986. – 592 с.
44. Дидро Д. Сочинения : в 2-х т. / Д. Дидро ; пер. с фр. ; сост., ред., вступ, ст. и примеч. В.Н.Кузнецова. – М. : Мысль, 1986-1991. – Т. 2. – 1991. – 604 с.
45. Дмитриев М. Г. Психолого-педагогическая диагностика делинквентного поведения у трудных подростков / М. Г. Дмитриев, В. Г. Белов, Ю. А. Парфенов. – СПб. : ПОНИ, 2010. – 316 с.
46. Дмитриев М. Г. Социальная поддержка как фактор формирования стрессустойчивости человека / М. Г. Дмитриев // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Психолого-социальная работа в современном обществе: проблемы и решения» (Санкт-Петербург, 2007). – СПб.: СПбГИПСР, 2007. – С. 40-43.

47. Дмитриев М. Г. Социально-психологические установки в потребностно-мотивационной сфере у подростков с различным уровнем агрессивности / М.Г. Дмитриев // Материалы международной научн.-практ. конф. «Психолого-социальная работа в современном обществе : проблемы и решения» (Санкт-Петербург, 2008 г.). – СПб.: СПбГИПСР, 2008. – С. 247-249.
48. Дозорцева Е. Г. Аномальное развитие личности у подростков с противоправным поведением : методология психического исследования и практика / Е. Г. Дозорцева // Российский психиатрический журнал. – 2000. – № 2. – С. 19-31.
49. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. посіб. / О.Ю. Дроздов ; М.А. Скок. – Чернігів : ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, 2000. – 156 с.
50. Дубинин Н. П. Что такое человек / Н. П. Дубинин. – М. : Мысль, 1983. – 334 с.
51. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – СПб. : Союз, 1998. – 267 с.
52. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н. Еліас ; [пер. з нім. О. Логвиненко]. – Київ : Альтернативи, 2003. – 672 с.
53. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии / М. И. Еникеев. – М. : Норма, 1996. – 611 с.
54. Загальна теорія держави і права / за заг. ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 320 с.
55. Зайчук О.В. Теорія держави і права : академ. курс : підруч. / О. В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 545 с.
56. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
57. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А.Ф. Зелинский. – Х. : Вища школа, 1986. – 168 с.

58. Зелінський А. Ф. Кримінологія : навч. посіб. / А. Ф. Зелінський. – Х. : Рубікон, 2000. – 240 с.
59. Змановская Е. В. Девиантология : (психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2003. – 288 с.; Психологические проблемы агрессии в социальных отношениях : моногр. / И. А. Фурманов ... [та ін.] ; под науч. ред. И. А. Фурманова. – Брест : БрГУ, 2014. – 261 с.
60. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения : учеб. пособ. / К. Е. Игошев. – Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.
61. История политических и правовых учений / отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1986. – 843 с.
62. Капустіна О. В. Соціально-психологічний аспект особистості злочинця [Електронний ресурс] / О. В. Капустіна. – Режим доступу: http://sconference.org/publ/nauchno_prakticheskie_konferencii/psikhologicheskie_nauki/juridicheskaja_psikhologija/16-1-0-456
63. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса ; Психологическая антропология стресса : моногр. / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Академический проект, 2009. – 943 с. – (Технологии психологии).
64. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя / А. Г. Ковалев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 136 с.
65. Ковалева Е. Л. Правомерное и противоправное поведение : их соотношение : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Е. Л. Ковалева ; МВД РФ, Академия управления. – М. : [б. в.], 2002. – 288 с.
66. Козенко Ю. О. Поведінка особи : історико-правове узагальнення / Ю. О. Козенко // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 121-126.
67. Конфуций. Афоризмы мудрости / Конфуций ; [под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева, Н. В. Бутромеевой]. – СПб. : Белый город, 2006. – 448 с.

68. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога / Н. И. Конюхов. – Воронеж : МОДСК, 1996. – 218 с.
69. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
70. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. – Ростов-н/Д : Феникс, 1999. – 512 с.
71. Крафт-Эбинг Р. Начала уголовной психологии для врачей и юристов / Р. Крафт-Эбинг. – СПб. : Тип. П. П. Меркульева, 1874. – 144 с.
72. Криминология / под ред. Г.А. Аванесова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 480 с.
73. Криминология. Общая часть : учеб. для вузов / под ред. В. В. Орехова. – СПб. : СПб ГУ, 1992. – 216 с.
74. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій / за ред. М.Й. Коржанського. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.
75. Кримінальний кодекс України : станом на 1 січня 2014 року / [упор. В.І. Тютюгін]. – Х. : Право, 2014. – 231 с.
76. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В. Н. Кудрявцев. – М. : Инфра-М, «Форум», 1998. – 216 с.
77. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 448 с.
78. Кудрявцев В. Н. Личность преступника / ред. кол. : В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1975. – 270 с.
79. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев // Избранные труды по социальным наукам : в 3-х т. / В. Н. Кудрявцев ; РАН. – М. : Наука, 2002. – Т. 1. – 2002. – 568 с.
80. Кудрявцев В. Н. Современная социология права : учеб. / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юристъ, 1995. – 297 с.

81. Кудрявцев В. Н. Социальные деформации : (причины, механизмы и пути преодоления) / В. Н. Кудрявцев ; РАН, Ин-т государства и права. – [Б. м. : б. в.], 1992. – 133 с.
82. Кушнірова Т. В. Вивчення особистості правопорушника в системі організації його соціального супроводу / Т. В. Кушнірова // Соціальна робота в Україні : наук.-метод. журн. – 2011. – № 1-2. – С. 71-78.
83. Ланцова Л. А. Социологическая теория девиантного поведения / Л. А. Ланцова, М. Ф. Шурупова // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4. – С. 8-14.
84. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння : у 4-х кн. / Дж. Локк ; пер. з англ. Н. Бордукова. – [Х.] : Акта, 2002. – Кн. 1. – 2002. – 152 с.
85. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо. – М. : Академический проект, 2011. – 237, [1] с. – (Психологические технологии).
86. Лоренц К. Так называемое зло / К. Лоренц ; пер. А. И. Федоров. – М. : Культурная революция, 2008. – 616 с.
87. Мазяр О. В. Диференціальна психологія : курс лекцій / О. В. Мазяр. – Житомир : [б.в.], 2013. – 41 с.
88. Маноха О.Є. Методологічна функція кримінології / О. Є. Маноха ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. - К. : [б.в.], 2006. – 196 с.
89. Маркович Д. Ж. Общая социология / Д. Ж. Маркович ; Акад. социальных наук. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 1995. – 326 с.
90. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики : пер. с англ. / А. Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1997. – 430 с. – (Психология. Культурология. Антропология).
91. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
92. Мельник П. В. Психологічні механізми девіантної поведінки / П. В. Мельник, І. І. Лановенко // Право України. – 2000. – № 4. – С. 90-93.
93. Минникес И. А. Объективно-противоправное деяние / И. А. Минникес // Российский юридический журнал. – 2008. – № 2. – С. 19-23.

94. Мінаков М. А. Кантове поняття віри розуму в контексті німецького просвітництва : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / М. А. Мінаков ; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К. : [б. в.], 2000. – 18 с.
95. Мунье Э. Манифест персоналізма / Э. Мунье ; пер. с фр. И. С. Вдовиной, В. М. Володина. – М. : Республика, 1999. – 560 с.
96. Мушинська О. В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О.В. Мушинська; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : [б. в.], 2005. – 19 с.
97. Новий тлумачний словник української мови : [для школярів, абітурієнтів, студ., викл.] / уклад. : І. О. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – 543 с.
98. Омелянчик С. В. Адміністративно-деліктологічна характеристика особи правопорушника, що посягає на громадський порядок і громадську безпеку : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С. В. Омелянчик ; Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет». – Запоріжжя : [б. в.], 2014. – 190 с.
99. Оніщенко Н. М. Протиправна поведінка / Н. М. Оніщенко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998-2003. – Т. 5 : П-С. – 2003. – С. 175.
100. Основы знаний уголовного права. Общая часть : составлено семинаром Васэда для сдающих государственные экзамены на право занятия юридической деятельностью. – Токио, 1997. – 268 с.
101. Пасека М. О. Поняття особи неповнолітнього правопорушника / М. О. Пасека // Наук. вісн. Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2014. – № 9-1. – С. 215-217.
102. Первин Л. А. Психология личности : теория и исследования : пер. с англ. / Л. А. Первин, О. П. Джон. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 608 с.

103. Пережогин Л. О. Асоциальное поведение детей и подростков [Электронный ресурс] / Л. О. Пережогин, Н. В. Вострокнутов. – Режим доступа: <http://drlev.ru/tr/serb2012.pdf>
104. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.
105. Петрусенко В. Л. Філософія : курс лекцій : навч. посіб. [для студ. вищ. закл. освіти] / В. Л. Петрусенко. – 3-є вид., переробр. і доп. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, 2001. – 448 с.
106. Платонов Ю. П. Психология конфликтного поведения / Ю. П. Платонов. – СПб. : Речь, 2009. – 544 с.
107. Психология конституциональных различий у У. Шелдона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.club/chapter.php/47471/63/Raiigorodskiii_-_Psihologiya_i_psihoanaliz_haraktera.html
108. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 1967. – 347 с.
109. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо ; пер. з фр. О. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
110. Сафуанов Ф. С. Определение мотивации преступного поведения несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве [Электронный ресурс] / Ф. С. Сафуанов, Е. В. Васько // Психологические исследования: электрон. науч. журнал. – 2009. – № 5(7). – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/227-safuanov7.html>
111. Сахаров А. Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника / А. Б. Сахаров // Теоретические проблемы учения о личности преступника : сб. науч. тр. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 10-18.
112. Сельченко К. В. Психология человеческой агрессивности / К. В. Сельченко. – Воронеж : МОДЭК, 1999. – 656 с.

113. Семенча Л. Г. Психологічні особливості поведінкових проявів дезадаптованих підлітків / Л. Г. Семенча // Психологічні перспективи / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; [редкол.: Л. Засекіна (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : [б.в.], 2012. – Вип. 20. – С. 223-234.
114. Семенюк Р. А. Своевременная (ранняя) профилактика противоправного поведения несовершеннолетних как основа предупреждения преступности/ Р. А. Семенюк // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – № 369. –С. 114-118.
115. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / Л. А. Сенека ; пер. з лат. А. Содомора. – 2-ге вид. – К. : Основи, 1999. – 603 с.
116. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г. С. Сковорода. – Львів : Світ, 1995. – 526 с.
117. Словарь практического психолога / сост. Ю. А. Головин. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.
118. Словник філософських термінів [Електронний ресурс] / О. А. Матюхіна, Є. Ф. Сластенко, С. М. Ягодзінський. – Режим доступу: <http://sophia.nau.edu.ua/2010-07-29-11-48-45/2010-07-29-11-51-27/162-2010-08-06-20-34-17>
119. Словопедія : словник іншомовних соціокультурних термінів. Мотиви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/39/53404/260845.html>
120. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика диагностики / Л. Н. Собчик. – М. : Ин-т практической психологии, 1997. – 480 с.
121. Соотношение биологического и социального : (материалы к симпозиуму в г. Москве, сентябрь 1975 г.). - М., 1975. – 200 с.
122. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / В. П. Андрущенко ... [та ін.] ; заг.ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – К. : Рубікон ; Х. : [б.в.], 1997. – 400 с.

123. Спенсер Г. Основания социологии [Электронный ресурс] / Г. Спенсер. – Режим доступа: <http://abc.vvsu.ru/Books/sotsiologij/page0002.asp>
124. Теории научения [Электронный ресурс] / Психологос : энциклопедия практической психологии. – Режим доступа: http://www.psychologos.ru/articles/view/teorii_naucheniya
125. Терминологический словарь : противоправное поведение [Электронный ресурс] // Портал Ліга : Закон – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TS001627.html
126. Тимошенко В. І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 6. – С. 94-100.
127. Тимошенко В. І. Особистісна сторона протиправної поведінки / В. І. Тимошенко // Держава і право. – 2011. – Вип. 54. – С. 3-9.
128. Тимошенко В. І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 12. – С. 61-67.
129. Титаренко Т. М. Життєва криза очима психолога [Електронний ресурс] / Т. М. Титаренко. – Режим доступа: http://upsihologa.com.ua/tytarenko_crisis5.html
130. Титарчук М. О. Поведінка особистості як діяльність : соціально-філософський погляд / М. О. Титарчук // Мультиверсум : філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2006. – № 58. – С. 104-113.
131. Тома Аквінський. Сума теології / Святий Тома з Аквіну ; [пер. з лат. П. Содомора]. – Львів : Сполом, 2010. – Кн. 1 : Про Бога. Питання 1-43. – 2010. – 518 с.
132. Турьянский В. А. Изменение социального поведения в процессе структурных преобразований современного российского общества : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.04 : спец. «Социальная структура, социальные институты и процессы» / В. А. Турьянский ; Новочеркасский гос. технолог. ун-т. – Новочеркасск : [б. в.], 1998. – 150 с.

133. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : учеб. пособие / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М. : Омега-Л, Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. – 576 с.
134. Уголовное право зарубежных государств. Понятие преступления и вина / И.С. Власов ... [та ін.]. – М. : Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы, 1972. – Вып. 2. – 1972. – 207 с.
135. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной республики Германия : текст и научно-практ. комментарий / Под ред. А. И. Рарога. – М. : Проспект, 2010. – 280 с.
136. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_philosophy/
137. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 840 с.
138. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. В.І. Шинкарук ... [та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – VI, 742 с.
139. Фоменко С. С. Совершенствование правосознания личности : социально-философский аспект / С. С. Фоменко, Н. Н. Целищев // Аграрное образование и наука. – 2013. – № 4. – С. 11-17.
140. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freyd/psih12.php
141. Фройд З. Вступ до психоаналізу / Зигмунд Фройд ; [пер. з нім. П. Таращука]. – Х. : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 478 с.
142. Фролова Н. Ю. Правомерное и неправомерное поведение как парные юридические категории / Н. Ю. Фролова // Право и государство : теория и практика. – 2010. – № 1. – С. 7-10.
143. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
144. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм, пер. Г. Ф. Швейника. – М. : АСТ, 2011. – 288 с.

145. Фромм Э. Душа человека, ее способность к добру и злу / Э.Фромм, пер. В.А. Закса. – М. : АСТ, 2010. – 256 с.
146. Хабриев Р. Ф. Девиантное поведение как социальная проблема : дисс. ... канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 : «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Р. Ф. Хабриев ; Казанский гос. ун-т. – Казань : [б. в.], 2003. – 184 с.
147. Хрестоматия по истории древнего Рима. – М. : Высшая школа, 1987. – 698 с.
148. Хрящев А. В. Опасные действия лиц с психическими расстройствами непсихотического характера (структура, механизмы, экспертная оценка) : автореф. дисс. ... докт. мед. наук : спец. 14.00.18 «Психиатрия» / А. В. Хрящев ; Гос. науч. центр социальной и судебной психиатрии. – М. : [б. в.], 2004. – 45 с.
149. Хьелл Л. Теории личности : основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. ... [та ін.], 1997. – 608 с.
150. Чукут С. А. Генеза духовної культури (управлінський вимір) : моногр. / С. А. Чукут. – К. : Вид-во УАДУ, 1999. – 256 с.
151. Шакун В. І. Концептуальні засади розвитку кримінологічної науки в Україні / В. І. Шакун // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1 (1). – С. 366-376.
152. Шакун В. І. Онтологічний вимір у кримінології / В. І. Шакун // Право України. – 2010. – № 7. – С. 136-143.
153. Шерток Л. Непознанное в психике человека / Л. Шерток. – М. : Прогресс, 1982. – 312 с.
154. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : учеб. для вузов / Г. Г. Шиханцов. – Изд. 2-е. – М. : Зерцало-М, 2006. – 272 с.
155. Шнайдер Г.-Й. Криминология : пер. с нем. / Г.-Й. Шнайдер. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – 502 с.
156. Штангрет М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді : (на прикладі закладів освіти МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук

: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. Й. Штангрет ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів : [б. в.], 2007. – 20 с.

157. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.

158. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – Х. : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

159. Шур Э.-М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке / Э.-М. Шур. – М. : Прогресс, 1977. – 328 с.

160. Югай Г.А. Антропосоциогенез : философские и психологические аспекты / Г. А. Югай. – М. : Знание, 1982. – 64 с.

161. Ясперс К. Собрание сочинений по психопатологии : в 2-х т. / К. Ясперс. – М. : Академия, 1996. – Т. 1. – 1996. – 352 с.

162. Aaltonen M. Social determinants of crime in a welfare state : Do they still matter? / M. Aaltonen, J. Kivivuori, P. Martikainen // Acta Sociologica. – 2011. – Vol. 54. – № 2. – P. 161-181.

163. Adler F. Criminology / F. Adler, G. Mueller, W. S. Laufer. – 8th ed. – NY : McGraw-Hill, 2013. – 496 p.

164. Akers R. L. Rational choice, deterrence and social learning in criminology : the path not taken / R. L. Akers // Journal of Criminal Law and Criminology. – 1990. – Vol. 81. – P. 653-676.

165. Andrejew I. Kodeks karny, z komentarzem / I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter. – Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1973. – 999 s.

166. Andrejew I. Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie / I. Andrejew. – Warszawa : PWN, 1988. – 282, [2] s.

167. Attree L. The UK and extremism : understanding the problem and owning our values [Електронний ресурс] / L. Attree ; Saferworld. – <http://www.saferworld.org.uk/news-and-views/comment/181-the-uk-and-extremism-understanding-the-problem-and-owning-our-values>

168. Bad behavior [Электронный ресурс] / Understanding society : innovative thinking about social agency and structure in a global world. – Режим доступа: <http://understandingsociety.blogspot.com/2008/08/bad-behavior.html>
169. Bandura A. Transmission of aggression through imitation of aggressive models / A. Bandura, D. Ross, S. A. Ross // *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1961. – Vol 63(3). – P. 575-582.
170. Becker G. S. Crime and punishment : an economic approach [Электронный ресурс] / G. S. Becker. – Режим доступа: <http://www.nber.org/chapters/c3625.pdf>
171. Beling E. von. Die Lehre von Vorbrechen / E. von Beling. – Aalen : Scientia, 1964. – XI, 548 S.
172. Cieślak M. Polskie prawo karne / M. Cieślak. – Warszawa : PWN, 1997. – 741 s.
173. Clarke R. V. Modeling offenders' decisions : a framework for research and policy / R. V. Clarke, D. B. Cornish // *Crime and Justice* / M. Tonry and N. Morris (eds.). – Chicago: University of Chicago Press, 1985. – Vol. 6. – P. 147-185.
174. Conte P. Droit pénal général / P. Conte, P. Maistre du Chambon. – 5e éd. – Paris : Colin, 2000. – 360 p.
175. Dahm G. Liberales oder autoritäres Strafrecht? / G. Dahm, F. Schaffstein. – Hamburg : Hanseatische Verlagsanstalt, 1933. – 56 S.
176. Davidson R. N. Crime and environment / R. N. Davidson. – London : Croom Helm, 1981. – 189 p.
177. Edwards P. Hard and soft determinism / P. Edwards // *Determinism and freedom in the age of modern science : proceedings of the first annual New York University Institute of Philosophy (New York, February 9 and 10, 1957)* / S. Hook (ed.). – New York : Collier, 1961. – 280 p.
178. Effect of frustration upon imitation of aggression / M. A. Hanratty ... [et al.] // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1972. – Vol. 21(1). – P. 30-34.

179. Eisner M. Modernity strikes back? A historical perspective on the latest increase in interpersonal violence (1960–1990) / M. Eisner // *International journal of conflict and violence*. – 2008. – Vol. 2. – P. 288-316.
180. Engstrom E. J. Emil Wilhelm Magnus Georg Kraepelin (1856–1926) / E. J. Engstrom, M. M. Weber, W. Burgmair // *The American Journal of Psychiatry*. – 2006. – Vol. 163. – № 10. – P. 1710.
181. Ferri E. *Criminal sociology* / E. Ferri. – Boston : Little, Brown, 1917. – 310 p.
182. Fishbein D. H. Biological perspectives in criminology / D. H. Fishbein // *Criminology*. – Vol. 28. – P. 27-72.
183. Framingham J. Types of psychological testing [Электронный ресурс] / J. Framingham ; PsychCentral. – Режим доступа: <http://psychcentral.com/lib/types-of-psychological-testing/>
184. Friedman Th. L. *The Lexus and the olive tree* / Th. L. Friedman. – Rev. ed. – NY : Farrar ; Straus ; Giroux, 2000. – 450 p.
185. Goddard H. *Feeble-mindedness : its causes and consequences* / H. Goddard. – NY : Arno Press, 1973. – XII, 599 p.
186. Goring Ch. *The English convict ; A statistical study* / Ch. Goring. – London : His Majesty's Stationery Office, 1913. – 458 p.
187. Gottfredson M. R. *A general theory of crime* / M. Gottfredson, T. Hirschi. – Stanford : Stanford University Press, 1990. – XVI, 297 p.
188. Hamlin J. The normality of crime : Durkheim and Erikson [Электронный ресурс] / J. Hamlin. – Режим доступа: http://www.d.umn.edu/cla/faculty/jhamlin/4111/Durkheim%20-%20Division%20of%20Labor_files/The%20Normality%20of%20Crime.pdf
189. Hokanson J. E. The modification of autonomic responses during aggressive interchange / J. E. Hokanson, K. R. Willers and E. Koropsak // *Journal of Personality*. – 1968. – Vol. 36. – Iss. 3. – P. 386-404.
190. Hołyst B. *Kryminologia* / B. Hołyst. – Wyd. 9, rozsz. – Warszawa : LexisNexis, 2007. – 1523 s.

191. Jeffery C. R. The historical development of criminology / C. R. Jeffery // *Pioneers of criminology* / ed. H. Mannheim. – Chicago : Quadrangle, 1960. – 402 p.
192. Jeremy Bentham / ed. by F. Rosen. – Aldershot, England ; Burlington, VT : Ashgate, 2007. – XXII, 621 p.
193. Key idea : Hirschi's social bond/social control theory [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/36812_5.pdf
194. Kirst-Ashman K. K. Human behavior in the macro social environment : an empowerment approach to understanding communities, organizations, and groups / K. K. Kirst-Ashman. – 4th ed. – Belmont : Brooks/Cole, [2014]. – XXVI, 616 p.
195. Kodeks karny. Część ogólna [Электронный ресурс] / Internetowy System Aktów Prawnych. – Режим доступа: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970880553>
196. LaFave, W. R. Criminal law / W. R. LaFave. – St. Paul : Thomson/West, 2003. – 4th ed. – XXXI, 1223 p.
197. Lasslett K. Crime or social harm? A dialectical perspective [Электронный ресурс] / K. Lasslett. – Режим доступа: http://statecrime.org/data/2011/10/crime_or_social_harm.pdf
198. Lemert E. M. Human deviance, social problems, and social control / E. M. Lemert. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1967. – VIII, 211 p.
199. Levasseur G. Droit pénal et procédure pénale / G. Levasseur, A. Chavanne, G. Lefranc. – 9e éd. – Paris : Sirey, 1988. – XVI, 316 p.
200. Listwan S. J. Personality and criminal behavior : reconsidering the individual : diss. for the degree of PhD / S. J. Listwan ; Wright State University. – Cincinnati : [s. n.], 2001. – 173 p.
201. Liszt F. von. Lehrbuch des Deutschen Strafrechts / F. von Liszt. – 21. u. 22. völl. durchgearb. Aufl. – Berlin : de Gruyter, 1919. – XXVI, 698 S.
202. Lombroso C. Crime : its causes and remedies / C. Lombroso. – Holmes Beach : Gaunt, Inc., 2010. – 648 p.

203. Marek A. Prawo karne : zagadnienia teorii i praktyki (studium prawnicze) / A. Marek. – Warszawa : Beck, 1997. – 699 s.
204. Maurach R. Strafrecht : Allgemeiner Teil / R. Maurach, H. Zipf. – 8., völl. neu bearb. Aufl. – Karlsruhe : Müller, 2014. – XXIV, 1046 S.
205. McIver R. M. Social causation / R. M. McIver. – Boston : Ginn, 1942. – 414 p.
206. Miller N. Minor studies in aggression : the influence of frustrations imposed by the in-group on attitudes expressed by the out-group / N. Miller, R. Bugelski // Journal of Psychology. – 1948. – Vol. 25. – P. 437-442.
207. Moyer K. E. Kinds of aggression and their physiological basis / K. E. Moyer // Communications in Behavioral Biology. – Pt. 2. – P. 65-87.
208. Nullum crimen sine lege [Електронний ресурс] / Legal Information Institute [LII]. – Режим доступу: https://www.law.cornell.edu/wex/nullum_crimen_sine_lege
209. Opar A. Filozoficzno-metodologiczne aspekty teorii negatywnych znamion czynu przestępnego / A. Opar // Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych. – 2006. – Z. 2. – S. 5-24.
210. Oxford handbook of criminology / ed. by M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner. – 2nd ed. – NY : Oxford University Press, 1997. – 1078 p.
211. Pardini D. A. Developmental shifts in parent and peer influences on boys' beliefs about delinquent behavior / D. A. Pardini // Journal of Research on Adolescence. – 2005. – Vol. 15. – P. 299-323.
212. Paternoster R. Decisions to participate in and desist from four types of common delinquency : deterrence and the rational choice perspective / R. Paternoster // Law & Society Review. – 1989. – Vol. 23. – Iss. 1. – P. 7-40.
213. Phenomenology of specialization of criminal suspects [Електронний ресурс] / M. Tumminello ... [et al.]. – Режим доступу: <http://www.oalib.com/paper/3026957#.VhJQeW5r7IU>
214. Pinatel J. Histoire des sciences de l'homme et de la criminologie / J. Pinatel. – Paris : L'Harmattan, 2003. – 130 p.

215. Pradel J. Droit pénal / J. Pradel. – Paris : Editions Cujas, 2000. – T. 1. – 1997. – 938 p.
216. Quiros B. de. Modern theories of criminality / Bernaldo de Quiros ; transl. by A. de Silvio. – Boston : Little, Brown, 1911. – XXVII, 249 p.
217. Reasoning criminal : rational choice perspectives on offending / D. B. Cornish, R. V. Clarke (eds.). – New Jersey : Transaction Publishers, 2014. – 268 p.
218. Sampson R. J. Crime and deviance over the life course : the salience of adult social bonds [Электронный ресурс] / R. J. Sampson, J. H. Laub. – Режим доступа: http://scholar.harvard.edu/files/sampson/files/1990_asr_laub.pdf
219. Shaw C. R. Juvenile delinquency and urban areas / C. R. Shaw, H. D. McKay. – Chicago : University of Chicago Press, 1942. – XXXII, 451 p.
220. State and trait emotions in delinquent adolescents / B. Plattner ... [et al.] // Child psychiatry and human development. – 2007. – Vol. 38. – P. 155-169.
221. Taylor R. B. Physical environment and crime : A final summary report presented to the National Institute of Justice (January 1996) [Электронный ресурс] / R. B. Taylor, A. V. Harrell. – Режим доступа: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles/physenv.pdf>
222. Turner Ch. Key facts, key cases : Tort / Ch. Turner. – Abingdon, Oxon ; NY, NY : Routledge, 2014. – XXXII, 252 p.
223. Wacker J. G. A conceptual understanding of requirements for theory-building research : guidelines for scientific theory-building / J. G. Wacker // Journal of Supply Chain Management. – 2008. – Vol. 44(3). – P. 5-15.
224. Warylewski J. Bezprawność kryminalna [Электронный ресурс] / J. Warylewski. – Режим доступа: <http://archel.warylewski.com.pl/bezpr.htm>
225. Welzel H. Studien zum System des Strafrechts / H. Welzel // Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft. – 1939. – Bd. 58. – S. 491–566.
226. Wolter W. Nauka o przestępstwie / W. Wolter. – Warszawa : PWN, 1973. – 362 s.
227. Wróbel W. Relacyjne i wartościujące ujęcie bezprawności w prawie karnym / W. Wróbel // Przegląd Prawa Karnego. – 1993. – № 8. – S. 5-18.

228. Zoll A. O normie prawnej z punktu widzenia prawa karnego / A. Zoll // Krakowskie Studia Prawnicze. – 1990. – R. 23. – S. 78-96.

229. Zoll A. Okoliczności wyłączające bezprawność czynu (zagadnienia ogólne) / A. Zoll. – Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1982. – 171 s.

Прокуратура України
ПРОКУРАТУРА ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРОКУРАТУРА МІСТА ЧЕРНІВЦІ

вул. 28 Червня, 69, м. Чернівці, 58000,

тел./факс (0-372)55-15-84 e-mail: misk.prok.cv@gmail.com

11.09.15 № 113/130-15

Фонарюк О.Ю.

вул. Кармелюка, 135-а/21, м. Чернівці

Шановна Олена Юрїївна!

На Ваше звернення від 10.09.15 № 5013 вх 15 повідомляю, що працівники прокуратури міста Чернівців ознайомились та впроваджують в діяльність прокуратури міста Чернівці результатами дисертаційного дослідження аспіранта кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Фонарюк О.Ю. на тему «Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір» щодо визначення основних аспектів становлення протиправної поведінки та її структурно-якісних ознак; аналізу основних чинників становлення протиправної поведінки людини як форми соціального відхилення; вдосконалення філософсько-правового аналізу феномену протиправної поведінки людини в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій; характеристики об'єктивних та суб'єктивних чинників формування протиправної поведінки людини в сучасному українському суспільстві.

Додаток: акт 4 на арк.

З повагою
Прокурор міста Чернівці
старший радник юстиції

О. Кирик

АКТ
впровадження наукових розробок
дисертаційного дослідження аспіранта
кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ
Фонарюк Олени Юріївни
на тему: «Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір»
у практичну діяльність прокуратури м.Чернівці

м. Чернівці

11.09.2015 року

Даний документ складено про те, що результати дисертаційного дослідження на тему: «Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір» аспіранта кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Фонарюк Олени Юріївни, щодо:

- визначення основних аспектів становлення протиправної поведінки та її структурно-якісних ознак;
- аналізу основних чинників становлення протиправної поведінки людини як форми соціального відхилення;
- вдосконалення філософсько-правового аналізу феномену протиправної поведінки людини в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій;
- характеристики об'єктивних та суб'єктивних чинників формування протиправної поведінки людини в сучасному українському суспільстві, в подальшому будуть використовуватися у роботі прокуратури м. Чернівці.

Прокурор м. Чернівці
старший радник юстиції

О.Кирик

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ МВС УКРАЇНИ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ**

вул. Головна 24, м. Чернівці, 58000

тел. (0372) 591-410, факс (0372) 522-064

22.09.2015 № Ст\ 815 На № _____ від _____

Львівський державний
університет внутрішніх справ
Кафедра теорії та історії
держави і права

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертаційного
дослідження аспіранта**

Фонарюк Олени Юріївни

**на тему: «Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий
вимір» у практичну діяльність органів внутрішніх справ**

Даний документ складено про те, що результати дисертаційного дослідження на тему: «Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір» аспіранта кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Фонарюк Олени Юріївни, щодо:

- визначення основних аспектів становлення протиправної поведінки та її структурно-якісних ознак;
- аналізу основних чинників становлення протиправної поведінки людини як форми соціального відхилення;
- вдосконалення філософсько-правового аналізу феномену протиправної поведінки людини в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій;
- характеристики об'єктивних та суб'єктивних чинників формування протиправної поведінки людини в сучасному українському суспільстві.

В подальшому будуть використовуватися у роботі органів внутрішніх справ Чернівецької області.

**Заступник начальника УМВС –
начальник кримінальної міліції
полковник міліції**

С.М. Ратушенко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Фельковича

П.С. Пацурківський

«02» грудня 2015 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ
Фонарюк Олени Юріївни
«Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір»
у навчальний процес
та науково-дослідну діяльність юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Фельковича**

Комісія у складі завідувача кафедрою Європейського права та порівняльного правознавства, доктора юридичних наук, професора Меленка С.Г., заступника декана юридичного факультету з навчально-методичної роботи, кандидата юридичних наук, доцента Савчука С.В., заступника декана по роботі зі студентами денного відділення, кандидата юридичних наук, доцента Торончука І.Ж. склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали, підготовлені аспіранткою кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Фонарюк Оленою Юріївною «Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір» за спеціальністю 12.00.12. – філософія права.

I. Результати дисертаційного дослідження Фонарюк О.Ю. відображені у навчально-методичних матеріалах з філософії права, історії вчень про державу і право та філософії права в Україні для студентів денної та заочної форми навчання та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Канцір В.С., Фонарюк О.Ю. Соціально-психологічні аспекти детермінації злочинної поведінки неповнолітніх злочинців / В.С. Канцір, О.Ю. Фонарюк // Митна справа. – Одеса, 2014. - № 1 (91). – 321 с. – С. 56-63.

2. Фонарюк О.Ю. Факторы становления противоправного поведения человека как фундаментальная проблема бытия индивида / О.Ю. Фонарюк // Международный научно-практический правовой журнал «Leges et Vita» («Закон и жизнь»). – 2013. – № 11. – 241 с. – С.223-227.

3. Фонарюк О.Ю. Концепти та перспективи наукового осмислення злочинності як органічної складової життєдіяльності суспільства / О.Ю. Фонарюк // Наше право. – Київ, 2013. - № 10. – 210 с. — С.23-30.

4.Фонарюк О.Ю. Злочин у системі сучасного теоретичного знання / О.Ю. Фонарюк// Європейські перспективи. – Київ, 2012. – № 5. – 220 с. – С. 101-106.

5. Фонарюк О.Ю. Кримінальні детермінанти жіночої злочинності та шляхи їх вирішення / О.Ю.Фонарюк // Наше право. – Київ, 2012. – № 5. – 221 с. – С. 28-34.

6. Фонарюк О.Ю. Протиправна поведінка людини в зарубіжних країнах / О.Ю. Фонарюк// Тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів 17 жовтня 2014 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014.

7.Фонарюк О.Ю. Природа людської агресивної поведінки / О.Ю. Фонарюк // Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференція «Пріоритети національного реформування держави і права: теорія та практика». – Київ, 2014. – С. 35-39. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. - [LegalActivity@ukr.net].

8. Фонарюк О.Ю. Поняття злочинності у контексті системних взаємозв'язків / О.Ю. Фонарюк // Міжнародна науково-практична конференція «Дванадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький 8-9 листопада 2013 р.). – Хмельницький університет управління та права, 2013. – С. 87-89.

9. Фонарюк О.Ю. Агресія як причина протиправної поведінки / О.Ю. Фонарюк // Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференції на тему: «Проблеми юриспруденції: теорія, практика, суспільний досвід». – Київ, 2013. – С. 41-45. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. - [LegalActivity@ukr.net].

10. Фонарюк О.Ю. Вплив соціального середовища на формування протиправної поведінки / О.Ю. Фонарюк // Тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів 27 вересня 2013 р.). – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С.278-282.

11. Фонарюк О.Ю. Злочин як вияв духовних потенцій зла / О.Ю. Фонарюк // II міжнародна науково-практична Інтернет конференція «Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах близького зарубіжжя». – 2012. – С.273-275. – Режим

доступу: <http://www.lac.lviv.ua>.

12. Фонарюк О.Ю. Мотивація злочинної поведінки жінок / О.Ю.Фонарюк // Тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів 28 вересня 2012 р.).– Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 223-227.

II. Матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять передбачених навчальним планом з предметів «Філософія права», «Історія вчень про державу і право», «Філософія права в Україні».

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Фонарюк Оленою Юріївною матеріали щодо розроблення на основі відповідних наукових джерел, науково обґрунтованих філософсько-правових засад визначення протиправної поведінки людини, виявили належний науковий рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження наукових джерел.

Члени комісії:

**завідувач кафедрою Європейського права та порівняльного правознавства,
доктор юридичних наук, професор**

С.Г. Меленко

**заступник декана з навчально-методичної роботи,
кандидат юридичних наук, доцент**

С.В. Савчук

**заступник декана по роботі зі студентами
денного відділення,
кандидат юридичних наук, доцент**

І.Ж. Торончук